

TARTALOM

Összefoglalások

- Bárány Attila – Satu Matikainen (szerk.): Kis nemzetek a nagyhatalmak közelében (*Fodor Mihályné*) 3
- Juan Carlos Pereira (szerk.): Spanyolország külpolitikája 1800-tól napjainkig (*Semsey Viktória*) 13

A rokontudományok köréből

- Leon Sokolovský: Vármegyei pecsétek és címerek Szlovákiában (*Pandula Attila*) 21

Fejezetek Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa történetéből

- A. N. Ptyicin: Magyarországi szakemberek az Orosz Birodalomban (*Kurunczi Jenő*) 25
- Victor Neumann: A nemzet fogalma a románoknál és a magyaroknál (*Nagy Levente*) 29
- Ivo Pejčoch: A csehszlovák folyami erők 1918–1959 (*Bognár István*) 34

Ókor

- Michael Scott: Tér és társadalom az ókorban (*Lehrer Nándor*) 38
- Jane DeRose Evans (szerk.): Kézikönyv a köztársaságkor régészetéhez (*Gesztelyi Tamás*) 44
- Hansk Beck – Antonio Duplá – Martin Jehne – Francisco Pina Polo (szerk.): A consuli hivatal az ókori Rómában (*Nótári Tamás*) 51
- David A. Fiensy – Ralph K. Hawkins (szerk.): Parasztok, pásztorok, pákászok – Galilea gazdasága a római korban (*Grüll Tibor*) 56

Középkor

- Jolanta Bagińska – Marcin Piotrowski – Marcin Wołoszin (szerk.):
Czerwień – egy vár Kelet és Nyugat határán (*Reich Szabina*) 60
- Steven A. Epstein: A középkori Európa gazdaság- és társadalom-
történetének modern feldolgozása (*Kiss Sándor*) 66

Kora újkor

- Barbara J. Shapiro: Politikai kommunikáció és politikai kultúra
Angliában, 1558–1688 (*Pálffy Margit*) 70

Újkor

- Eran Shalev: Amerikai Zion. Az Ószövetség mint politikai szöveg
a függetlenségi háborútól a polgárháborúig (*Zádorvölgyi Zita*) 76

Jelenkor

- Maria Diczénz – Lucy Delap – Leila Ryan: Feminizmus és médiatörténet,
avagy az angol nőmozgalom megosztottsága (*Czeferner Dóra*) 80
- Renisa Mawani: A kanadai népesség és az indiai bevándorlók
kapcsolatrendszere a XX. század elején (*Kovács Márta*) 91
- Alessandra Tarquini: Fasizmus és kultúra Olaszországban (*Kun Tibor*) 96
- Ivan Buttignon: Az olasz fasizmus jelképei és mítoszai (*Madarász Imre*) 108
- Thomas Mergel: Propaganda Hitler után (*Eperjesi Zoltán–Urbán Judit*) 110
- Eugene Michail: A britek és a Balkán. A külföldről alkotott képek
formálódása, 1900–1950 (*Vukman Péter*) 118

ÖSSZEFOGLALÁSOK

Kis nemzetek a nagyhatalmak közelében

A kötet a Debrecenben 2011. október 6-7-dikén megtartott finn-magyar történeész konferenciának 16 előadását tartalmazza. A konferenciát a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és a Jyväskyläi Egyetem Történelmi és Etnológiai Tanszéke rendezte, az előadók e két intézményből érkeztek. A kötetet *Bárány Attila* és *Satu Matikainen* szerkesztette.

A bevezetőben *Barta Róbert*, *Lévai Csaba* és *Satu Matikainen* előrebocsátják, hogy a témát főként finn és magyar történelmi nézőpontból vizsgálták, de szélesebb összefüggésekre is rámutattak. Időben is széles ívet fognak át a középkortól az újkorig. A kis és nagy nemzetek kapcsolata akkor vetődik fel elsősorban, ha közös határokon érintkeznek, de némely tanulmány kitekintést nyújt nemzetközi, sőt nemzetek fölött átívelő kölcsönhatásokra, és a gyarmatosítás teremtette viszonyokra is.

A kötetben alapkérdéseket vitatnak meg a szerzők: mi számít „kis nemzetnek”, mióta létezik nemzettudat? Valóban 1800 körül keletkezett jelenség a nacionalizmus? – és mit szólnak ehhez a kötet régi időkről szóló szerzői? A közös nyelv és kultúra, vagy a politikai kötelek tartják össze a nemzetet, avagy kulturális konstrukciónak számít? És mitől nagyhatalmak egyes államok? Az erejüktől, kapacitásuktól, földrajzi méretüktől vagy az önmagukról befelé, kifelé sugárzott képtől? Egy válasz szerint kis nemzet az, amelynek érdekei és igényei csupán a közvetlen környezetére terjednek ki, míg a nagyok nagy területet befolyásolnak, meghatározhatják a világpolitikát is.

Bradács Gábor azt vizsgálta, vajon az ottói és száli birodalomban (919–1125) megjelentek-e a birodalmi és nemzettudat elemei; vallási térítés volt-e csupán a cél, vagy hódító, nagyhatalmi törekvésekről volt szó?

Madarász Henrik és *I. Henrik* egyaránt összekapcsolták a területi terjeszkedést és a vallási térítést. *Harald dán király* és az *Elba-menti szláv törzsek* 983-ban birodalmi és egyházi befolyás ellen lázadtak.

Varga Gábor meglepő megállapítása szerint *III. Henrik német-római császár* nem hódítási szándékkal vezetett két támadást a Magyar Királyság ellen,

hanem a pax Dei szellemében békességet, rendet akart teremteni. I. Andrásban ugyanis trónbitorlót látott. Bradács Gábor erről másként vélekedik. III. Henrik nem érdek nélkül segített sem a cseh Bretislavnak, sem Orseolo Péternek. Az ottói és a száli uralkodók a X–XI. században a pogányok megtérítésével párhuzamosan a Római Birodalom fennhatósága alá akarták vonni az Elba mentén és attól keletre fekvő területeket. Együttal védelmi zónát kívántak teremteni a magyarok támadásaival szemben. A keresztény hit terjesztése gyakran csak ürügy volt, hiszen II. Ottó katolikus területeket is megtámadott.

Bárány Attila az Árpád-kori Magyarország külpolitikájának okait, céljait kutatta. A történelmi mitológia szerint Árpád-házi királyaink állandó hadakozásaikkal az ország függetlenségét akarták megőrizni a Római és a Bizánci Birodalom szomszédságában. Sokféle eszközt alkalmaztak: szövetség- és házasságkötés, korona-kérés, túszszedés, katonai támadás. Gyakran valóban védekezniük kellett, de kegyetlenségeket is elkövettek (Belgrád, 1070, Krakkó 1093). Máskor a családtagokat segítették (pl. László király morávia II. Ottót). A kunokat ellenünk küldő orosz fejedelmekkel viszont szövetséget és házasságokat kötöttek. Máskor komoly veszteségeket szenvedtek, például 1099-ben a kunoktól, vagy az 1150–60-as években a bizánciaktól. Inkább védekező-támadó politikának, réalpolitikának lehet tartani az Árpádok külpolitikáját. Ennek eredményeként a XII. század végére Magyarország vezető hatalommá vált a régióban, megszerezte Horvátországot, és fontos szerepe volt a katolicizmus terjesztésében (Boszniában, a Szerémségben). Az ország megőrizte a szuverenitását. Bárány Attila szerint Árpád-házi királyaink külpolitikáját a külvilág úgy érzekelte, hogy állandóan zaklatják szomszédaikat, belülről viszont úgy tűnt, hogy csak védekeznek. Az elfoglalt területeket a Szent Korona tagjának tekintették, de közvetlenül nem uralkodtak fölöttük. Céljuk az volt, hogy országunk egyenlő jogú tagja legyen a keresztény monarchiák közösségének.

Pósán László arra a kérdésre keres feleletet, nagyhatalomnak számított-e a középkorban Litvánia. Területét tekintve a XV. század elején valóban nagyhatalom volt. De bele tudott-e szólni az európai politikába, és tartós volt-e a hatalma? A kereszténység felvétele (1386) idejére a nagy litván birodalom elvesztette függetlenségét és beolvadt Lengyelországba (1569).

A litvánok független középkori állama pogány törzsi struktúrára épült. A szerző bemutatja a litvánok küzdelmeit a Német Lovagrenddel, Moszkvával, és a tatárokkal. Jelentős uralkodóik, Gediminas és fiai, Algirdas és Kestusis a XIV. század második felére nagyobbra növelték a Litván Nagyfejedelemség területét, mint a Római Szent Birodalom. Lakosságának száma azonban 4–4,5 millió volt csupán, míg Németországé 14–15 millió lehetett.

Litvánia a katolikus, az ortodox és az iszlám hatások között is sokáig megtartotta pogány hitét. Mivel a nagyhercegség nem volt egységes vallási téren, Moszkva válhatott a keleti szláv területek vallási központjává. Litvánia hosszú ingadozás után 1386-ban, a lengyel-litván unió létrejöttékor lett római katolikussá. Az ortodox vallásúakat Zsigmond nagyherceg egyenjögűnek nyilvánította a katolikusokkal, ezzel megakadályozta az ország kettészakadását. A nagyhercegség fokozatosan vesztt a súlyából, és a nagyhatalom szerepét az 1480-as évektől a Moszkvai Fejedelemség vette át.

Bozzay Réka tanulmányában Hollandia kora újkori nagyhatalmi szerepéről nyújt áttekintést. A vizsgálat elméleti alapjául a XX. századi francia liberális filozófus és politikai gondolkodó *Raymond Aron* nagyhatalom-definíciója szolgált, aki a földrajzi tér, az erőforrások, és a kollektív fellépés koordináta-rendszerében értelmezte a nagyhatalmiság mibenlétét. *Bozzay* e szempontok alapján építette fel módszeres vizsgálatát, ugyanakkor kiegészítette mindezt a gazdasági szempontok figyelembevételével; tette ezt azért, mert *Aron* meghatározása leginkább a nagyhatalmak katonai cselekvőképességén alapszik. A szerző szerint Hollandia felemelkedésének magyarázatául szolgálhat az, hogy a korszakban Hollandia tette meg az első lépést a tőkés gazdálkodás felé, amelyhez például hozzájárult az is, hogy az országban nem volt abszolút monarchia, sem pedig nemesség, amely tartós nyomás alatt tarthatta volna a gazdaságot. A kollektív fellépésről szóló fejezetben *Bozzay Réka* áttekinti a XVII. század konfliktusait és nagyhatalmi együttműködéseit, amelyekben Hollandia részt vett elsősorban a gazdasági pozíciójának megőrzése érdekében. A szerző végkövetkeztetése az, hogy a kis területe miatt Hollandia egyértelműen a kisállamok közé tartozott inkább, dacára a rövid életű és dicstelen véget ért nagyhatalmi szerepvállalásának. Hosszú távon a kis terület nem nyújthatott gazdasági fejezetet a nagyhatalmi léthez szükséges katonai akciókhoz. Az elnyúló konfliktusok Angliával és Franciaországgal végezetül a holland állam pénzügyi erőforrásainak kimerüléséhez, valamint ahhoz vezetett, hogy Hollandia sokkal inkább szemlélője, semmint tényleges alakítója volt az európai nagypolitika eseményeinek.

A következő tanulmányban *Petri Karonen* azt vizsgálta, milyen volt Finnország helyzete a svéd fennhatóság alatt a XVII és XVIII. században. A korszak háborúi (1700–1721: a nagy északi háború, 1741–1743: a kalapok háborúja, és 1808–1809: az orosz–svéd háború) összekapcsolták a svéd–finn történelmet. Finnországot főkormányzók igazgatták. A svéd királyságban egységes volt a törvényhozás és az ügyintézés, és azonosak voltak az alattvalók jogai és kötelességei.

Az 1570–1595-ös svéd–orosz háborúban főképp a finn parasztság viselte a súlyos terheket. A svéd királyi adminisztráció megerősödött, így kizárólag Stockholmból irányították az egész királyságot. A nagy északi háborút szintén a finnek szenvedték meg jobban, kárpótlásul viszont komoly adókönyvitéseket kaptak a kormánytól. A finnek nem akartak elszakadni Svédországtól, nem akartak az orosz cár alattvalóivá válni. A svéd parlamentben jelen voltak a finn rendek, a nemesség, a papság és a polgárság képviselői. Számunkra különös, hogy náluk nem volt a finn nyelvért folytatott reformküzdelem. Finnország, termékeit és szolgáltatásait, valamint a katonai szolgálatot illetően, sokkal nagyobb részt vállalt a svéd királyság ellátásában, mint amekkora a népessége volt.

Bodnár Erzsébet orosz külügyminisztériumi iratok alapján részletesen megvilágítja, hogyan működött az orosz diplomácia a svéd–finn kérdésben 1801 és 1815 között. I. Sándor cár 1801-ben angol–orosz tengeri egyezményt kötött, amelyhez a dánok, svédek is csatlakoztak. Napóleon hódításait látva a cár 1803-ban egyezményt hozott létre a poroszokkal és az osztrákokkal, majd 1805-ben ismét a svédekkel. Ebben meghatározták, ki mennyi katonával, Anglia mennyi pénzzel vesz részt a harcokban Napóleon támadása esetén.

1804-ben Oroszország belépett a Napóleon elleni háborúba (1804–1807), majd a vereségek után kénytelen volt szövetségre lépni a franciákkal, és csatlakozni a kontinentális zárlathoz. A tiltsi békével (1807) beszűkültek a lehetőségei. Ekkor attól tartva, hogy a svédek szövetkeznek Angliával, az oroszok 1808 februárjában megtámadták Svédországot. Májusban Oroszország bekebelezte Finnországot (fredrikshamni békeszerződés, 1809), de a nagyhercegség megőrizhette önállóságát (svéd alkotmány, rendi képviselet, evangélikus vallás). Svédország csatlakozott a kontinentális zárlathoz, és a svéd trónt Bernadotte marsall foglalta el.

1812. márc. 24-én Napóleonnal szemben létrehozták az orosz–svéd védekező–támadó koalíciós egyezményt. A napóleoni háborúban a svédek és az oroszok egymás mellett harcolva Európa érdekeit (is) védtek. A svéd kérdésben sikeres volt az orosz diplomácia 1801 és 1815 között. 1812-ben két új nemzetállam keletkezett: az autonóm Finn Nagyhercegség az Orosz Birodalmon belül és a Norvég Királyság Svédországgal perszonálunióban.

Piia Einonen tanulmányában arról olvashatunk, milyen kulturális konfliktusokat okozott az orosz jobbagytartás Vyborg városában a XIX. század elején. Vyborg a nystadi békében, 1721-ben a svédektől az oroszokhoz került, majd 1812-ben újra egyesítették a szintén orosz fennhatóságú Finn Nagyhercegséggel. Így az ügyintézés és a jogrendszer terén egyszerre érvényesültek itt orosz és svéd–finn hatások. 1721 után sok orosz költözött Vyborgba, és magukkal hozták a jobbagytartás szokását.

Az orosz paraszt az államtól, az egyháztól, vagy a nemességtől függött, a finn munkájáért ellenben fizettek, és szabadon költözhetett. Csak adóval tartozott, a tulajdonához joga volt. Az újraegyesítés után a cár engedélyezte, hogy a vyborgi illetőségű jobbágyok kérhessék a felszabadításukat. Újonnan beköltöző orosz jobbágyokra ez nem vonatkozott. Egy eset szemléletesen megmutatta az orosz (a férjéhez költöző szolgálóleányért kártérítést követelt a gazdája) és a finn (szabadon költözhetett) kultúra közti különbséget. Útlevel nélkül sem munkát, sem szállást nem kaphatott senki.

Az oroszok státusszimbólumnak tekintették, hogy jobbágyokat tartottak, a finnek elborzadva nézték, és bírálták ezt a rendszert. Vyborg újraegyesítése a Nagyhercegséggel az ő számukra visszatérést jelentett a nyugati kultúrához.

Lévai Csaba a Habsburg-uralom alatt lévő Magyarország és az észak-amerikai brit gyarmatok XVIII. századi történelmi fejlődését vetette össze. Sokkal több hasonlóságot talált, mint különbséget. Mindkét terület autonóm volt, saját törvényhozó testülettel, és kielégítően működött együtt Béccsel illetve Londonnal. Szüksége volt ugyanis katonai segítségre a törökökkel illetve a franciákkal szemben. A brit gyarmati népek inkább beleszólhattak a közügyekbe, mint a nemesi, jobbágytartó Magyarország népe. A XVIII. század végén a kormányok erős központosításra, nagy adók beszedésére és a birodalom egységesítésére törekedtek. A gazdaságot merkantilista elvek szerint szabályozták. Amerikában ez pozitív hatással járt. Magyarországon a mezőgazdaság fejlődött, az ipar kevésbé, de ezt nem önmagában az 1754-es vámrendelet okozta; az inkább a kivitel célországaitól függött (*Kontler László* megállapítása). A szabályozás következtében egyik „periféria-ország” gazdasága sem omlott össze.

A reformokkal szemben az ellenállás központjai Amerikában a helyi gyűlések, Magyarországon a nemesi megyegyűlések voltak. Ott többen voltak a kormánypártiak, mint itt a jozefinisták. Mindkét elit a területe függetlenségéért és saját privilégiumaiért harcolt, és „ösi jogaira” hivatkozott. A kormány beavatkozásai elősegítették a modern nemzettudat és a nacionalizmus kialakulását. Magyarországon – ellentétben az észak-amerikai gyarmatokkal – nem robbant ki nyílt forradalom, mert Lipót elismerte a „független magyar királyságot”.

Pusztai Gábor Hollandia gyarmati politikáját tekinti át német nyelvű tanulmányában. Bozsay Réka írásához képest, aki egy viszonylag rövid történelmi időszakot vizsgált, Pusztai a holland gyarmatbirodalom legfontosabb eseményeiről és mozzanatairól ad képet a harmincéves háború végétől egé-

szen a gyarmatbirodalom második világháború utáni összeomlásáig. A címben megfogalmazott alapgondolat, miszerint egy kis állam nagyhatalmi „al-lűrökkel” rendelkezik, kifejezi a tanulmány fő problematikáját, vagyis azt, hogy Hollandia az európai szintén a XVIII. század kezdetétől legalábbis egy szerény, a nagyhatalmi történésektől távol maradó, ugyanakkor Ázsiában nagyhatalmi igényekkel fellépő ország volt. A szerző kronologikus rendben tekinti át vizsgálata tárgyát. Az első fejezet a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke (1648) és az első angol–holland háború (1652–53) korától a XVIII. század elejéig ismerteti azokat az eseményeket, továbbá gazdasági és társadalmi feltételeket, amelyek lehetővé tették Hollandia számára a későbbi tengeren túli terjeszkedést. A második fejezetben Pusztai a XVIII. század eleje – XIX. század első harmada közti időszakban tárgyalja a holland állam történetét. A tanulmány harmadik fejezete ismerteti Hollandia XIX. századi gyarmati szerepvállalását. Pusztai Gábor értékelése szerint a holland gyarmati rendszert az a kettősség jellemezte, hogy miközben Hollandia az egyik legnagyobb összefüggő gyarmati területtel rendelkezett Ázsiában, aközben Európában politikai jelentéktelenségre kárhoztatott kisállam volt.

Szabó-Zsoldos Gábor az 1877–81-es évek angol–búr politikai kapcsolatairól és a Dél-Afrikai Konföderációról ír. A britek Kanadához hasonló, lojális, önigazgatással működő gyarmatot akartak létrehozni Dél-Afrikában. A konföderációs javaslatok humanitárius (Lord Grey), illetve gazdasági szempontokat tartottak szem előtt. A britek terjeszkedni kívántak, és vasutat akartak építeni Pretoria és a Delagoa-öböl között, hogy tengeri kikötőhöz juttassák Transvaalt.

A konföderáció legfőbb híve Lord Carnarvon volt, és sokat tett érte A. J. Froude és Th. Shepstone. Transvaalt – saját kérésére – Britannia 1877-ben annektálta. Shepstone garantálta, hogy a tartomány saját törvényhozással működhet tovább. Mások viszont bevonták volna Transvaalt a Dél-Afrikai Konföderációba. A két javaslat összeegyeztethetetlen volt. Gladstone és Lord Kimberley a konföderációért dolgozott, de Heidelbergben 500 búr kihirdette a Dél-Afrikai Köztársaság újraalakulását, és kitört a transvaali lázadás. A Pretóriai Egyezményben kimondták a köztársaság függetlenségét. Ezzel két évtizedre megszűnt a brit uralom Transvaalban, és Fokföld ellenállása miatt elbukott a konföderáció terve is.

A transvaali katonai konfliktus több mint másfél millió fontjába került a Brit Birodalomnak. Transvaal annektálása a legnagyobb baklövés volt – írta egy újságíró. Sokan Lord Carnarvont, mások Shepstone-t hibáztatták a kudarcért. Számos további oka is volt a britek sikertelenségének Transvaalban.

Timo Sarkka a búr Transvaal és Orange Szabadállam, valamint Nagy Britannia kapcsolatát hasonlítja össze a Finn Nagyhercegség és Oroszország viszonyával. Az 1800-as évek végén vita folyt arról, legyenek-e polgári jogaik az outlandereknek (a nem búroknak) a búr államokban? A két búr állam és az angolok között 1899-ben kitört háborút *David G. Ritchie* helyesnek tartotta, mondván, a búr állam erkölcsileg romlott. Más angol értelmiségiek elítélték, és számos nemzet önkéntesei, köztük magyarok is harcoltak a búrok oldalán.

Az outlanderek jogaihoz hasonló probléma volt az Orosz Birodalomban a kisebbségek jogainak kérdése. A búr államok és a Finn Nagyhercegség érkelődéssel figyelte egymás sorsát. A Nagyhercegség autonóm tartomány volt saját szenátussal, lutheránus egyházzal, hadsereggel, svéd jellegű törvényhozással, saját pénzzel. Önállóságát azonban súlyos támadás érte a cár 1899. február 15-i manifestumával. Ez „a Kelet autokratikus elveinek győzelme volt a Nyugat alkotmányos módszerei fölött” – írja a szerző. Ettől kezdve Finnországnak a gyarmati sors ellen kellett küzdenie.

Számos író, újságíró szólalt meg az ügyben, *Richard Cobden* szerint például erkölcsileg igazolható, ha az Orosz Birodalom „kevésbé civilizált népeket” igaz le, például törököket, de a finnek nem tartoznak ide. A hasonlóság miatt sokan egyaránt elítélték a brit és az orosz birodalmi despotizmust. Végül a búrok 1909-ben alkotmányt és felelős kormányt kaptak, Finnország pedig 1917-ben független állam lett.

Satu Matikainen tanulmánya arról szól, hogy a Népszövetség Tanácsában 1927–1930-ban hogyan kezelték a kelet-közép-európai kisebbségvédelem kérdését a britek és a finnek. 1928-ban egy kanadai küldött vitát nyitott arról, hogy készítsenek-e egyetemes érvényű kisebbségi egyezményt, vagy hagyják változatlanul a rendszert. A briteknek, franciáknak és lengyeleknek nem állt érdekükben egy új konvenció létrehozása, a finnek pedig abban maradtak, hogy bár egyetértenek a változtatási javaslattal, nem változtatnak, és azt is letagadják(!), hogy tudnak róla, állást kellene foglalniuk.

A kisebbségvédelem témája a Népszövetségi Tanács 1929. márciusi ülése elé került, ahol különbizottságot állítottak fel, majd júniusban, Londonban folytatták a megbeszéléseket, végül a következő júniusban Madridban zárták le a kérdést. A kisebbségvédelem addigi rendszerének tartalmán nem módosítottak, csak technikai változtatásokat fogadtak el. A határozat a nagyhatalmak, főleg Britannia érdekeit tükrözte. Végül mindenki megkönnyebbült, hogy nem kell tovább foglalkozni a kérdéssel.

Megjegyzendő, hogy az általános vitákkal párhuzamosan a Népszövetség Tanácsa foglalkozott egyedi kisebbségi panaszokkal, például a sziléziai németek és a litvániai orosz kisebbségek ügyével.

Finnország szeretett volna a skandináv államokkal közös állaspontra jutni, a lengyelek meg őt akarták a saját oldalukra állítani, egyik sem történt meg. A finnek az ellentmondó javaslatok között közösen igyekeztek maradni, javaslatukat például szándékosan elkésve küldték be – egy kis állam jellegzetes politikája ez a nagyhatalmak árnyékában – jegyezhetjük meg.

Anssi Halmesvirta tanulmányának címe: Egy szerencsétlen rokonság – Finn–magyar kapcsolatok a II. világháború idején. A két világháború között a Turáni Társaság népszerűsítette a finn–magyar rokonság gondolatát, és megélénkültek a kulturális kapcsolatok. Az északi népek támogatták a trianoni békeszerződés revízióját. A két nemzet csatlakozott a Barbarossahadművelethez: a finnek Kareliát, a magyarok a Trianonban elcsatolt területeket akarták visszaszerezni. Finnország nem lett a németek szövetségese, Magyarország igen. A két népet a bolsevizmus gyűlölete még jobban összekovácsolta. A rokonság immár nem csupán vérségi volt, hanem bajtársi is.

1941 októberében a finnek, magyarok már a bolsevizmus fölött aratott győzelmet ünnepelték Helsinkiben. Kulturális programokat szerveztek, történelemkönyvet, szótárt készítettek egymás számára. Arról álmodoztak, hogy egy új finn–ugor és turáni birodalom emelkedik ki majd a legyőzött Oroszország romjaiból. A mai olvasó értetlenül áll ez oktalan és naiv lelkesedés előtt.

1942-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen kimutatták, a magyarok 28 százaléka kelet-balti faji jellegzetességet mutat, ettől még erősebb lett a finnek, magyarok összetartozás érzése. 1943 elején a frontról érkező rossz hírek aztán háttérbe szorították a rokonsági mozgalmat. A finnek kiléptek a háborúból, a magyarok nem.

A rokonsági mozgalomnak nem volt szerepe a politika súlyosabb döntéseiben, ezért nem hasonlítható a korszak nagy ideológiáihoz. 1950-ben új finn–magyar társaságot alapítottak Helsinkiben – természetesen már nem a régi, kommunista ellenes jelszóval –, Magyarországon pedig a rokonság témáját Kádár János idején vették újra elő.

Barta Róbert Churchillnek a II. világháború utáni Európára és Magyarországra vonatkozó elgondolásairól ír, továbbá bemutatja A. F. Gascoigne brit diplomatának magyarországi tapasztalatait.

Churchill sok mindent előre látott, például hogy Közép-Európa és a Balkán szovjet befolyás alá kerül, és hogy „ha Magyarország elmerül az orosz áradatban... abból vagy konfliktusok lesznek, vagy elpusztul a nem-

zet, amely minden érző szívet elborzaszt”. A szovjet terjeszkedés veszélyére figyelmeztetett ún. „vasfüggöny”-táviratában, majd az 1946. március 5-én elmondott fultoni beszédében. Szavait ekkor sem Washingtonban, sem Londonban nem fogadták megértéssel, pedig később beigazolódtak. Tudta, hogy Európa ketté fog szakadni. A „százalékos egyezményt” milliók életével való cinikus üzletelésnek tartotta, azonban Sztálinról lepergett a megjegyzés.

Churchill Európa jövőjét demokratikus, föderális unióban képzelte el svájci minta szerint, bevonva a Szovjetuniót és az USA-t is. A franciák azonban sem a francia-német megbékélést, sem egy új birodalom felállítását nem helyezték. A terv nem volt reális, nem vette figyelembe Európa megosztottságát. Mégis, Churchill koncepciója hozzájárult ahhoz, hogy ma létezik az Európai Unió.

Sir Alvary Frederic Gascoigne brit diplomata 1945. évi jelentéseiből megtudjuk, hogy Dálnoki Miklós Béla tapasztalatlan, hogy a magyar gazdaság rossz állapotban volt, s az oroszok erőltették a földreformot. Rákosi Mátyástól magától hallotta, hogy itt szó sem lehet szovjet rendszer bevezetéséről (!). Gascoigne beszámolt az 1945-ös választásról, amely úgyszólván népszavazás volt a kommunisták ellen, a hatalom később mégis a kommunisták kezébe került. A brit diplomata objektív képet igyekezett Magyarországról nyújtani.

Simo Mikkonen arról ír, vajon a szovjet kultúrpolitika kulturális imperializmust vagy kölcsönös előnyöket jelentett a szomszédos kis nemzetek számára. Sztálin halála után az addig elzárkózó Szovjetunió megnyílt, szovjet művészek özönlöttek el a Nyugatot, viszonzásul nyugatiak utazhattak a Szovjetunióba és a kelet-közép-európai országokba. Ezzel elkezdődött a rendszer ideológiai bomlása, az emberek kezdtek elfordulni a kommunista eszmétől.

Hruscsov idején kevésbé volt erőszakos a propaganda. Számos kulturális egyezményt írtak alá kapitalista országokkal. Ezáltal csökkenteni kívánták külföldön a szovjetellenességet. Rádióadásokat, színes magazint szerkesztettek a külföld számára, baráti társaságokat létesítettek. Külföldi írókat hívtak meg, hogy azok hazatérve mondják el tapasztalataikat. A Nyugat szemében ezek a kapcsolatok a kultúráról és a bevételről szóltak, a szovjeteknél viszont a politikáról. Mindig ugyanazokat a kiemelkedő együttléseket utaztatták, például a Mojszejevet, a Bolsojt. A turista csoportok vezetőit a KGB jelölte ki. Bár az utazások politikai céllal történtek, az egyének fontos szakmai kapcsolatokhoz, vagy otthon nem kapható árucikkekhez jutottak.

Finnország, semlegessége révén, világsztárokat hívhatott meg mind a szovjet, mind a kapitalista világból. A Finn–Szovjet Baráti Társaságból szinte teljesen száműzték a politikát. A finnek nem lettek a szovjet kulturális nyomás áldozata, és a legritkább esetben dolgoztak a szovjeteknek.

Pallai László a két világháború Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténetébe enged bepillantást tanulmányával. Pallai áttekintést nyújt egyrészt a német politikai és gazdasági gondolkodásban sokszor „Köztes Európának” (Zwischeneuropa) nevezett régió szerepéről a XX. század német hatalmi-politikai, illetve gazdasági érdekeiben, másrészt a két világháború közötti időszak Európájának gazdasági átrendeződéséről, mindenekelőtt a győztes antanthatalmak által szorgalmazott integrációról. A szerző a politikai háttér bemutatása után rátér a gazdasági diplomácia lépéseinek és a világválságból történő kilábalás kísérleteinek felvázolására. Az egyik ilyen volt a preferencia-rendszer, amelynek lényege, hogy a győztes antant hatalmak, elsősorban Franciaország, kötelezettséget vállalt arra, hogy a szükséges élelmiszeripari nyersanyagának egy jelentős részét a közép-európai térség országaiból, így Magyarországból szerzi be. Ez azonban beleütközött a korszakot domináló protekcionista gazdaságpolitikai felfogásba, továbbá az agrár- és ipari országok együttműködésének nehézségeibe. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a győztes antanthatalmak a szépen hangzó elvek dacára nem tudtak segíteni Közép-Európa agrárországainak abban, hogy kimozduljanak a pénzügyi nehézségeikből. A szerző megállapítása egyértelmű: a két világháború közti időszakban a győztes hatalmak nem voltak képesek Közép- és Kelet-Európa gazdasági integrációjára, így rövidesen kiszorultak a térségből, hogy helyüket az egyre agresszívabb külpolitikát folytató hitleri Németország vegye át.

A kötet tanulmányai sokféle megközelítéssel, különböző példákon mutatják be, hogyan próbáltak a kis államok modus vivendi találni a nagyhatalmak árnyékában. Szívesen ajánljuk minden történelem iránt érdeklődőnek.

Attila Bárány – Satu Matikainen (szerk.): *Small Nations on the Borderlines of Great Powers.* (Kis nemzetek a nagyhatalmak közelében). A *Speculum Historiae* Debreceniense sorozat 14. kötete. A sorozat szerkesztője Papp Klára egyetemi tanár, a DE Történelmi Intézetének igazgatója. Multiplex Media–Debrecen Kft., Debrecen, Jyväskylä, 2013. 270 o.

Fodor Mihályné

Spanyolország külpolitikája 1800-tól napjainkig

Amikor 2012-ben *Juan Carlos Pereira*, a Madridi Complutense Egyetem történelem és földrajz karának docense a Károli Egyetem bölcsészettudományi karán járt meghívott előadóként, a recenzió szerzője úgy mutatta be röviden *Spanyolország külpolitikája, 1800-tól napjainkig* című könyvét, hogy az a téma „bibliája”, és használata a szakterülettel foglalkozók számára megkerülhetetlen. A jelentős terjedelmű (791 oldal) mű az ismert spanyol kiadó, az Ariel gondozásában 2010-ben másodszor, bővített és részben átdolgozott formában jelent meg 35 szerző közreműködésével.

Szerkezete és a téma feldolgozásának módja miatt – nem sorolható a hagyományos külpolitika-történetek közé.

A spanyol külpolitika legutóbbi kétszáz évének története, ösztönző – vagy akadályozó – tényezők sokaságán keresztül, időrendben tárgyalva, színhelyeit földrajzilag is végigjárva tárul az olvasó elé 5 nagy részben és 32 fejezetben. A kötet utolsó hatvan oldalát változatos és bőséges bibliográfia zárja, ezen kívül minden fejezet után ajánlott olvasmányokat is találunk. Az összefoglaló bibliográfiában általános kézikönyvek, két- és többoldalú diplomáciai tevékenységre, külszolgálatra, dokumentumgyűjteményekre, periodikákra, szaktanulmányokra utaló (elsősorban spanyol, valamint angol, francia és kis számban német) és interneten elérhető munkák szerepelnek.

A nemzetközi kapcsolatok történetének rendkívül sok dimenziójú megközelítését vállalták a szerzők, és óriási mennyiségű információt adnak Spanyolország és Európa, Spanyolország és a világ, Spanyolország és régiói vonatkozásában.

A szerkesztő, Juan Carlos Pereira a bővített kiadás előszavában a következőképpen fogalmaz: „A könyv szerzőinek határozott, egybehangzó véleménye az, hogy nincs szigorú választóvonal egy állam kül- és belpolitikája között.” Spanyolország tekintetében a 2004-es madridi terrorista robbantás következményeit említi példaként, amely miatt a spanyol Néppárt (PP) kormányának le kellett mondania. Egyetlen politika létezik, és mindaz, ami az ország határán kívül történik, befolyásolja mindannyiunk életét, ezért

figyelemmel kell kísérnünk, és ha lehet, magatartásunkkal befolyásolnunk kell azt. Talán a külpolitika folyamatának „demokratizálására”, egy új, XX–XXI. századi spanyol szemléletre világít rá ez a gondolat.

Modern koncepciót tükröző, időrendben haladó – ám az időrendet a témaköröknek alárendelő – több dimenziót és területet bemutató tematikus feldolgozás született Juan Carlos Pereira szerkesztésében. Öt nagy része közül az első és az utolsó a legrövidebbek, tematikájuknak köszönhetően: az első rész mindössze három fejezetében módszertani bevezetőt, az alapkérdések megfogalmazását találjuk, továbbá a külpolitika meghatározását és fontos elemeinek bemutatását. A szerző felhívja a figyelmet arra is, hogy napjaink külpolitikájában a biztonságpolitika egy új és fontos tényezővé vált.

Az egyes államok külpolitikájának történetét hagyományosan a nemzetközi kapcsolatokon belül tárgyalják, ám a két terület közel sem fedi le teljesen egymást, mert a külpolitika több és más tényezőktől függ: diplomácia, hadi események, gazdaság, kultúra stb., tehát a sokféleség és a komplexitás jellemzi. Az ideológia, a politikai rendszerek ugyancsak közvetlenül befolyásolják egy ország külpolitikáját.

A szerkesztő Spanyolországot, és a vele kapcsolatos úgynevezett „spanyol problémát” röviden az ország egységének hiányával jellemzi. Ez a tény egyben az egyik legfontosabb problémája lesz külkapcsolatainak is, nehezíti nemzetközi szerepének felismerését, céljai meghatározását, elérését. Spanyolország nemzeti, illetve állami alapon nyugvó identitásának kérdése fontos témája maradt a külpolitikának, ezért európai identitása ma is ellentmondásokat hordoz. A félszigeti – nem egységes – országnak ugyanis európai története során a határ és a periféria szerepét kellett és kell tartósan betöltenie. Az olvasóban önkéntelenül felmerül a következtetés, hogy a spanyol külpolitikát elemző spanyol szakemberek szemléletét talán még ma is befolyásolhatja a volt gyarmattartó nagyhatalmak „nagyhatalmi perspektívája”. A nagyhatalmi státusz megváltozása ellentmondásosságot hordoz, hiszen az ország szuverenitásának és a nemzeti érdekeknek a védelme nem mindig esik egybe.

Spanyolország identitásának kérdése főleg legújabb kori történelmében jelenik meg négy kérdéskör köré csoportosulva: 1. a kormányzóhatóság kérdése, 2. identitása „nemzet” értelemben, 3. gazdasági lemaradása Európa fejlett régióihoz képest, 4., szerepe a nemzetközi életben.

Az 1492-ben elindított nemzetközi vállalkozása eredményeként megtörténik az Újvilág felfedezése, amely elvezeti az országot az első világbirodalom kialakításához. 1500 után a birodalom kiterjed, megjelennek később

is jellemző, tartós ellentmondásai, amelyeket a XVII–XVIII. században hanyatlás kísér, és amelynek eredményeként a XIX. században konfliktusok sora után elveszíti birodalmát. Spanyolország ezzel új helyzetbe, Európa periferiájára kerül. Megmaradt gyarmatai szétszórtan, a világ különböző tájain találhatók: Karib-térség (Latin-Amerika), Ázsia, Észak-Afrika. 1898-ban ebből a szempontból elérkezik az utolsó nagy vereséghez és maradék gyarmatai elvesztéséhez.

A XX. században, a Franco tábornok halálát követő politikai demokratizálódás után (1975–1986) európai középhatalommá fejlődik 1991–2002 között. Olyan hatalommá, amelynek globális érdekei vannak különös tekintettel az Európai Unióra, Ibér-Amerikára, az USA-ra és Észak-Afrikára, valamint az arab világra. A XXI. század elején, a 2008-ban kirobbanó világválságot megelőzően „Spanyolország, mint márka” válik híressé. Elismerésének egyik eredménye lesz, hogy 2003–2004-ben az ENSZ Biztonsági Tanácsának nem állandó tagjává választják. Mindez a belső és a külső stabilitás eredményeként is értékelhető. Amikor 2003. január 30-án az USA elnöke és a spanyol Néppárt elnöke, José María Aznar megállapodást írnak alá egymás támogatásáról, ismét változni kezd Spanyolország külpolitikai megítélése.

Spanyolorzágnak azonban több gyenge pontja is van, amely nem engedi őt stabil középhatalommá válni. A legfontosabb közülük, hogy a külpolitikában vállalt szerepével kapcsolatban számtalan ellentmondás terheli: „Hová érkezett el az ország és milyen irányváltások voltak külpolitikájában?” – ezek azok a kérdések, amelyek vitákat kavargatva, időről időre felmerülnek szakmai körökben.

A jelenkorban új vonások is megfigyelhetők az európai országok külpolitikájában, például az elvárás, hogy adott ország külpolitikája harmonizáljon az Európai Unióval. Tehát a maastrichti megállapodás óta az EU biztonságpolitikája is eleme lett egy-egy ország külpolitikájának, hat annak alakulására más kontinensekkel, területekkel kapcsolatban. Az Európai Unióba való belépéssel a tagállamok külpolitikája nem szűkülhet már le a szuverenitás ügyére.

A külpolitika olyan tevékenységgé válik, amely a pártok közötti legnagyobb konszenzus alapján és a közvélemény támogatásával kell, hogy alakuljon, figyelemmel a lehetőségekre és az állam történeti érdekeire is. Egy ország politikai irányítói és a társadalom a jelenkori államokban egyformán fontosak a külpolitika kialakításakor, amelynek négy fontos területe van: 1. nemzetközi kapcsolatok, 2. diplomácia, 3. nemzetközi jog, 4. politikatudomány.

A második fejezet a spanyol nemzetközi kapcsolatok történetét (1815-től napjainkig) vázolja. Juan Carlos Pereira itt úgy fogalmaz, hogy nem áll arányban a jelenkorban – tehát a 2000-es évek elején – Spanyolország nagyobb nemzetközi szerepvállalása azzal, amit valójában az ország súlya képvisel. Még akkor sem, ha figyelembe vesszük a spanyol nyelv egyre növekvő szerepét, a spanyol kultúra terjedését, a kutatóközpontok felszereltségét, a levéltárak centralizálását. A külső tényezők közé ma már a kül-gazdasági kapcsolatok is beleértendőek, így a pénzügyi tranzakciók, a szolgáltatások.

Spanyolországban 1815–1875 között lassan növekedett az érdeklődés a nemzetközi kapcsolatok iránt. Általában a XIX. századi Európában indulnak fejlődésnek az említett kapcsolatok, hiszen ekkor lesz először cél Európa egysége. A hatalmi versengés miatt azonban felmerül a nemzetek közötti egyensúly kérdése is, az erősödő nacionalizmus miatt pedig fontossá válik a nemzetközi rend kialakítása iránti igény. Spanyolország magatartása a század közepén inkább semleges Európa ügyei iránt, és 1875–1931 között, a restauráció alatt következnek be a legnagyobb változások e magatartás a megváltozása szempontjából. Majd a XX. században 1975-től, Franco halálát követően jelentkezik igazán aktívan az egyetemeken a nemzetközi kapcsolatok iránti érdeklődés, alakulnak meg a kutatással foglalkozó központok és jelennek meg nagyobb számban publikációk.

A harmadik fejezet felsorolja a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó források helyeit és kutatási lehetőségeit, intézményeit. (pl. Történeti Levéltár, Külügyminisztériumi Levéltár, katonai levéltárak, külföldi levéltárak stb.)

A téma szerves részének kibontása a II., III. és IV. részben történik. A II. rész, amely 12 fejezetből áll, a következő címet viseli: *A külpolitikát befolyásoló tényezők*. A III. rész címe: *A külpolitika földrajzi–történeti színhelyei*, (7 fejezet), a IV. rész: *Történeti áttekintés* (8 fejezet).

Ez a három rész az, amely a legtöbb információt adja a legkülönbözőbb tematikában. A II részben például: geostratégiai helyzet, gazdaság, külügyi szervek felépítése, a spanyol autonóm közösségeknek a hivatalostól eltérő külpolitikai szemlélete, nacionalizmusok a külpolitika viszonylatában, a diplomáciai pálya fejlődése, a fegyveres erők szerepe, a közvélemény és a tömegkommunikáció szerepe, migráció, a kultúra külpolitikai összefüggései, új kihívások és együttműködések a fejlődés érdekében, „Spanyolország, mint márka” témakörök szerepelnek. A III. rész tematikája: Spanyolország európai pozíciója, képviseltek, európai identitásának ellentmondásai, kapcsolata Latin-Amerikával 1810–2010 között, spanyol emigráció Latin-Amerikában 1878–1930 között, törések és folytonosságok Spanyolország

és Európa viszonyában, elszigeteltség és integráció, biztonságpolitika, 2009-es Lisszaboni Megállapodás, Spanyolország és az USA a XIX–XXI. században, Spanyolország jelenléte Afrikában a XIX. és a XX. században, az 1830 körül felmerült pán-hispán elképzelés, Ázsia illetve a távol-keleti gyarmatok helyzete. Ez utóbbi kapcsán a fejezet szerzője, *Florentino Rodao* kiemeli, hogy a spanyol-ázsiai kapcsolatok kutatása eddig elhanyagolt volt, ezért az itteni intézetek, levéltárak, sajtótárak gazdag anyagot kínálnak a kutatóknak.

Spanyolország külpolitikai aktivitása számára a Mediterrán-térség és az arab világ a XX. században az egyik fő területet jelenti, elsősorban geostratégiai helyzete, továbbá az itt zajló francia-brit rivalizálás miatt. A század második felében Spanyolország a hispán-amerikai térség és a Közép-Kelet kapcsolatainak előmozdítója lett. Vállalt szerepét nagyban segítette a 700 éves arab–spanyol kapcsolat. A spanyol külpolitika ebben a vonatkozásban részben Izrael ellen irányult, mert Spanyolország az Arab Liga országai mellé állt. 1986-os belépése az Európai Unióba azonban ebben az értelemben módosította kapcsolatait. A XX. század végére a Mediterrán-térségben régiós hatalommá vált, így korábbi viszonylagos elszigeteltsége is megszűnt, saját védelmi pozíciója megerősödött. Hagyományos barátsága az arab világgal azonban megmaradt. Arab barátság jellemezte 1976–1986 között, amely azonban 2001–2003-ban Marokkó miatt válságba került.

A könyv IV. része a külkapcsolatok történetét időrendben dolgozza fel 8 fejezetben. (Tíz szerző munkája ez a rész.) 1789-től 1834-ig Spanyolország külpolitikájának történetét a birodalomból a nemzetállam megszületéséig tartó folyamat jellemzi. Fontos vonása ennek az időszaknak, hogy Franciaország és Anglia nagyhatalmi vetélkedésének színterévé válik az ország, ami döntően kihat gyarmatai jövőjére is. 1834-től 1874-ig a „nacionalizmusok Európájában” a kismemzet és a középhatalom pozíciója között ingadozik. A restauráció (1875-től) és az 1898-as válság után új külpolitikai tendenciák erősödnek meg. 1914–1931 között megfigyelhetjük a nemzetközi megújulás érdekében tett erőfeszítései kudarcát. A II. köztársaság (1931–1936) nemzetközi terveire a demokrácia, a béke és a semlegesség jellemző. Ezzel szögesen ellentétes tendenciát mutat a spanyol polgárháború nemzetközivé válása 1936–1939 között. A Franco-rendszer külpolitikája a kezdeti bezárkózás (1939–1952) után a lassú nyitással folytatódik 1952–1975 között. A demokratizálódás folyamata a külpolitika szintjén Franco halála után, az úgynevezett átment időszakában (1975–1986) zajlik le.

A IV. rész 30. fejezetében Juan Carlos Pereira kifejti, hogy a XX–XXI. századi spanyol külpolitika demokratizálódási folyamatának első, legfonto-

sabb területe Latin-Amerika lett. Ebben a folyamatban fontos volt a Franco-rendszer megszűnése, a Nemzetek Ibér-Amerikai Közösségének létrejötte, a spanyol demokratikus átmenet (1975–1986) példaként ható ereje, az 1991-ben létrejött és rendszeressé vált Ibér-Amerikai Államfők Csúcstalálkozója (Cumbre Iberoamericana de Jefes de Estado). A külkapcsolatok demokratisálódását elősegítette a kulturális affinitás, a kapcsolatok partneri viszonya és a függetlenség mindkét térség országaiban. Elindult a demokratizálódás, az emberi jogok tiszteletben tartása alapvető követelménnyé vált, bővült az együttműködés a kultúrában, a gazdaságban, a közös érdekek védelmében.

A könyv ötödik részében *Javier Rubio* tollából kapja meg az olvasó a nehezen szintetizálható témáról a következtetéseket. A szerző, aki Európa és Amerika több fővárosában képviselte Spanyolországot és elismert szakértője a spanyol emigráció kérdéskörének, valamint a XIX. és a XX. század első harmada külpolitikájának, összefoglalójában a már említett kérdésre válaszol: „*Mit jelentett Spanyolországnek történelme során a külpolitika?*”. A válaszhoz a Spanyolországgal kapcsolatos nemzetközi viszszhangot, a kül- és belpolitika közötti feszültségeket, az ország geopolitikai helyzetét és végül a humán faktor (a diplomaták) szerepét emeli ki. Hivatkozik arra az alapigazságra, mely szerint csak a nagyhatalmak rendelkeznek a megfelelő eszközökkel, és képesek valóban önálló külpolitikát megvalósítani, a kisebbek passzív „szemlélői” maradnak az eseményeknek. Ebből kiindulva Spanyolországnek a XIX. századi Európa peremére szorult helyzetét vizsgálja az 1815-ös bécsi kongresszustól, az 1823-as francia beavatkozáson át, a kevés nemzetközi aktivitást jelző 1834-ben megalakult Négyes Szövetségig (Anglia, Franciaország, Spanyolország, Portugália vesznek benne részt). Felmerül az a kérdés is, hogy Spanyolország elszigetelődését milyen mértékben mozdította elő a tény, hogy területi integritását sokáig nem védték, nem garantálták (a napóleoni háborúktól a XX. század végéig!) nemzetközi szerződések egy esetleges külföldi agresszióval szemben.

Javier Rubio véleménye szerint Spanyolország külpolitikai elszigeteltsége a XIX. században nem egyszerűen geopolitikai helyzetéből adódott, hanem saját döntéseinek is köszönhető. A harmadik, és ugyancsak fontos tényező ebben a vonatkozásban, hogy nem kapott egyetlen olyan elfogadható nemzetközi ajánlatot, amely területi integritását biztosította volna. Pedig – fogalmaz a szerző – a spanyol Cánovas del Castillo 1877-ben nagyon előnyös katonai szövetséget ajánlott fel Németországnak a III. Francia Köztársaság ellenében. Vagy 1898-ban Sagasta kormánya Angliának kínálta fel szövetségét és cserébe segítségét kérte területi integritásának biztosításához. A szerződések elmaradását Rubio azzal magyarázza, hogy Spanyolország nem önként, hanem

kényszerből maradt elszigetelt. Gazdasági elmaradottsága, belső egységének hiányából fakadó gyengesége, a kevésbé hatékony – nem alaptalanul korruptsággal vádolt – államigazgatás, az erőtlen kormányok, rosszul szervezett és inkompetens hadserege, olyan gyarmatok birtoklása, amelyekre nagyhatalmak vetettek szemet, mindez nem tette „kívánatosá” a vele való szövetséget. Szerepe nem volt fontos az európai egyensúlyban, holott a restauráció (1875-től) és a régensség időszaka (1884-1902) Spanyolország XIX. századi történetében a legstabilabb időszakok voltak.

Az ország nemzetközi elszigeteltségében a döntő fordulat az 1970-es évtized végétől következett be, így az Észak-Atlanti Szerződés Szervezetéhez való 1982-es csatlakozásával. Ez volt az a szerződés, amelynek 5. cikkelye egyértelműen biztosította tagjai részére a segítséget területi integritásuk megőrzéséhez. Második fontos lépés volt az 1986. január 1-jei Európai Unió csatlakozás. (Nem elhanyagolható az a diplomáciai folyamat sem, amelyben 1975 után Spanyolország felvette a kapcsolatot sok olyan országgal, amellyel a Franco-rendszerben ezt nem tehette meg.) Mindez döntően megváltoztatta azt a negatív elképzelést, amelyet sok ország őrzött Spanyolországgal kapcsolatban utóbbi kétszáz évének történelme alapján. Mégis, a 2009-es közvélemény-kutatások alapján (a gazdasági válság hatására is) a spanyolok kevesebb, mint a fele vallja magát európai identitásúnak, bár az Európához való tartozás továbbra is fontos többségük számára.

A nemzetek feletti mozgalmak és szervezetek (Spanyolország esetében például az Európai Unióhoz való tartozás), a globálissá vált problémák, mint például a nemzetbiztonság kérdése, a veszélyek és fenyegetések megjelenése, például terrorizmus, szervezett bűnözés, illegális emigráció, jelentősen hatnak a kül- és belpolitika összefonódására. Ezek a problémák nem egyszerűen nemzetközi megoldást kívánnak, hanem a belpolitikára is támaszkodó szolidaritást és nemzetközi kooperációt.

Javier Rubio úgy fogalmaz a geopolitikai faktorról kapcsolatban, hogy egy állam külpolitikája megvan írva geostratégiai helyzetében. A földrajzi elhelyezkedés tehát rendkívüli fontosságú. Különösen igaz ez Spanyolországra, amelynek félszigeti helyzete Portugália mellett domináns, két fontos tenger (ebből egy óceán) mossa partjait és két fontos kontinenst (Európa és Afrika) köt össze.

A könyv legutolsó, 32. fejezetének szerzője, *Rafael García Pérez*, a kortárs Spanyolország (1986–2010) szocialista (Felipe González, Rodríguez Zapatero) és néppárti (José María Aznar) kormányainak külpolitikáján keresztül a változó jelenkori helyzetben láttatja a spanyol külpolitikát és lehetőségeit.

Amikor a könyvben elmélyedve, időről-időre megpihenve, bizonyos helyeken – saját érdeklődési körének megfelelően – csak beleolvastva halad előre a történész, önkéntelenül felmerül a kérdés, hogy az elmúlt években felsőoktatásunk „piacán” miért kapott olyan nagy teret a hadtörténet, szemben például a külpolitikával, amelynek szintén részei a diákok által annyira közkedvelt háborús események? Az első, kézenfekvő válasz az, hogy markáns különbség van országaink között: más dolgok motiválják az érdeklődő fiatalokat a birodalmi múlttal rendelkező Spanyolországban és más a kelet-nyugat között „ingadozó”, a külső erőknek talán jobban kiszolgáltatott, belsőleg másként és talán jobban megosztott Magyarországon. Ezzel a gondolatébresztő – ám könyvünkötől már messze vezető – kérdéssel zárjuk ismertetőnket, amelyben csak néhány fontos jelenségét emeltük ki a rendkívül árnyaltan feldolgozott témának.

Juan Carlos Pereira (coord.): La política exterior de España, De 1800 hasta hoy. (Spanyolország külpolitikája, 1800-tól napjainkig). 2. bővített kiadás, Editorial Ariel, Barcelona, 2010. 791 o.

Semsey Viktória

A ROKONTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

Vármegyei pecsétek és címerek Szlovákiában

Prof. PhDr. Leon Sokolovský C. Sc., a történelem segédtudományainak igen jeles művelője. Jelenleg a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Kara Levéltártani és Történelmi Segédtudományi Tanszékének (a tudományterület szlovákiai meghatározó tudományos műhelye) vezetője. (Bratislava Filozofická fakulta Universitej Koménskeho v Bratislave. Filozofická fakulta. Katedra archívnictva a pomocných vied historických.) Eddigi tudományos pályáján elsősorban heraldikai és szfragisztikai kérdésekkel foglalkozott. A kommunális heraldikát különösképpen előnyben részesítette kutatásai során. Igen sok, eddig ismeretlen anyagot tett közzé.

Az utóbbi években elmélyülten kutatta a Szlovákia mai területét érintő vármegyei jelképeket, címereket, pecséteket, azok különféle megjelenési formáit (pl. zászlókat, épületplasztikákat stb.). Ezekből a tárgykörökből is fontos előtanulmányokat publikált 2008-tól kezdődően.

A szerző tárgyalja valamennyi, a területet érintő egykor valamilyen formában létezett közigazgatási egységet, az 1918-as évet megelőző időszakban.

Feldolgozta: 1. Abaúj vármegyét. 2. Abaúj-Torna vármegyét. 3. Árva vármegyét. 4. Árva és Turóc vármegyét. 5. Bars vármegyét. 6. Esztergom vármegyét. 7. Esztergom-Komárom vármegyét. 8. Gömör vármegyét. 9. Gömör-Kishont vármegyét. 10. Győr vármegyét. 11. Győr-Moson vármegyét. 12. Hont vármegyét. 13. A Kis-Hont kerületet. 14. Komárom vármegyét. 15. Liptó vármegyét. 16. Liptó- és Árva vármegyét, 17. Moson vármegyét, 18. Nógrád vármegyét. 19. Nyitra vármegyét. 20. Pozsony vármegyét. 21. Sáros vármegyét. 22. Szepes vármegyét. 23. A Szepesi Lándzsás Széket. 24. Trencsén vármegyét. 25. Turóc vármegyét. 26. Ung vármegyét. 27. Zemplén vármegyét. 28. Zólyom vármegyét.

A szerző a teljesség igényével igyekezett feldolgozni a témakörben fennmaradt primér forrásokat. Így a (lehető legkimerítőbb formában) kutatott szlovákiai levéltárakban. Pl. Bratislava (Pozsony) – Slovenský národný archív. Bratislava (Pozsony) – Štátny archív. Banská Bystrica (Besztercebá-

nya) – Štátny archív. Bytča (Nagybiccse) – Štátny archív. Košice (Kassa) – Štátny archív. Levoča (Lőcse) – Štátny archív. Nitra (Nyitra) – Štátny archív. Prešov (Eperjes) – Štátny archív. De magyarországi levéltárakban is folytatta a téma kutatását. Pl. Budapest – Magyar Országos Levéltár. Esztergom – Primási Levéltár, Esztergom – Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára.

Adott esetben a kutatás különféle fondokat is érintett. Vármegyei levéltárak, városi levéltárak, családi levéltárak. Libri Regii (Királyi Könyvek). Kiemelten vizsgálta a pecsétlenyomatokat, typariumokat.

A typariumokat közvetlenül kutatta szlovákiai múzeumokban. Így Banská Bystrica (Besztercebánya) – Stredoslovenské múzeum. Rimavská Sobota (Rimaszombat) – Gemersko-malehontské múzeum. Trenčín (Trencsén) – Trenčianske múzeum v Trenčíne. A tárgykört a Magyar Nemzeti Múzeum vonatkozó gyűjteményében is vizsgálta.

Sor került egyes emlékek (pl. vármegyeházakon előforduló) épületplasztikai változatai vizsgálatára. Az eléje kerülő, vonatkozó vexillológiai példákat is bemutatta.

A kötetben közölt részletes bibliográfiában 104 cím szerepel. Szlovák-, magyar-, német-, cseh-, latin nyelvű művek. A valódi heraldikai anyagokon túl, ezek között fellelhetők pl. archontológiai-, genealógiai-, helytörténeti-, jogtörténeti művek is.

Napjaink gyakorlata szerint 16 ún. internetes forrás felhasználását is dokumentálja Sokolovský professzor.

A kötetben átalánosságban is olvashatunk a magyarországi címer- és pecséthasználat kialakulásáról, fejlődéséről, a vonatkozó iratkezelés legfőbb jellegzetességeiről.

Hangsúlyozandó, hogy a vármegyei jelképhasználat kezdetei, éppen a közelmúlt szlovák kutatási eredményei figyelembevételével, jóval korábbiak, mint azt eddig gondoltuk, tanítottuk stb.

Így ismeretté vált Liptó vármegye (Liptói provincia) pecsétje 1331-ből. Maga a fennmaradt lenyomat egyébként hiányos. Illetve pl. a Szepesi 10 lándzsások székének különféle vonatkozó jelképei a XV. század végéről, XVI. század legelejéről. Stb. Ezekről, bár már korábban közlésre kerültek, a magyarországi tudományos közvélemény nem vesz tudomást.

Sokolovský részletesen bemutatja az 1550. évi LVII. tc. alapján a vizsgált terület vonatkozásában kiadott, fennmaradt valamennyi címeres levelet. Magának a vármegyei címernek feldolgozza a fejlődéstörténetét. A címer- és címeres pecsét általános bemutatásán túl, kitér az esetleges különlegességekre.

Természetesen a korabeli közigazgatási változások keretei közé helyezi a vármegyei jelképek fejlődését. Ennek megfelelően érinti magának a vármegyének, illetve a vármegyei címereknek időleges megszűnését jelentő II. József-féle 1786-os uralkodói rendeletet, amelynek alapján az addigi jelképek helyett, a koronás magyar kis címer került a közigazgatási jelképekre. Ennek ellentétéként bemutatja, az adott területen ezt követően 1790-től megnyilvánuló visszaállítási gyakorlatot.

Részletesebb tárgyalást kap a címerek, címeres pecsétek addig latin köriratainak magyar nyelvűvé változása, illetve az egyes címeres levelek, mint változatok uralkodó általi ismételt kiadásai az 1830-as, 1840-es években, V. Ferdinánd uralkodása idején. Ugyancsak részletesebb bemutatást kap az 1849–1867 közötti, különféle jellegű időszakok vonatkozó jelképhasználatára. (Megjegyzendő, hogy Magyarországon ezek irányába is eddig kevés figyelem fordult.) A kötetben olvashatunk a modern, polgári vármegyék dualizmuskori jelképeiről.

Mint ismeretes, 1918 után a területen a Csehszlovák ún. első köztársaság időszakában 1920-tól, illetve különösen 1923-tól radikális közigazgatási reformot hajtottak végre. Az ennek eredményeként létrejövő ún. nagymegyék a csehszlovák államcímert, a kis címet használták. Az addigi jelképeket ezekbe nem integrálták, nem használták fel elemeiket sem, illetve egyáltalán nem került sor teljesen új jelképrendszer kialakítására.

Sokolovský professzor ismerteti a tárgykörben 1938–1945 között bekövetkezett változásokat is.

Érinti a téma „modern folytatását”. Szlovákiában a 2001-es közigazgatási reform során nyolc regionális önkormányzati területet alakítottak ki. Ezek modern jelképrendszerében gyakorlatilag az egykor ezeket a területeket jelentő magyar vármegyei címereket alkalmazták. Erről a szlovák tudományos életben, illetve a közvéleményben különféle viták folytak. A szerző utal bizonyos heraldikai, jogi kérdésekre is. Azonban ezeket a jelképeket mindeztől nem változtatták meg. Széles körű, jellegzetes használatuk érvényesül.

A kötet szlovák alfabetikus sorrendben tárgyalja az egyes vármegyéket. Alapvetően minden rendelkezésére álló információt összegezve mutatja be az egyes területek jelképeinek kialakulását, fejlődését, esetleges módosulásait. Ennek során pl. kiemelt szerepet kap a pecsétek feliratainak, azok módosulásainak elemzése. Nagyon lényeges a közölt anyag részletes, pontos heraldikai leírása.

Mindezek során a gyakorlatilag eddig javarészt teljesen ismeretlen anyagot szisztematikus gyűjtötte össze kiértékelésre. Mindez nem egy kérdés-

ben jelentős mértékben meghaladottá teszi az eddigi magyar heraldikai szakirodalomban megfogalmazottakat.

Sokolovský professzor igen kiváló műve a tárgykör teljesen hiánypótló, megkerülhetetlen szakirodalma. Teljesen természetesen találnám, ha a mérvadó magyar szakemberek is ismernék, illetve folyamatosan hivatkoznának rá. Azonban ennek nyelvi korlátai is vannak. Eredményeit jómagam széles körben hasznosítom. Így az egyetemi oktatásban, a bölcsészettudományi és a magyar jogtörténeti tárgyaknál egyaránt hivatkozom rá.

Hangsúlyoznám, hogy a vármegyei jelképek általános vizsgálata a magyarországi szakirodalomban elhanyagolt, csupán az általánosságok szintjén mozog (*Csáky Imre, Hoppál Dezső*). Csupán egy-két vármegye esetében történt meg a tárgykör részletes feldolgozása. *Vitek Gábor* igen sokrétűen foglalkozott Fejér vármegye jelképeivel. *Botka János* Jász-Nagykun-Szolnok vármegye jelképeit dolgozta fel. *Molnár András* Zala vármegye vonatkozó anyagát írta meg.

Leon Sokolovský: Pečate a znaky stolic na Slovensku (Vármegyei pecsétek és címerek Szlovákiában). Filozofické fakulta Univerzity Komenského v Bratislave kiadása Bratislava 2010. 239 o. Német (211–214), magyar (215–217) és angol nyelvű (207–214) összefoglalókkal.

Pandula Attila

FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET- EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

Magyarországi szakemberek az Orosz Birodalomban

A. N. Ptyicin témája jelentőségét hangsúlyozandó, írása elején rámutat, hogy Oroszországba a forradalom előtti szakaszban minden negyedik külföldi az Osztrák–Magyar Monarchiából érkezett. 1830 és 1914 között hét-száz-hetvennégyezren települtek le az országban. Azt azonban nem lehet meghatározni, hogy közülük mennyien voltak a magyarok, mivel a forrásokban a Monarchia alattvalói együttesen szerepelnek. A letelepülők – a magyarokon kívül – legtöbbször szlávok: nevezetesen szlovákok, ruszinok, horvátok és szerbek voltak. Társadalmi és szakmai összetételük tarka képet mutatott. Iparosokat, kereskedőket, parasztokat, mérnököket, pedagógusokat, tudósokat, orvosokat és művészeket egyaránt találunk közöttük. A Magyarországról bevándorlók körében a más országokból érkezettekkel szemben magas volt a művelt értelmiségiek és művészek részaránya. A Monarchia lakosainak letelepedése Oroszországban még a XVIII. században kezdődött. Ezek a szakemberek: pedagógusok, tudósok, orvosok és tisztek az orosz kormány meghívására érkeztek az országba. Az áttelepülés a XIX. század derekától vált tömegessé. A legjelentősebb szerepet a kormányzat által az orosz felsőfokú tanintézetekbe és gimnáziumokba hívott pedagógusok játszották. Sokan közülük Monarchia-beli szlávok voltak, akiknek könnyebb volt megtanulni az orosz nyelvet és úgy oktatni.

1698-ban érkezett I. Péter meghívására Oroszországba Zékány János, aki először a Nariskin hercegek, majd a cár unokájának, a jövődő II. Péter cárnak a nevelője lett. Az orosz oktatásügy fejlődésében komoly szerepet játszott a szerb F. I. Jankovics, akinek oroszlánrészre volt II. Katalin oktatási reformjaiban és a népiskolai hálózat kialakításában. Ő dolgozta ki az 1786-os Iskolai Szabályzatot, vezette a pétervári tanítóképző szemináriumot és sok oktatási segédanyagot és tankönyvet írt, vagy szerkesztett. Érdemei elismerésül az Oroszországi Tudományos Akadémia tagjává választották. 1791-ben érkezett az országba az orvos és pedagógus, a ruszin Orlay János, aki sebészként dolgozott az udvarnál és a hadseregben. Ő volt az Orvosi-Sebészeti Akadémia tudományos titkára. Ezen kívül a nyezsini,

élete utolsó éveiben pedig az odesszai líceum igazgatójaként tevékenykedett. Az előbbiben tanítványai közt találjuk a híres orosz író, Gogolt. Orlay javaslatára és támogatásával 1803-ban olyan neves pedagógusok és tudósok érkeztek Pétervárra, mint Balugyánszky Mihály, Lódy Péter, Kukolnik László és mások. Itt jegyezzük meg, hogy az Oroszországba áttelepülőkről ennél az írásnál sokkal részletesebb képet nyerhet a magyar olvasó *V. Molnár László* alapvető kapcsolattörténeti könyveiből: V. Molnár László: Magyar–orosz kulturális kapcsolatok. 1750–1815. Magyar Tudománytörténeti Intézet. Piliscsaba, 2000. és Uő: Életutak találkozása. 1703–1848. Magyar Tudománytörténeti Intézet. Uo. 2004. A jegyzetekben a szerző V. Molnár László másik művét szerepelteti: Vengri i russzkije v zerkale isztorii kontaktov (Uroki kulturnih kontaktov XVIII veka). In: Dvenadcaty sztoletijj vengerszko–russzkih otnosenijj. Bp. 2005.

Nagy karriert futott be Oroszországban a pesti egyetem volt professzora, Balugyánszky Mihály, aki jogtudományra oktatta Nyikolaj Pavlovics (a jövődó cárt) és Mihail Pavlovics nagyhercegeket. Ő volt 1819-től három évig a pétervári egyetem első rektora, 1826-tól pedig haláláig a Kancellária Második Ügyosztálya irányítójaként az M. M. Szperanszkij vezetésével zajló oroszországi törvénygyűjtemény kodifikálási munkálataiban vett részt. Balugyánszky érdemeit magas tisztségekkel ismerték el. Titkos tanácsos, államtitkár és szenátor lett. A XIX. század elején magyarországi oktatókat hívtak a harkovi egyetemre is. A. Sztojkovics 1807 és 1813 között fizikát tanított, a fizikai–matematikai kar első dékánja és kétszer az egyetem rektora volt. 1829–1830-ban egy másik magyarországi szerb, a filozófus A. Dudorovics töltötte be a rektori tisztséget. Az 1860–1870-es években neves horvát tudósok, a jogász Bogisics és a nyelvész Jagics, dolgoztak az odesszai egyetemen. Jagics később a pétervári egyetem professzora lett és megválasztották az Oroszországi Tudományos Akadémia tagjának is.

Miután a bevezetett reformok miatt a gimnáziumi oktatásban szükségessé vált a klasszikus műveltség és az ahhoz kapcsolódó idegen nyelvek tudásszintjének emelése, így az 1860-as évek derekától az Oroszországi Művelődésügyi Minisztérium egyre aktívabban hívott az ilyen nyelvek tanítására alkalmas szakembereket az Osztrák–Magyar Monarchiából. A fiatal tudós pedagógusok a XIX. század utolsó harmadában sok oroszországi város gimnáziumában végeztek ilyen munkát. Moszkván kívül Harkovban, Ufában, Novgorodban, Voronyezsben, Odesszában, Sztavropolban és másutt is dolgoztak magyarországi oktatók. A pedagógusok mellett neves orvosok is érkeztek Magyarországról Oroszországba. Először Jelizaveta Petrovna, azután II. Katalin udvari orvosa volt Gyöngyössy Pál. 1755-től Péterváron

dolgozott Peken Keresztély a Házi gyógykezelő és az első oroszországi gyógyszerkönyv szerzője. 1762-től Moszkvában tevékenykedett Kereszturi Ferenc, aki később az ottani egyetem professzora és orvosi karának dékánja lett. A XIX. század elején a harkovi egyetemen orvosprofesszorként ténykedett Koritáry György. Felhívánk olvasóink figyelmét, hogy az oroszországi magyar orvosok munkásságát említett műveiben tüzetesen vizsgálja V. Molnár László.

A szerző rámutat, hogy a XVIII. században és a XIX. század elején az orosz hadseregbe gyakran hívtak külföldi tiszteket. Köztük Erdeli (Erdélyi) Pál utódai közt kormányzókat és tábornokot is találunk. Az oroszországi szolgálatba lépett szerb tisztek számos háborúban szereztek hírnevet, így a Kaukázusban harcoló P. A. Tekeli (Thököly). Több neves művész is a birodalomba került. 1847-ben érkezett Pétervárra a híres festő, Zichy Mihály, aki rajzolni tanította Katalint, I. Miklós lányát, majd 1859-től udvari festőként működött, és négy évtizeden át festményein és rajzain örökölte meg a cári udvar életét. Ptyicin szerint azonban Zichy igazi hírnevét irodalmi művekhez készült illusztrációival szerezte. Őt tartják például M. Ju. Lermontov alkotásai legjobb illusztrátorának. Híresek voltak Zichy portréi és erotikus rajzai is. Az Oroszországban dolgozó muzsikusok közül kiemelkedik a hegedűművész, karmester, zeneszerző és zenepedagógus Auer Leopold (Lipót). A magyarországi zsidó családból származó zenész felvette a kereszténységet, ami megkönnyítette birodalmi pályafutását. Auer 1868-ban a pétervári konzervatórium professzora lett, azután pedig a cári színházak hegedűs szólistája. Művészeti együttesek karmestereként is tevékenykedett, és ő volt az orosz hegedűművészeti iskola megalapítója, aki közel 300 növendéket nevelt. 1917 októbere után az Egyesült Államokba emigrált. Életről szóló emlékiratait nemrég publikálták Oroszországban.

Az 1917 előtti időszakban az orosz felsőoktatási intézményekben tanult sok külföldről érkezett szlovák, kárpátaljai ruszin, szerb és horvát hallgató, akik közül a többség tanulmányai befejeztével a birodalomban telepedett le. Ilyen volt az 1886-tól a pétervári egyetem keleti nyelvek karán tanuló szlovák V. Krivos, aki azután felvéve az orosz állampolgárságot a vezető postai intézményben az idegen nyelvű levelezés cenzoraként ténykedett. Krivos több mint húsz nyelven tudott és a titkosírás neves szakértője volt. Sikeresen fejtett meg a Külügyminisztériumnak és az Admiralitásnak különböző dokumentumokat. Az orosz-japán háború idején például rájött a japán diplomáciai kódokra. Krivos a gyorsírás problémáival is foglalkozott, ilyen tankönyveket írt és tanított a pétervári felsőoktatásban. 1906 és 1913 között ő vezette az Állami Duma és az Államtanács gyorsírói irodáját.

Később kémkedéssel vádolták és bár a vádak nem igazolódtak, Irkutszkba száműzték, ahonnan 1917-ben tért vissza és különböző szovjet szerveknél fordítóként és rejtjelezőként dolgozott. Mivel a polgárháború után Csehszlovákiába szeretett volna távozni, letartóztatták és öt évre a szolovecki büntetőtáborba internálták. Szabadulása után még tolmácsként és idegen nyelvek oktatójaként tevékenykedett. Krivos izgalmas életútjáról *A. A. Zdanovics és V. Sz. Izmozik* írt könyvet: *Szorok let na szekretnoj szluzsbe. Zsizny i prikljucsenyija Vlagyimira Krivosa*. Moszkva, 2007.

Az Oroszországba áttelepült magyar mérnökök közül a legnevezetesebb karriert Béla von Vangel futotta be. Ő 1880-ban Budapestről érkezett Moszkvába és egy játékgárban kezdett dolgozni. 1893-ban alapította meg saját cégét a Moszkvai Vangel Ártézi Vízellátási, Öntözési és Lecsapolási Társaságot, amely ártézi kutak fúrásával, vízvezetékek és csatornázások be rendezéseivel foglalkozott. A társaság alaptőkéje 360 ezer rubel volt, ami akkoriban jelentékenynek számított. Az 1896. évi oroszországi ipari kiállításon Vangelt ezüstéremmel jutalmazták. A társaság vagyona a XX. század első éveiben 700 ezer rubelt tett ki, az éves termelési költség elérte a 100 ezer rubelt és sikeresen működött az első világháborúig. A magyar mérnök 1897-ben alapított egy másik moszkvai céget: az Orosz Favulkani-záló Társaságot.

Az 1897. évi első oroszországi népszámlálás adatai szerint az országban 961 magyar anyanyelvű ember élt, akik közül 654 volt önállóan gazdálkodó. Ötvenhat fő a művészet, az irodalom és a tudomány területén, nyolc az oktatásban, öt az egészségügyben, hét a közigazgatásban, a bíróságokon és a rendőrségen, nyolc a hadseregben, négy a közintézményekben tevékenykedett, egy pedig lelkészként szolgált. Szellemi és művészeti alkotó munkát végzett 89 Oroszországba bevándorolt magyar. Néhány áttelepült visszatért Magyarországra, többségük azonban végleg az orosz birodalomban maradt, ami az emigránsok sikeres adaptációjáról tanúskodik. A magyarországi betelepülők nagyban hozzájárultak az oroszországi oktatás, tudomány, egészségügy és kultúra fejlődéséhez.

A. N. Ptyicin: Vengerszkije szpecialishti v Rosszijszkoj imperii. (Magyarországi szakemberek az Orosz Birodalomban). *Voproszi Isztorii*. 2012/9. 143–147. o.

Kurunczi Jenő

A nemzet fogalma a románoknál és a magyaroknál

Victor Neumann, temesvári történész nem ismeretlen a magyar olvasókörzség előtt. Számos tanulmánya jelent meg magyarul, könyveit magyarul is recenzálták, már többször is. Több szemesztert tanított a budapesti Közép-Európai Egyetemen (CEU), és így számos magyarországi kulturális rendezvényen (könyvbemutatók, konferenciák stb.) is részt vett. Magyarországon elsősorban, mint a Bánság és a romániai zsidóság történetének a kutatója ismert. Ilyen előzmények után csak idő kérdése volt, hogy a szerző mikor fog előállni egy olyan könyvvel, melynek témája a magyar–román közös történelem. Nos, legutóbbi esszékötete ilyen. A cím alapján (*A nemzet fogalma a románoknál és a magyaroknál. Tanulmány a politikai identitásokról*) egy vaskos monográfiát várnánk, de a szerző a román esszéirodalom legjobb hagyományait folytatva (*Emil Cioran, Lucian Boia* stb.) mindössze egy nagyobb tanulmány formájában tárja elénk gondolatait. A könyv nem is annyira a szaktörténészek, mint inkább a szélesebb értelemben vett művelt olvasókörzséghez szól. Ezért csak hálások lehetünk a szerzőnek, hogy a magyar történelemről juttat el fontos információkat a román olvasóknak. De nemcsak nekik, hanem a nemzetközi értelmiségieknek is, hisz a könyv egyidejűleg német kiadásban is megjelent.

A szerző célja a XIX. századi magyar és román szociálpolitikai diskurzusnak az összehasonlító rekonstruálása. Ezen belül is a nép, nemzet (románul: popor, neam, națiune) fogalmainak a tisztázása, a kosellecki fogalomtörténeti módszer alkalmazásával. Gondolatmenetének felvázolásában Neumann fő forrásként Herder műveit választotta. Neumann szerint a XIX. századi dél-kelet európai nemzetfogalom kialakulását nagymértékben meghatározta az a gondolat, miszerint a kultúra kiművelése csak nemzeti nyelven lehetséges. Ez a gondolat Herdernek köszönhetően terjedt el. Herder eredetileg a berlini értelmiség, a királyi ház, valamint a porosz arisztokrácia francia nyelvhasználatára ellen lépett fel. Innen jutott el annak hangoztatásáig, hogy az etnicitás alapköve a német nyelven művelt népköltészet. Neumann egy teljesen negatív Herder-képet vázol fel, mert szerinte a Herder által felkínált nemzetfogalom,

kizárja az idegent, befelé forduló és a kozmopolita felvilágosult patriotizmus ellensége. Herder az egyént a közösségnek rendeli alá. Ehhez ki kellett találni egy közösséget, így született meg a nép fogalma, mely biztosította az egység ideáját. Ebben a nép/nemzetépítési munkában Herder kitüntetett szerepet szánt a költőnek. Csak a költészet képes az igazság megfogalmazására, csak a költő képes (mint egy mágnes a vasreszeléket) maga köré gyűjteni az egyéneket és egységbe kovácsolni őket. A költő egy földi isten, a nemzet, pedig az ő teremtménye. Herder nemzete nem demokratikus, hanem organikus; melynek életét nem a racionális gondolkodás, hanem az irracionális ösztönök (hit a választott vezérben, a más nemzetekkel szembeni erőszak stb.) határozzák meg. Talán túlzás minden rosszat Herder nyakába varrni, de Neumann logikusan felépített gondolatmenté kétségkívül meggyőzően hat.

Neumann a közép-kelet európai nemzetfogalom kiépítésének problémáját abban látja, hogy Európának ebben a részében teljesen más kulturális kód volt érvényben, mint a németeknél. A magyar és a román értelmiségiek ennek ellenére a herderi romantikus gondolkodást próbálták átvenni. Kétségkívül igaza van Neumannnak abban, hogy az Oszmán és a Habsburg Birodalom a nyelvi és vallási sokszínűsége ellenére hosszú ideig békés együttélést biztosított a különböző nyelvű, etnikumú és vallású alattvalóinak, annak ellenére, hogy szociálisan és gazdaságilag kizsákmányolta őket. Ebben a kontextusban jelentek meg Herder eszméi, melyek hatásait szerintem kissé eltúlozza a szerző. Azt írja, hogy úton-útfélen olvasták Herder műveit és románra, magyarra, szerbre valamint görögre is lefordították azokat. Ez szerintem elnagyolt megállapítás. Herder kétségkívül hatott ezen értelmiségiekre, elsősorban a magyarokra, a horvátokra, és szerbekre, de nem a románokra. A fordítások ügyében sem ártott volna egy kis filológiai nyomozás, mert Herder műveit a közép-európai értelmiségiek általában eredetiben olvasták. Magyar recepciójára is az jellemző, hogy nem a nemzetépítés szempontjából fontos műveit fordították le magyarra. Így például Kazinczy, Herder első magyar fordítója 1793-ban *A mitológiai példázatok* (Paramythien) c. művét, míg Kis János evangélikus irodalmár-püspök 1815-ben Herdernek a Luther kis kátéjához írott magyarázatát adta ki Győrben. Ami a románokat illeti, 1841-ig a román értelmiségiek szinte tudomást se vettek Herderről. Elsőként Simion Bărnuțiu (1808–1864) hivatkozott rá 1841-ben egy, a magyar nyelv hivatalossá tételét övező vita közben mondott beszédében. A román értelmiségiek Herdernek még a magyarok eltűnését vizionáló nézetére sem figyeltek fel, jóllehet a magyaroknak a szláv tengerbe való beolvasásának gondolata épp egy román származású humanista, Oláh Miklós, Kollár Ádám által kiadott művéhez (*Hungaria*) kapcsolódott.

Neumann szerint a magyar és román nemzeti konfliktusok abból erednek, hogy az Oszmán és a Habsburg Birodalom népei saját etnikai nemzetüket politikai nemzetté akarták tenni, így a birodalmakban a békés együttélés lehetősége megszűnt. A hangsúly az elkülönülésre esett, és mindent, ami összekötötte e birodalmak különböző népeit (azonos kulináris és öltözködési szokások, jövevényszavak, azonos vallás stb.), azt igyekeztek háttérbe szorítani. Az etnikai nemzet így a nyugat-európai demokratikus nemzet ellentéte lett. A magyar nemzetfogalom megkonstruálásának bemutatására Neumann három nagyon jelentős magyar politikust és gondolkodót választott ki: Széchenyi Istvánt, Kossuthot és Eötvös Józsefet. Neumann szerint Széchenyit a nyelvkérdés helyett inkább a társadalmi, politikai és gazdasági modernizáció, valamint a néptömegek műveltségi szintjének az emelése érdekelte. Ezért nem került konfliktusba a nem magyar nyelvű népekkel, szemben Kossuthal, akit sokkal jobban érdekelt a nyelvkérdés, mint a társadalmi és gazdasági modernizáció. Kossuth ezért nyomban ellenszenvenné vált a magyarországi nemzetiségek szemében, és alakjának démonizálása a román, szerb vagy szlovák történetírásban még sokáig folytatódott. Neumann azonban nem áll be a démonizálók sorába, hanem megpróbál objektívebb képet rajzolni Kossuthról, és hangsúlyozza azt, hogy 1849-re Kossuth képes volt a maga bonyolultságában érzéklni a magyarországi nemzetiségi problémát, és ezért hajlandó lett volna tárgyalni a lehetséges megoldásokról a nemzetiségek képviselőivel. Neumann igazi pozitív hőse azonban se nem Széchenyi se nem Kossuth, hanem Eötvös József, aki szerinte nem a szegregáló, herderi, etnicista, hanem a liberális integráló modell mellett foglalt állást a nemzetépítési diskurzusban. Eötvösnek főleg a zsidók emancipációját elősegítő törekvéseit méltatja, de nem feledkezik meg az ő nevéhez köthető 1868-as nemzetiségi törvényről sem, melyet nemcsak a kortárs román értelmiségiek, hanem a későbbi korok román történészei is éles kritikával illettek.

A román nemzetépítésben Neumann elsősorban a nyelvi és etnikai purizmusra való törekvést hangsúlyozza. A román gondolkodók – Timotei Cipariu (1805–1887), Damaschin Bojincă (1802–1869) – azt állították, hogy a román nép, sem vérségileg, sem nyelvileg nem keveredett más népekkel. Ez persze távolról sem volt igaz, mert a XIX. században sem nyelvileg, sem etnikailag nem volt egységes a románság. Ioan Codru-Drăgușanu (1818–1884) erdélyi román utazó 1830-ban Bukarest utcáit járva úgy érezte, hogy a „nyelvek Babelébe érkezett,” ahol a román mellett török, görög, német, francia, jiddis, magyar stb. nyelveken beszélnek az emberek. A román fejedelemségekben a fanarióta hatásnak köszönhetően a politikai és értelmiségi vezető réteg főleg görög nyelven beszélt még a XIX. század közepén is.

A nyelvi és etnikai purizmus túldimenzionálása valójában abból a frusztrációból fakadt, hogy miközben az értelmiség azt hangoztatta, hogy a románok soha sem keveredtek másokkal, addig a valóság az volt, hogy nagyon is keveredtek. Az értelmiségi és politikai diskurzusban így aztán minden, ami idegen volt, egyre fenyegetőbb jelenséggé szerepelt. Mihai Eminescu (1850–1889), az egyik legnagyobb és leginkább misztifikált román költő a román országokra nehezedő német hatást mesebeli démonként jellemezte. A XIX. század végére az egyik legfenyegetőbb idegen az (1877-től) immár független Romániában a zsidó lett. Neumann érzékletesen mutatja be, hogy míg Magyarországon Eötvösnek köszönhetően megtörtént a zsidó emancipáció, addig Romániában erről szó sem lehetett. Jellemző módon Vasile Conta (1845–1882), aki a brüsszeli egyetemen szerzett jogtudományból doktori fokozatot, és később román művelődés- és vallásügyi miniszter lett, csupán egy dolgot irigyelt a zsidóktól: azt, hogy senkivel sem keveredtek és megőrizték nyelvi és etnikai tisztaságukat. A vérségi és nyelvi tisztaságra való törekvés azonban nem feltétlenül járt együtt az egy nép – egy ország gondolattal. A bánási Aurel C. Popovici (1863–1917), aki Gobineau lelkes híve volt, és úgy vélte, hogy a keveredés a népek degenerálódásához vezet, Nagy Ausztriai Egyesült Államok létrehozását javasolta, mely föderatív alapon egyesítené a különböző tiszta népek (magyarok, románok, szerbek stb.) etnicista kis államait.

Victor Neumann könyve arra a problémára is felhívja a figyelmet, hogy a magyar és a román nemzetfogalmakat azért is nehéz összehasonlítani, mert 1780–1830 között magyar részről legalább három különböző politikai beszédmód mutatható ki, három különböző nemzetfelfogással. 1. Az egyikben a központi fogalom az erkölcs, pontosabban a nemesi erkölcs, ami a szokásjog kodifikálta nemesi alkotmányban ölt testet. Ezt kell megőrizni nyelvi-etnikai hovatartozástól függetlenül. Legfőbb rossz az erkölcsi romlás, az elkorcsosulás. Ez a középkori natio fogalmának továbbélése, hűségnek a rendi nemzethez kell lenni: ez a nemesi hazafiság. 2. A természetjogi alapozású nemzetfogalom szerint az állam legfőbb feladata a közjó biztosítása minden alattvaló számára. Hűségnek az uralkodóhoz kell lenni, aki civilizatorikus aktusok által (iskolázás, művelődés, gazdaság fejlesztése) biztosítja az anyagi és szellemi jólétet. A nyelvi etnikai hovatartozás ebben az esetben is mellékes: birodalmi, uralkodói patriotizmusnak nevezhetjük. 3. A modern nemzet: ez a kulturális, vagy nyelvi nemzet, mely az egy nyelven beszélők közösségéből áll, akiket ki kell művelni (csinosodás), és ezt a műveltséget csak anyanyelven lehet megszerezni. Itt a nyelvi-etnikai kötődések a dominánsak, a közjogi (uralkodóhoz), vagy társadalmi (rendi) hűség másodlagos. Nyelvi, vagy kulturális hazafiságnak nevezhetjük. (Mindezek legújabb összefoglalását lásd: *Lajtai László, „Magyar nemzet vagyok.” Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú*

történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa, Argumentum, Budapest, 2013.) Ezek a beszédmódok természetesen keveredtek a korabeli magyar elméletíróknál és gondolkodóknál. A megoldást azért nem találták, mert az 1868-as törvénybe az egy politikai nemzet fogalma került be, mellyel valójában a középkori rendi nemzetet kodifikálták a törvényhozók. Nem véletlen, hogy a nemzetiségek írástudói, így a románok is, nyomban maradi középkorisággal vádolták a magyar politikai vezető réteget. Ez persze furcsa helyzet volt, mert Neumann könyvéből is világosan kiderül, hogy a románok esetében az első két nemzetfogalom érvénytelen és használhatatlan volt a korban. Középkori román natio és nemesi alkotmány soha sem volt a két román fejedelemségben. Az erdélyi románok meg abba a paradox helyzetbe kerültek, hogy egyenjogúsítási politikai küzdelmüket a magyar nemesi alkotmányra hivatkozva voltak kénytelenek megvívni. Egyszóval arra a szokás-jogra és alkotmányra hivatkozva kértek maguknak jogokat, melyet középkorinak és idejétmúltak minősítettek, és épp ezért meg akartak szüntetni. A természetjogi alapozású nemzetfogalomról és birodalmi patriotizmusról csak az erdélyi románok esetében beszélhetünk, a fanarióták által uralt vajdaságokban ilyesmiről szó sem lehetett. A modern etnikai nemzetfogalom az egyetlen, mely használható a románság esetében, de ez csak a XIX. század második felében jelenik meg.

A román nemzetépítésről és a nemzetfogalom alakításáról Neumann kétségtelenül érdekes megállapításokat tesz. Amivel nem tudok egyetérteni az az, hogy ő úgy gondolja, hogy a románokra alkalmazható modell egész Kelet-Közép-Európára érvényes. Neumann ugyanis azt állítja, hogy a herderi fogalmak kiválóan alkalmasak voltak arra, hogy a vezető réteg (a bojárság) újra cserélje a régi terminológiát, miközben a szocio-politikai struktúrák a régiek maradtak. A nemes polgárrá vált, de nem a valóságban, csak nevében. Az új polgár ugyanazokat az előnyöket élvezte, mint a régi nemes, és miközben társadalmi emancipációról és modern politikai közigazgatásról beszélt, valójában csak régi privilégiumait igyekezett átmenteni. Nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy Neumann itt a fordított anakronizmus csapdájába esett, és az 1989 utáni romániai hatalomváltás technikáit vetítette vissza a XIX. századba. Ezen problémák és kérdéskörök részletesebb kibontása azonban már a jövőbeni kutatások feladata lesz, melyekhez kétségtelenül inspiráló hatással lehet Victor Neumann legújabb könyve.

Victor Neuman: Conceptul de națiune la români și unguri. Un studiu despre identități politice, (A nemzet fogalma a románoknál és a magyaroknál. Tanulmány a politikai identitásokról). Institutul European, Iași, 2013. Német kiadása: Der Nationsbegriff in Zentral- und Osteuropa. Eine Studie zur politischen Identität der Rumänen und Ungarn, Institutul European, Iași, 2013. 112 o.

Nagy Levente

A csehszlovák folyami erők, 1918–1959

Csehszlovákia megalakulásakor, 1918-ban a hadsereg létrejöttével egy időben megszervezték a hadsereg folyami erőit is. A folyami erők egy egészen kis része volt a hadseregnek, és a kezdetekben tengerészeti különítménynek nevezték.

2012-ben jelent meg a csehszlovák folyami erők történetéről tanulmány a *Historie a vojenství* 4. számában. A szerző *Ivo Pejčoch*, aki a Cseh Hadtörténeti Intézet munkatársa, és szakterülete a hadihajók és a páncélos fegyvernem. Ivo Pejčoch publikációját megelőzően már foglalkoztak néhányan a témával, de a megjelent művek nagyobb része inkább ismeretterjesztő jellegű volt, mint tudományos. A tudományosak közül említést érdemelnek *Miroslav Hubert* művei, mint pl. a 2004-ben Prágában megjelent *Hlidková lod President Masaryk z pohledu technika* (A President Masaryk járőrhajó a mérnök szemszögéből) címmel vagy pedig *Ludovít Jančo*, *Jindřich Marek*, vagy *René Greger* és többek munkái a teljesség igénye nélkül (4. o.). Ivo Pejčoch a fent említett munkájában rövid, de velős összegzésre törekszik, sok érdekességgel és újdonsággal kibővítve a tanulmányt. Publikációjának nagy része levéltári forrásokon alapszik, főként prágai és a pozsonyi hadtörténeti levéltárak ide vonatkozó iratanyagát vette igénybe.

Az író bemutatja a csehszlovák folyami erők kialakulását egészen a kezdetektől a végleges megszűnéséig, azaz 1959-ig.

Az első részben a folyami erők megalakulásáról ír, amikor is szétesett a monarchia, és megszerveződött a csehszlovák hadsereg. Ezzel egy időben kezdték el szervezni a folyami erőket is. Kezdetekben a tapasztalt legénységi és tisztii állománynak a jelentős része a volt közös haditengerészetből került ki, a többi pedig főként az Oroszországban harcoló csehszlovák légió haditengerészeti különítményéből. A megalakulás után az első parancsnokok között is szolgáltak volt császári és királyi tengerésztisztek, ilyen volt pl. Zdeněk Hudeček. A továbbiakban a szerző ismerteti az első köztársaság idején végbement fejlődést és szervezeti változásokat, amelyek a folyami erőket érintették. Említést tesz több átszervezésről, amelyek során az 1930-as évekre a folyami erők tevékenysége a Duna vonalára korlátozódott, és

az összes egységet a műszaki alakulatoknak rendelték alá, konkrétan a pozsonyi 6. műszaki ezred parancsnokságának.¹ (6. o.)

A két világháború közötti szervezeti felépítés mellett az író röviden bemutatja a folyami erők által rendszeresített hadihajó állományt, a konkrét típusokat, említést tesz arról, hogy az első világháború végén, a békekötéskor Csehszlovákia nem kapott a volt közös flottilla legnagyobb folyami hadihajóiból, ezért a hadseregnek saját magának kellett beszereznie a hajóállomány szinte egészét. Ezért kezdetekben befejezték az első világháború alatt elkezdett, és a háború végéig félbe maradt hadihajók építését a hazai hajógyárakban, elsősorban Ústí nad Labem-ben és Komáromban. A köztársaság idején a legnagyobb folyami hajókat természetesen a Škoda komáromi hajógyárakban készítették. Itt épült meg az 1930-as évek elején a csehszlovák folyami erők legnagyobb hadihajója a President Masaryk járőrhajó is. Az egységet 1932-ben állították szolgálatba. Ez lett egyébként a flottilla zászlóshajója is egyben (10. o.).

Ivo Pejčoch a President Masaryk mellett a hadsereg által szolgálatba állított többi típust is bemutatja. Voltak köztük járőrhajók és csónakok, aknarakó naszádok, és vontató egységek. Az egységeket egyébként teljes mértékben a csehszlovák hajógyártás gyártotta. A President Masaryk járőrhajó történetével külön fejezet foglalkozik, amelyben Ivo Pejčoch bemutatja a háború előtti és a második világháború alatti tevékenységét is. Csehszlovákia megszűnése után a hadihajó a szlovák hadseregnél maradt Pozsonyban, ám át kellett adniuk a németeknek az összes hajóegységüket, többek között a President Masarykot is. A németek ezután besorozták a dunai folyami flottillájukba, és a Bechelaren nevet kapta. A háború idején a Bechelaren folyamatosan bevetéseken vett részt a Duna vonalán, főleg a Balkánon. A háború végére elhasználódott és amerikai hadizsákmány lett. A második világháború után évtizedekig rozsdásodott először a pozsonyi, majd a komáromi kikötőben. 1978-ban szedték szét Komáromban ócskavasnak (10., 12. o.). A President Masaryk sorsa nem egyedülálló a folyami flottilla egységei között. 1939-ben Csehszlovákia megszűnése után Szlovákia örökölte a folyami flottilla egységeit. A szlovák hadsereg azonban nem örülhetett túl sokáig a szerzeményének, mivel rövid időn belül az összes egységet át kellett adniuk a német hadseregnek. Ezt követően a németek a háború alatt végig használták a hajókat. Ennek következtében sok (lásd. a President

1 Az egység megalakulásától egészen az 1922-es átszervezésig két részből állt a folyami haderő. A dunai alakulat mellett az Elbán is volt egy egység, amelynek a parancsnoksága Litoměřice-ben volt. Természetesen az Elbán kisebb hajóegységek szolgáltak, és a megszűnése előtt is a pozsonyi parancsnokságú volt az erősebb.

Masaryk példáját) elhasználódott vagy megsemmisült a háború folyamán. A háború után néhány egység azonban visszakerült az eredeti tulajdonosához, az újjáalakuló csehszlovák folyami erőkhöz. 1945-től a folyami erők még egészen 1959-ig működtek. Továbbra is természetesen a Duna maradt a fő működési területük.

A világháború utáni rövid időszakot is bemutatja Ivo Pejčoch. Részletesen taglalja, hogy az újjáalakuló flottillánál milyen típusú hajóegységek szolgáltak, említést tesz a háború után a németektől visszakerült hajókról is. A hajóegységek mellett kitér a szervezeti felépítésre és a flottilla parancsnokaira is. A háború utáni szervezetüket illetően a folyami erők továbbra is a műszaki alakulatok parancsnoksága alatt maradtak, egészen 1959-ig, amikor is a Varsói Szerződés keretein belül a szovjet hadsereg dunai flottillája átvette a folyam védelmét, és ezzel a csehszlovák folyami flottilla feleslegessé vált. A folyami hadihajózást leépítették, csak néhány naszád maradt meg a folyami rendszert parancsnoksága alatt.

A szerző a fent említett dolgok mellett még egy külön fejezetben érdekességként megemlíti egy kisebb konfliktust, az egyetlen, a flottilla történetében egyedülálló lázadást. Az incidensre Komáromban került sor 1938. szeptember 21-én. A Komáromban állomásozó 3. műszaki ezred egyik őrcsónakjával a magyar és német legénység dezertált, és átúszott vele a Dunán a magyar oldalra. A csónak parancsnoka (egyébként egy cseh tiszt) abban az időszakban épp nem tartózkodott a járművön, mivel a közvetlen parancsnoka, Eduard Stadler őrnagy (német nemzetiségű, České Budějovice mellett született) megbeszélésre hívta az irodájába. Az incidens ugyan nem a folyami erőknél (pozsonyi 6. műszaki ezred), hanem a komáromi 3. műszaki ezrednél történt, amelynek az egységei nem tartoztak a fegyvernem kötelékébe. A szerző, Ivo Pejčoch csak azért tesz említést az eseményről, mert ugyan olyan típusú motoros csónakokat használtak, mint a folyami erőknél, azaz a 6. műszaki ezrednél. Egyébiránt az esetet a csehszlovák hadsereg már nem tudta kivizsgálni, mert 1938–39-ben ennél sokkal lényegesebb dolgok történtek az országban. Eduard Stadler a háború alatt a német hadseregben szolgált, a háború után tudták az ügyet a cseh hatóságok elővenni, amikor is kollaboráció miatt börtönbe is került (12–14. o.).

A tanulmány végén az író egy fejezetben röviden bemutatja a csehszlovák folyami erők parancsnokait a kezdetektől egészen 1959-ig. Velük kapcsolatban rövid szakmai életrajzokat közöl, nagy hangsúlyt fektetve a katonai pályafutásukra.

A publikáció egyébként lényegre törő, a felépítését és a szerkezetét tekintve jól összeállított. Átláthatóan, kronológiai sorrendben követik egy-

mást az események. A folyami egység szerveződését tekintve az évtizedek során a leglényegesebb eseményeket említi, mutatja be a szerző. Mindezek mellett néhány egyéb érdekesség is szerepel benne, amely a folyami flottilla legénységének mindennapi életéről és tevékenységéről szól. Kitér például a speciális kiképzésükre (7. o.),² valamint az étrendjükről is. A kiképzésükkel szemben az étrendjük nem tért el a hadsereg egyéb egységeitől, de egy étlap 1926-ból mégis csak kuriózum számba megy. Az étlap egyébként a 3. műszaki ezred fennmaradt iratanyagából került elő (12–14. o.). A tanulmány sok korabeli fotót tartalmaz a hajótípusokról és az egység mindennapi életéről. Mivel főként technikai témáról van szó, a fotók mellett a rendszeresített hajótípusok legfontosabb paramétereit is megismerhetjük.

A publikáció átfogó tanulmány a témáról, érdeklődőknek és mindazoknak támpontot ad, akik kutatni szeretnék a témát, hiszen útmutatót ad, mind levéltári-, mind bibliográfiai szempontból.

Ivo Pejčoch: Československé lodní vojsko 1918–1959 (A csehszlovák folyami erők, 1918–1959). Historie a vojenství, Ročník LXI, (Číslo 4/2012), 4–25. o.

Bognár István

2 Tevékenységeik közé tartozott a dunai járőrzés, aknarakás, aknamentesítés, akadályok létrehozása és eltávolítása, valamint a szárazföldi csapatok harcának támogatása. Elsősorban a magyar folyami erők ellen készültek.

Tér és társadalom az ókorban

Michael Scott az angliai Warwick Egyetem ókortörténeti tanszékének oktatója, aki az olympia kapcsán már doktori értekezésében is a pánhellenizmus térbeli politikáját vizsgálta az archaikus és klasszikus korban, jelen ismertetés tárgyául szolgáló kötetében sem tért el korábbi kutatási irányától. *A Space and Society in the Greek and Roman World*, azaz a *Tér és társadalom a görög-római világban* című kötet kiinduló pontja az, hogy nem érthetjük meg pontosan a történelmet anélkül, hogy a vizsgálatok során ne fordítanánk kiemelt figyelmet a térnek. Azon térnek, amelyben a szereplők léteznek, legyen az otthonuk vagy nyilvános közeg, és a mód, ahogyan cselekszenek. Könyvében Michael Scott irodalmi, epigráfiai és archeológiai források felhasználásával kívánja bemutatni, hogy a térbeli elemzés miként képes elősegíteni a görög és római világ megértését: hogyan gondolkodtak és működtek ezek a társadalmak azokban a terekben, amelyeket elfoglaltak vagy létrehoztak maguknak. Könyvében megvizsgálja a fizikai tereket és a kulturális szerkezeteket. Földrajzilag Észak-Afrikára, Görögországra és a római kori Itáliára irányítja a figyelmét.

Ma számtalan módon gondolkozunk a helyekről, kezdve az egyszerű szobától egészen a legtágabb tájakig. A helyek már nem kizárólag statikus földrajzi entitások, sokkal inkább változó társadalmi konstrukciók: visszatükrözik és tagolják a társadalmi viselkedésmódot. A szerző kérdésfelvetése, hogy milyen haszna van a tér ilyen módon kialakított vizsgálatának és megértésének az ókortudományban?

A bevezető fejezetben helyet kapott egy historiográfiai kitekintés is a fentebb vázolt témakörben. Kettébontva a görög és római szakirodalmat, az 1960-as évek végétől egészen napjainkig bemutatja a tárgykörben napvilágot látott munkákat, kibővíti néhány digitális, térinformatikai módszereket is alkalmazó projekttel, mint például amilyen a *HESTIA*.¹ Sajnálatos módon azonban a számítástechnika és a térinformatika nyújtotta lehetőségekről csupán néhány sorban tesz említést a szerző.

¹ The Herodotus Encoded Space-Text-Imaging Archive.

Az első fejezet az *Egy közösség öröklődése és tagolódása: az agora Kürénében* címet viseli. Az ókori források (feliratok és auctorok) és a szakirodalom kiemelt figyelmet fordítanak a település alapításának körülményeire, az uralkodók megünneplésének módjára, a későbbi demokratikus alkotmány létrehozására és a politikai versengésre a hellenisztikus és római korban. Emellett sok szakmunka foglalkozik Küréné fizikai maradványaival is. A város legnagyobb részét már feltárták, s vele párhuzamosan a környékbeli jelentősebb településeket is. Mindezek ellenére sem sikerült ez idáig összekapcsolni a település történetét a közterületek térbeli és építészeti fejlődésével. A szerző ebben a fejezetben megvizsgálja és bemutatja az agora térbeli fejlődését az alapítástól (Kr. e. 631) egészen 365-ig, amikor a területet földrengés sújtja, ami után már nem sikerül visszanyernie régi fényét. A megadott intervallum és a történeti események mellett az agora szerkezetének, alaprajzának változását bemutató rekonstrukciós rajzokat is közöl a szerző. Földrajzilag pontosan lokalizálja Kürénét, sokszor magasságadatokat is megad. Érdekes megfigyelni, hogy a béke és virágzás korában (Kr. e. IV. század első fele) az agora nem változott. Azonban a politikailag feszült időkben (Kr. e. IV. század második fele) vitáknak helyet adó zsúfolt helyévé vált a közterület.

A második fejezetet az istenek számára fenntartott helyeknek szenteli a szerző Déloszon. A sziget, szerény mérete ellenére, fontos szerepet játszott az antikvitásban. A mitológia szerint ott hozta világra Létó Apollónt és Artemiszt. Vallási jelentősége megkérdőjelezhetetlen: Létó a következő esküt tette Délosznak. „*Hallja meg hát az ég és a föld, és az alvilági Styx hömpölygő vize – ennél nagyobb esküt nem ismernek az istenek –, hogy itt lesz örökké Phoibos Apollón illatos oltára, itt lesz szent ligete, s minden más szigetenél többre fog téged becsülni.*”² Később a Kr. e. 478-ban alapított déloszi szövetség tagjainak találkozóhelye volt, nevezetesen *amphiktüonia* működött a Kükládok ión szigeteinek részvételével. Az első fejezettel ellentétben Michael Scott nem az egyes épületekre vagy szentélykörzetekre koncentrál, mint közösségi terekre, hanem a sziget teljes területére és az ott található épületek kapcsolataira.

A Kr. e. III. évezred végén már lakott volt a sziget, azonban a legkorábbra datálható vallással kapcsolatos maradványokat csupán a Kr. e. IX. századból találtak a régészek. Apollón és Artemisz kultusza mellett megtalálható Zeusz és Héra kultusza is. Ez utóbbi azért lehet érdekes, mert a mitológia szerint Héra mindenáron meg akarta akadályozni a testvérpár világra

2 Trencsényi-Waldapfel Imre: *Mitológia*. Gondolat, Budapest, 1960. 125.

jövetelét. Emiatt üldözte Létót, aki csak Déloszon talált menedéket. Megfigyelhető az alárendelt szerep: a Héra templom a Künthosz-hegy és a parton található központi szentélykörzet között félúton, elszigetelve épült föl, déli tájolással. Így pontosan ellenkező irányba néz, mint az Apollón-templom. A Héra-kultusz alárendelt pozíciója mutatja a délosziak nehéz helyzetét is. Az istennő túlságosan is erős kultusszal bírt a görög szigetvilágban, semhogy mellőzni lehessen, ennek ellenére nem lehetett teljesen integrálni a déloszi vallási kultúrába. A déloszi szövetség létrejötte tovább fokozta Apollón tiszteletének előtérbe kerülését a többi istennel szemben. A hellenizmus korában idegen istenek számára is épültek szentélyek a szigeten. A Kr. e. III. század vége felé emelték az első egyiptomi szentélyt, a *Sarapeiont*, melyből a Kr. e. 180-as évekre három is lett.

A szerző kiemeli, hogy míg Artemisz tisztelete a nyilvános tereken mindinkább háttérbe szorult, addig a privát szférában nagyobb szerepet kapott, mint más istenek. Apollónnal ellenkező eset áll fenn. Míg ő nagy teret kapott a közösség életében, addig a magánéletben ő az egyik legkevesebbet ábrázolt istenség. Ilyen és ehhez hasonló vizsgálatok, összehasonlítások segíthetnek megérteni Délosz szigetének folyamatosan változó vallási képét.

A harmadik fejezetben a római temetkezést veszi górcső alá a szerző, konkrétan Ostia, Pompeji és Róma városának temetkezését. A városokból kivezető utak mentén fellelhető sírok térbeli kialakulását és változását elemzi. Ismertetésemben részletesen csak az Ostiával foglalkozó részt mutatom be.

Elsőként az Ostia városához tartozó temetkezési helyeket vizsgálja meg. A város Róma kikötőjeként szolgált, emiatt sok és sokféle ember fordult meg ott. A tenger és a Tiberis közelsége meghatározta a látképet, viszont ezek behatárolták a város terjeszkedési lehetőségeit is. Egészen Claudius császár uralkodásáig (41. január 24. – 54. október 13.) virágzott a kikötő, ő azonban 42-ben, a Tiberis bal ágán egy másik kikötő (*Portus Romanus* vagy *Portus Augusti*) építésébe kezdett, mely 64-re készült el. Ezt követően Ostia a létezését csupán sólepárlásának köszönhette.

A feltárások során négy különböző helyen tártak fel sírokat: a *Porta Marina* mellett egy kisebb temetkezési helyet, a *Porta Laurentina* környékén a városból kifelé vezető út mellett, közvetlenül a *Porta Romana*-nál a *Via Ostiensis* mellett és végül az *Isola Sacra*-n Ostia és *Portus* között.³ Utóbbit nem tárgyalja a szerző, mert sokkal valószínűbb, hogy az *Portus*-hoz tartozott és nem Ostiához. Az első hármat részletesen megvizsgálja, mindegyikhez alaprajzot is mellékel. A következőkben látni fogjuk, hogy

3 A továbbiakban a kapu nevét használom a területek elnevezésére.

az egyes temetkezési helyek különböző közösségekhez (a társadalom hierarchikus tagozódásának megfelelően) tartoztak.

A *Porta Marina* nem nagyon változott az idők folyamán. Két sír elkülönült a többitől, mutatva, hogy fontos embereket rejtene. A II. századig a *Porta Romana*-nál lévő terület a városi tisztségviselők temetkezési helye volt. Az itt található sírok elkülönültek egymástól, de nem ez volt a legnagyobb kiterjedésű temető. A *Porta Laurentina*-i területre nagyrészt kézművesek, kereskedők temetkeztek. Általánosan az mondható el, hogy a *Porta Marina* Ostia múltját, a *Porta Romana* a város hivatalos oldalát és a *Porta Laurentina* pedig a hétköznapi életet szimbolizálta. A három területen található sírok között a hasonlóság az, hogy nem nagyon foglalkoztak a jövővel: nem tartottak fenn szabad helyeket bennük a család többi tagjának és leszármazottaiknak.

Ez a kép a II. századtól jelentősen átalakul. A *Porta Romana* környéki területen például nagy számban találhatók gazdag, szabad emberekhez köthető sírok, szemben a korábbi csak hivatalnokokat rejtő sírokkal. Ugyanakkor ezek az új sírok sokkal több helyet foglaltak magukban, ezzel mutatva, hogy fontossá vált a jövő.

Pompeji Kr. e. 80-ban római kolóniává vált, melynek következtében a görög és samnis tradíciók háttérbe szorultak. Virágzása a késő köztársaság és a principátus idejére tehető. 62–63-ban földrengés vetette vissza fejlődésében a várost, majd 79-ben teljesen elpusztult. Ostiával ellentétben itt nem minden városkapunál találtak sírokat a régészek. A Pompeji környékén talált temetkezési helyekkel kapcsolatban érdekesség, hogy a felszabadított és a szabad polgárok sírhelyei közvetlenül egymás mellett vannak, csupán a városkapuhoz való közelségük különbözteti meg őket.

A fejezet záró része Róma városát vizsgálja. A szerző leszögezi, hogy Róma túl nagy és összetett ahhoz, hogy kapuról kapura, szisztematikusan végigvegye az összes temetkezési helyet. Ezért felállított egy kronológiai sort, ami mentén haladva bemutatja a helyeket. A Kr. e. III. századnál kezd, majd eljut a II. századig. A korai leletek azt bizonyítják, hogy a *Collis Esquilinus* temetkezési helyként szolgált. Eleinte az előkelők temetkeztek csak ide (legfőképpen az elhelyezkedése miatt kapott kiemelt szerepet), azonban a Kr. e. III–II. századból tárták fel szegényebb rétegből származók sírjait is. A kijelölt időintervallum során Róma látképe szinte teljesen átalakult. A folyamatos építkezések, az új utak (*Via Appia*, *Via Flaminia*) létrejöttének ellenére az *Esquilinus* Cicero idején még mindig rangos, kiemelt temetkezési helynek számított. A fő útvonalak mentén a vagyonosabb családok sírjai találhatóak meg elsősorban. A Scipiók síremléke például a *Via Appia* és a *Via Latina* között fekszik.

Az utolsó előtti fejezet a *Térbeli megközelítés a kolónia és metropolis közötti kapcsolatokhoz: Szürakuszai és Korinthosz* címet viseli. A szerző a két polisz közötti kapcsolatra és annak megértésére törekszik. A kolonizációval foglalkozó kutatások ugrásszerűen megnöttek az elmúlt évtizedekben. A szerző választását úgy indokolta, hogy mindkét esetben széleskörű forrásbázissal rendelkezünk, ezért ezt a két várost szokták a történetírásban mintapéldának tekinteni.

Szürakuszai városát *Thuküdidész* munkája alapján Kr. e. 773-ban alapították *Arkhiász* vezetésével korinthoszi görög telepesek. A terület már a bronzkor óta lakott volt, egyfajta kereskedelmi csomópontként funkcionált. A kolónia közelében híres mészkölelőhely található. Az első különbséget az építészet alapján vázolja fel a szerző: a Kr.e. 6. század végére kialakult egy sajátos szürakuszai stílus. Ebben az időben a kolóniát erős kelet-mediterrán hatások érték. Példaként említi az Apollón templomot, melynek építése során arra törekedtek, hogy a belsejében a lehető legtöbb szabad tér maradjon meg. Ez nem csupán az építészetben végbemenő változásokat mutatja, hanem valószínűsíti, hogy a szertartások rendje is megváltozott. Az említett időszakban az építészet, művészet és a kereskedelem alapján sok különbség vázolható fel a két polisz karakterisztikája között, ami a korábbi feltételezésekkel szemben nagyobb távolságot mutat a kapcsolatokban.

A vallási és temetkezési szokásokat is összehasonlíttja a szerző. Leírja például, hogy a régészeti leletek megmutatták, hogy Szürakuszaiban több holttestet is temettek egy sírba, illetve itt sokkal több fémből készült sírmelléklet is előkerült, mint Korinthoszból. Az anyavárosban több generáció temetkezett egy helyre, míg erre nem találtak példát Szürakuszaiban. Megállapítja, hogy az eltérések nagyrészt annak köszönhetőek, hogy a kolónia sok szokást átvett a környező területekről.

A Kr. e. V. századi Szürakuszai a művészet és az építészet tekintetében sokkal inkább kötődött a görög anyaföldhöz, mint a többi szicíliai kolóniához, azonban szorosabb kapcsolat látszik Athénnal, mint Korinthossal. Ez a kapcsolat a Kr. e. IV. században tovább erősödött. Bizonyíték lehet, hogy *Dionüsziosz* és leszármazottjai athéni polgárságot kaptak. A Kr. e. III. századra Szürakuszai kapcsolata a görög szárazfölddel és Korinthossal jelentősen meggyengült. Ekkorra már teljesen eltűntek a korinthoszi érmék, melyek Timóleon demokratikus kormányzásától (Kr. e. 345) jelen voltak.

Az ötödik fejezetet két részre bonthatjuk. Az első felében napjaink földrajzi és „általános” történetírásáról olvashatunk. A második szakaszban pedig bemutatja, hogy a korábbi kutatók miként értelmezték Sztrabónt és fő művét, a *Geógraphikát*. A lényeg az, hogy milyenek látjuk a korabeli

Görögországot, mint teret az *oikumenében*. Célja az volt, hogy bemutassa egy szöveg térbeli megközelítésében rejlő potenciált. A hangsúlyt az „irodalmi terekre” fektette, és nem a korábbi fejezetekben található fizikai terekre. Elméletét Sztrabón szavait idézve teszi érthetőbbé: „[...] az almának az alakja, színe, nagysága, szaga, tapintása és íze adják nekünk az érzéki észleleteket, ezekből azután az értelem megalkotja az alma fogalmát.”⁴

Michael Scott a fentebb bemutatott példákon keresztül kívánta igazolni azt, hogy a térbeli megközelítés hogyan segíthet még jobban és pontosabban megérteni az ókori világot. Ez a vizsgálati módszer a fizikai teret nem csupán a lejátszódó eseménysorozatok színtereként tekinti, hanem a cselekmény résztvevőjeként, ami visszavetíti és megvilágítja a társadalmi értékeket, jelenségeket. Mindez azért lehetséges, mert a tér sok szinten létezik. Mikro- és makroszinten, lehet fizikai és fogalmi entitás. Ilyen módon lehetővé teszi az összehasonlító történelmi elemzést a különböző terek között.

A *Key Themes in Ancient History* című sorozat jelen kötete az eredeti célkitűzéssel ellentétben – mely szerint a szélesebb közönség számára is érthető módon kívánja vizsgálni és bemutatni az ókori kutatás különböző területeit – inkább a szűkebb szakmai réteg számára készült: részletes módszertani leírást kap az olvasó. A különálló fejezetek a tér különböző szintjeinek vizsgálatát mutatják be, térképekkel és ábrákkal gazdagítva. A széleskörű bibliográfia az angol, német, francia és olasz nyelven megjelent legfrissebb munkákat is felsorakoztatja, rendkívül hasznos kiindulási pontot adva a témával részletesebben is foglalkozni kívánóknak. A kötet az ókortudományban nem túl elterjedt paradigmát mutat be, ami új megvilágításba helyezhet jó néhány kérdést.

Michael Scott, *Space and Society in the Greek and Roman Worlds. Key themes in ancient history*. (Tér és társadalom a görög-római világban. Kulcskérdések az ókortörténetben.) Cambridge University Press, Cambridge, 2012. xvi, 212 o.

Lehrer Nándor

4 Sztrab. Geogr. C117. Ford.: Dr. Földy József. Budapest, Gondolat, 1977.

Kézikönyv a köztársaságkor régészetéhez

Mondhatnánk, hogy a Companionok korát éljük. Előbb a Cambridge University Press indította útnak a Cambridge Companions to Literature sorozatot, melynek kötetei vagy egy jeles szerzőt (pl. Vergilius, Shakespeare stb.), vagy egy műfajt (pl. görög tragédia, angol költészet stb.), esetleg egy korszakot (pl. angol reneszánsz, realizmus és naturalizmus stb) választanak témául. Hamarosan követte ezt a Wiley-Blackwell kiadó a Blackwell Companions to the Ancient World már kifejezetten az antikvitásra vonatkozó sorozatával, mely nemcsak az irodalmat, hanem a történelmet és a régészetet is felöleli témáival. Ennek az új műfajnak a jellemzője, hogy nem monografikusan foglalkozik a kiválasztott témával, hanem meghatározott tematikai rendben önálló tanulmányokat tartalmaz válogatott szerzőktől, akik az adott kérdéskör kutatásának legfrissebb eredményeit foglalják össze. Minthogy a köztársaságkor régészetéhez készült kézikönyv 37 tanulmányt tartalmaz, valamennyi ismertetése terjedelmi gondokat okozna, ezért be kell érünk egy szerény válogatással.

Az első tematikai egység címe: Az anyagi kultúra és ennek hatása a társadalomra (*Fikret K. Yegül*). Az első tanulmánya, melyet ismertetünk: A fürdő fejlődése és a nyilvános fürdőzés a római köztársaságban. A meleg vizes fürdés a mediterrán térségben nagy múltra tekint vissza, már Homérosznál megtaláljuk a nyomát. A rómaiaknál nemcsak frissítő, hanem társadalmi szerepet is betöltött a nyilvános fürdőknek köszönhetően. Ezek a létesítmények széleskörű kikapcsolódást biztosítottak: sportot, játékot, olvasást, felolvasást, beszélgetéseket, előadásokat. A köztársaságkor végén Rómában kb. 200 kisebb fürdő működött. Mit jelentett a fürdőzés? Mindenekelőtt élvezetet (*voluptas*) és luxust. Míg a magánszférában a rómaiak elítélték a fényűzést, a közfürdőkben egyenesen törekedtek rá: márványburkolatot, mozaikot, stukkót alkalmaztak, szobrokat állítottak fel. A fürdés gyógyító hatását már Hippokratész is hirdette. A Kr. e. II. század végén, I. század elején a Pruszi Aszklépiadész Rómában tevékenykedett fizioterapeutaként. Jótékony hatása volt a különböző hőmérsékletű fürdővizek váltogatásának.

Ez kiegészült további tevékenységekkel: labdajáték, atlétika, úszás. Az úszómedence kb. egy méter mélységű volt. Lehetőség nyílt a barátokkal, ismerősökkel való találkozásra, közös irodalmi, zenei programok szervezésére, éneklésre. Egyszerűbb ételek is kaphatók voltak.

A moralizáló írók, mint Seneca, a bűnök fészkeként is tartották a fürdőket a meztelenség, az érzékiség és esetleg a férfi–nő közös fürdőzés miatt. Valójában egyik sem volt jellemző a fürdőkre. A kezdet kezdetétől külön volt a nők és a férfiak fürdője egy közös épület külön szárnyában, vagy ha nem volt külön, akkor más napszakban fürödtek. Rendhagyó esetek persze előfordulhattak, amire az is utal, hogy Hadrianus egy rendeletében megtiltotta a közös fürdőzést.

Görög fürdők már a Kr. e. IV. század végén megjelentek Itáliában. Ezek kerek formájúak voltak, melyekben a vizet üstökben melegítették. A rómaiak ezt az egyszerű épülettípust kombinálták a gymnasium traktusával, ami a sportolást biztosította, a vizet pedig hypocaustum segítségével melegítették fel. A padló alatt és az oldalfalakban áramló meleg levegő egyszerre melegítette a fürdővizet és a fürdő levegőjét. A hypocaustum alkalmazására Közép–Itáliában a Kr. e. II. század elejétől ismert az első régészeti példánk. Ezzel szemben az idősebb Plinius a Kr. e. I. sz. elejére helyezi a technológia feltalálását. A pompeji fürdők még nem rendelkeztek vele. A vízvezetéken érkező vizet kályhákkal melegítették. Ezzel szemben a Rómától 95 km-re délkeletre fekvő Fregellaeen már a Kr. e. II. század elején megtaláljuk a hypocaustumot. Az itteni kettős fürdő férfi és női részre volt osztva. A Latiumban kialakult fürdő-típus hamar elterjedt a Római Birodalom egész területén.

Az első tematikai egységhez tartozik egy másik népszerű építmény bemutatása, a köztársaságkori házé (Shelley Hales). Ennek jellemzője az atrium volt, melyről Livius a Kr. e. IV. század eleji gall támadás kapcsán már tesz említést. Erre régészeti adatunk nincs ugyan, de tudjuk, hogy az atriumhoz a római élet fontos társadalmi hagyományai kapcsolódnak: a salutatio (a kliensek reggeli köszöntésre gyülekezése) és a convivium (közös lakoma a kiválasztottakkal). A köztársaságkori elit otthona tehát nemcsak a visszavonulás, hanem a külvilággal való kapcsolattartás színhelye is, az atrium pedig a család és a tágabb közösség kapcsolattartásának médiuma volt.

Rómában az arisztokrata senatorok többnyire a Palatinus dombon kerestek lakást maguknak, miként Cicero is 63-as consulsága után. Az Etruriában alapított coloniában, Cosában a forum körül épültek hasonló méretű atriumos házak, melyek a város vezető rétegéé lehettek. Pompejiben a VI. régióban voltak korai, nagyméretű házak, melyek régészetileg a Kr. e. II. század elejétől figyelhetők meg. Ezek az atriumos házak szimmetrikusan épültek fel egy központi tengely köré. A bejáratall (fauces) kezdődtek, mely

az atriumba vezetett. Ebből nyíltak a hálósobák (cubicula), a szárnyhelyiségek (alae), majd a tablinum, mely a paterfamilias tartózkodási helyeként szimbolikusan a ház szíve volt. A ház végében kis kert foglalt helyet, ahova kis folyosó vezetett. Kialakulásának pontos ideje nem ismert, de Pompejiben a Kr. e. III. században már létezhetett. A Kr. e. II. század végén hellenisztikus hatásra perisztíliumot is építenek a házhoz, miként a pompeji Casa del Fauno esetében. A társadalom többsége azonban ennél kisebb házakban, illetve lakásokban lakott.

Az atriumos házakat gazdagon díszítették mozaikokkal, falfestményekkel, stukkókkal. A köztársaságkor végén az első, ill. második festészeti stílust alkalmazták. Cosa és Fregellae házaiban még később is az első stílussal találkozunk, mely a nemesebb építő- és burkoló anyagok festéssel való utánzását jelentette. A második stílus kerti vagy városi látványt idézett a néző elé. A jómódúak nagyméretű valóságos kerteket is létre tudtak hozni, miként Lucullus, Sallustius, Maecenas. A kertben teraszokat, kis épületeket, templomokat, pavilonokat építettek, szobrokat állítottak.

Az első tematikai egységben szó esik még a szórakozóhelyek épület-típusairól, a síremlékekről, a kerámiáról, az amphorákról, az érmékről. a fegyverekről, a csontmaradványok vizsgálatáról.

A második tematikai egység címe: Régészet és táj/környezet, ami az ember építette és a természeti környezet viszonyát vizsgálja. Ennek egyik fejezete az itáliai vallási rítus rekonstruálásával foglalkozik a régészeti emlékek alapján. Ezek lehetnek szobrok, áldozati eszközök, mint kések, edények, hangszerek, mécsesek. Domborműveken sokféle hangszer ábrázolása előfordul, de a zenéhez hozzátartozott a tánc és az ének is. Ezrével ismertek a terrakotta fogadalmi ajándékok. Ezek felajánlásához is hozzátartozhatott valamilyen ima vagy felajánlási szöveg, amit nem ismerünk. Az egész Mediterraneumban szokás volt a votiv tárgyak használata, de Itáliára különösen jellemző. Különösen az anatómiai jellegű adományok gyakoriak. Értelmezésük nem mindig egyértelmű: egy nemi szerv utalhat a beteg testrészt gyógyulására, de a termékenységre vagy a felnőtté avatásra is. Pontos datálásuk sem könnyű, mert hosszú időn keresztül alkalmaztak azonos öntőformákat.

A rítusok színhelye lehetett egy oltár, egy szentély, egy templom, egy barlang. Nem dönthető könnyen el, hogy ezek a romanizáció eredményei-e, vagy a helyi kultusz kifejezői. A latiumi szentélyekben (Nemi, Lanuvium, Tibur, Praeneste) a VI. századtól kezdve fordulnak elő épület-terrakották. A jelenség leginkább úgy értelmezhető, hogy ebben a korai időszakban egész Latiumban végbement egy urbanizációs folyamat, és ennek eredményeként épültek a szentélyek.

A templomok elhelyezése gyakran történik forrás közelében – a folyóvízre a szertartásokhoz is szükség volt. Gyakran kerülnek dombtetőre – az auguriumokhoz magaslatokat választottak. Kedveltek voltak a barlangok, melyek a föld mélyébe vezettek, ahonnan a jóslatok érkeztek. A Kr. e. II. században a dombokra épült szentélyeket görög mintára kiépítették hatalmas teraszokkal, rámpákkal, oszlopcsarnokokkal, caveával. A szentély–színház–porticus komplexum alkalmazását figyelhetjük meg Rómában, Pompeius színháza esetében, ahol a cavea tetején Venus Victrix temploma állt. A színház előtti quadriporticusban fákat ültettek, melyek a szent liget (nemus, lucus) képzetét keltik. A szentélykörzetek forrásvizének többnyire gyógyító erőt is tulajdonítottak és adományokat dobtak beléjük. Az egyik ilyen forrásból (Aquae Apollinares Novae) 400 kg aes rude, 1400 db aes grave, 5250 pénzérme került elő. A pénzérmék hét évszázadot ölelnek át. Egy másik helyen (Ponte di Nona) 8400 terrakotta votiv került elő, melyek jobbára emberi testrészeket ábrázoltak. Mely istenségnek szánták, eddig nem sikerült megállapítani.

A színház–szentély épülettípus elterjedését egyesek a Pompeius–színház hatásával magyarázták, de valójában Itáliában ezek már a Kr. e. II. században megjelentek. A két épület egyesítése azt is kifejezi, hogy az istenség maga is részese a rituális színelőadásnak. Mivel a mítosz dramatizált előadása nagy múltra tekintett vissza, az épülettípus kialakulása is hosszú folyamat eredménye lehetett.

A harmadik tematikai egység címe: Régészet és ókori technológia, melyben városalapításról, földkimérésről, építészetről, utakról, hidakról, kikötőkről egyaránt szó esik. Amit bemutatunk, az a Vízvezetékek és vízellátás című tanulmány (*A. Trevor Hodge*). Vízvezeték már a hellenisztikus Görögországban is előfordult. Az etruszkok is gondoskodtak városaik vízellátásáról. Igazán jellemző jelenséggé azonban a rómaiaknál vált a császárkor idején. Építésük nagyon drága volt, amit a császárkorban az uralkodó finanszírozott. A köztársaságkori Rómában 4 vízvezeték épült: az Aqua Appia 312-ben (16 km), az Anio Vetus 273-ban (81 km), az Aqua Marcia 144-ben (91 km) és az Aqua Tepula 125-ben (18 km). Az építési munkákat a hadsereg végezte. Az Anio Vetust a Pyrrhos fölötti győzelem zsákmányából finanszírozták. A vizet vezető csatornát – mely 70 cm széles és 120 cm mély volt – vízálló cementtel bélelték ki. Működését a gravitáció biztosította, amit kilométerenként 3 méter lejtővel biztosítottak. A megfelelő folyási gyorsaság 4-5 km/óra volt. A sebesebb víz koptatta a csatornát, a lassúbb vízkő lerakódást okozott. Forrásaik a szomszédos szabin dombokon voltak. A völgyeket boltívekkel hidalták át, a dombokba pedig alagutakat fúrtak.

A városba érkező vizet elosztómedencébe vezették, ahonnan terrakotta vagy ólomcsöveken juttatták a fogyasztókhoz. A legnagyobb fogyasztók a fürdők voltak, majd az utcai kutak és a háztartások. A víz folyamatosan folyt, amit nem használtak föl, az a vízelvezető csatornába került. A magánházak kertjeibe gyakran építettek szökőkutakat, csobogókat, melyek frissítették a levegőt. Nagy fogyasztók voltak még a különböző műhelyek: ruhatisztítók, kelmefestők, bőrkikészítők, valamint a vendéglők (thermopolia).

A negyedik tematikai egység címe: Az identitás régészete, ami az itáliai népek (etruszkok, görögök, szabinok) jellemző régészeti hagyatékával foglalkozik. Ennek egyik tanulmánya a Korai Róma és a római identitás kialakulása az építészet és várostervezés révén (*Ingrid Edlund-Berry*). Róma Etruria és Latium határán alakult ki, mely kezdettől fogva más volt, mint a többi közép-itáliai város, és magában hordozta jövőjét, hogy Itália, majd a Mediterraneum központja legyen. Geológiaiilag a hét domb és a Tiberis határozta meg fekvését, a helyi vulkanikus tufa (cappellaccio) pedig jó építőanyagot biztosított. Ebből épültek meg legkorábbi falai. Az ún. Serviusi fal anyaga a sárga tufa (Grotta Oscura), mely Veii területéről származott, így csak a IV. század elejétől férhetett hozzá Róma.

A Caesar forum alatt feltárt sírok gazdag mellékletei arról tanúskodnak, hogy a késő bronzkortól kezdve lakott volt ez a terület. A Forum Romanumon is előkerültek koravaskori sírok. A hamvasztásos és földelések temetkezést egyaránt alkalmazták. A települések a dombokon lehettek. A Palatinus dombon elő is kerültek a koravaskori kunyhónyomok, melyek kb. 12x8 m alapterületűek voltak. A legkorábbi tetőcserép maradványok (Kr. e. 650–625) a Vesta-templom melletti Regia területéről származnak. A Capitoliumi triasz templomát, mely a legnagyobb méretű Közép-Itáliában, az etruszk eredetű Tarquiniusok építették a VI. század végén. Nehéz eldönteni, hogy ekkor a városnak etruszk vagy római identitása volt-e. A másik archaikus templom-együttes a Forum Boariumon (Sant’Omobono) került elő. Ez is etruszk típusú templom, melynek oromzatán Herakles és Athéna terrakotta szobrai álltak. A terrakotta szobrászat a VI. század folyamán jelentős volt Rómában, amit a nagy mennyiségű leletanyag tanúsít.

Feliratok nincsenek nagy számban ebből az időszakból, de latin, görög és etruszk nyelvű egyaránt előfordul közöttük. A korai város nem sokban különbözhetett a szomszédaitól, kivéve előnyös helyzetét a Tiberis partján. De volt két kiemelkedő teljesítménye: a capitoliumi templom a VI. és a serviusi fal a korai IV. században. A város növekedése a Forum kialakítását hozta magával, miután a Cloaca Maximával a vizet lecsapolták róla. Itt szentélyek egész sorát emelték: Vestának, Saturnusnak, Castornak, Ceresnek. A Forum Romanum

monumentális kiépítése a capitoliumi templom monumentalitásával állítható párhuzamba. Ez a Róma már nem etruszk volt, de kialakulásához hozzájárultak ők is, valamint Róma latin, görög és más itáliai eredetű lakosai is.

Az ötödik tematikai egység címe: A birodalom régészete a köztársaság korában. Kiválasztott fejezetünk: A középső köztársaságkori Róma régészete: egy mediterrán főváros felemelkedése (*Penelope J. E. Davies*). A Kr. e. IV. század végére Róma hatalma kiterjedt az itáliai félszigetre, 146-ra pedig Makedóniára, Korinthoszra és Karthágóra egyaránt. A város fejlődésnek megindulása összefügg a hivatalok megszerzésére irányuló versengéssel. Appius Claudius censorként 312-ben megépíti a Via Appiát és az Aqua Appiát. Újdonság, hogy az építető magáról nevezi el a létesítményeket, miként ezt Philippos és Nagy Sándor tette. A templomépítésre a magas pódium alkalmazása jellemző, a felépítményt pedig a hellenisztikus dél-itáliai és szicíliai templomok mintájára kőből készítik. Az előkelő családok nagy síremlékeket emelnek maguknak (pl. a Scipiók). Az Aemiliusok basilicát emelnek a fórumon, hidat építenek a Tiberisen a II. században. Görög szobrászok és építészek (Hermodórosz) érkeznek Rómába, akik a templomokat tervezik és a kultusz-szobrokat készítik. A Forum Boarium kerek templomát valószínűleg Mummius emeltette Hercules Victornak Korinthosz elfoglalása után. Ez az első eset Rómában, hogy a templom külső oszlopai korintoszi stílusúak. Pentelikoni márványból készült, amire eddig nem volt példa. A II. század közepén a Tiberis partján hosszú raktárépületet emeltek, melyen először alkalmazták az öntött-falas építkezést (*opus caementicium*) nagyméretű alépítményen. Szürakusza meghódítása (211) után olyan mennyiségbe érkeztek Rómába a műkincsek, hogy azok elhelyezésére külön oszlopcsarnokokat építettek (*Porticus Octavia*). Octavius többek között bronzból készült korinthuszi oszlopfőt állított ki, ami valószínűleg az első korinthuszi oszlopfő volt Rómában. Kr. e. 146-ban a makedóniai zsákmány elhelyezésére épült a *Porticus Metelli*. Az oszlopcsarnok Juno Regina és Juppiter Stator templomát vette körül. A szobrok között volt Lüsipposz bronz szoborcsoportja, mely Nagy Sándort ábrázolta 24 társával a granikoszi csatában.

Az ötödik tematikai egységben külön fejezetek foglalkoznak még a tengeren túli területekkel, így Sziciliával és Szardiniával, Africával, Hispaniával, Palestinával, Athénnal és Korinthosszal. A hatodik, az előzőeknél jóval rövidebb tematikai egység, címe: A köztársaságkori régészet és a 21. század A kiválasztott fejezet: Régészet és zsákmányolás: a köztársaság kori Róma tapasztalata (*Margaret M. Miles*). A hódító háborúk folyamán Róma óriási hadizsákmányra tett szert. Ebbe a foglyoktól a használati eszközökig, berendezési tárgyaktól a műalkotásokig minden beletartozott. Ezek felvonultatása

a diadalmenetben fogalmat adott a népnek arról, mekkora győzelemről van szó. Ezek jelentős része szentélyekbe került, de egy része magánhasználatba. Az első jelentős zsákmányszerzésre Veii elfoglalásakor került sor. A rómaiak Juno evocatiójával segítették elő győzelmüket, így az istennő kultusz-szobrát és minden kultikus kellékét Rómába vitték. Az első nagy görög város, amit a rómaiak kiraboltak, Szürakusza volt Kr. e. 211-ben. A város híres volt gazdagságáról, luxusról, kultúrájáról, tudományáról (itt élt Archimédész). Marcellus, a hadvezér magának semmit sem zsákmányolt. Karthágót Scipio Aemilianus foglalta el Kr. e. 146-ban. Ő a szobrokat, melyeket a karthágóiak Sziciliából zsákmányoltak, visszajuttatta eredeti helyükre. Mummius, Korinthusz lerombolója, a zsákmányból sokat adományozott a görög városoknak és szentélyeknek, a szobortalapzatokra pedig felíratta, hogy ő adományozta azokat. Olümpiába 21 aranypajzsot és két Zeus szobrot küldött. A zsákmány nagyobb részét azonban Rómába szállította. Ekkor terjedt el a korinthuszi bronztárgyak szenvedélyes gyűjtése.

A zsákmányolásra azonban nemcsak háborúban, de olykor békeidőben is sor került. Ezt példázza Verres, aki Kr. e. 73-ban Szicília kormányzója volt, és módszeresen, az eszközökben nem válogatva, gyűjtötte a sziget értékes műtárgyait. Nem riadt vissza még a szentélyek kirablásától sem. Olyan szobrokat is elvitt, melyeket Scipio juttatott vissza az elfoglalt Karthágóból. Az antik műtárgyak iránti érdeklődés új periódusát az itáliai reneszánsz jelentette. Pápák és királyok szenvedélyesen gyűjtötték ezeket. Tudományos feldolgozásuk a XVIII. században kezdődött el. 1796-ban Napoleon és hadserege rabolta végig Itáliát, 1798-ban pedig Egyiptomot. Napoleon legyőzése után csak a műkincsek egy része került vissza eredeti helyére. Ezt a fejezetet még nyugodtan folytatni lehetett volna a II. világháború nagyarányú műkincsraablásaival, melyek jó része mind a mai napig nem került vissza eredeti tulajdonosaihoz.

A kötetet százoldalas bibliográfia zárja. Az egyes tanulmányok sűrűn tartalmaznak szövegekzi hivatkozásokat, és a tanulmány végén további olvasnivalókra való utalásokat. Ezek biztosítják, hogy mindennek utána lehet nézni, és mindenből a legfrissebb eredmények publikálását kapjuk kézhez. A részletes régészeti feltárás és publikálás ezekből ismerhető meg, ez a kötet már inkább az ezekből levonható tanulságokat és a történeti összefüggésbe való beillesztésüket tartalmazza.

A Companion to the Archaeology of the Roman Republic (Kézikönyv a római köztársaságkor régészetéhez). Ed. Jane DeRose Evans. Wiley-Blackwell 2013, 722 o.

Gesztelyi Tamás

A consuli hivatal az ókori Rómában

A Hans Beck, Antonio Duplá, Martin Jehne és Francisco Pina Polo szerkesztésében 2011-ben a Cambridge University Press-nél megjelent kötet a *consulok*, vagyis a római köztársaság legmagasabb rangú vezetőinek szerepét világítja meg különböző aspektusokból. A tanulmánykötet a 2007-ben Zaragozában megrendezett konferencia anyagát tartalmazza négy nagy egységre osztva: a *consuli* hivatal keletkezése; a *consuli* hatalom és funkciók; a *consuli* jelképek, modellek és önmegjelenítés; ideológiák, konfrontációk és a köztársaságkori *consulatus* vége. A bevezetésben a szerkesztők áttekintik a *consulatus* eddigi irodalmát, a római igazgatási rendszer alapfogalmait és kronológiáját, valamint kiemelik, hogy a *magistratus* mindmáig nem képezte monografikus, vagy egész kötetet betöltő vizsgálta tárgyát – ily módon egyúttal rá is mutatnak munkájuk hézagpótló jellegére.

A *consulok* kapcsán mintegy előrebocsátva a következőket foglalhatjuk össze. A köztársaság létrejöttével a király hatalmát a *consulok* örökölték. (Talán eredetileg az ún. *praetor maximus* – hadvezér – név illette meg őket. Nem zárható ki az sem, hogy a három *tribus*nak egy-egy *praetora*, vagyis hadvezére volt, s az elől haladó lehetett a *praetor maximus*.) Évente két *consul* választottak, akik *imperiummal* bírtak, s ennek megfelelően eredetileg a király végrehajtó, hadvezéri és bírói jogkörét gyakorolták. A király szakrális hatalmát külön örököltették át a rómaiak. A királyság felszámolása után többé nem akartak maguk fölé királyt emelni, azonban szükségük volt valakire, aki az istenek felé egyfajta közvetítőként jár el. Megalkották tehát a *rex sacrorum*, azaz a kultusz királya tisztséget, amelynek ellátása életfogytig szólt, ellátója állami javadal-mazást és számos privilégiumot kapott, azonban a közügyekből mindörökké ki volt zárva. Idővel a *rex sacrorum* kárára a *pontifex maximus* vált az állami kultuszok legfontosabb személyévé. A *consul* felhatalmazását a *lex curiata de imperio* alapján az ősi, *curiák* szerinti népgyűléstől, a *comitia curiata*tól kapta. A *consul* tizenkét *lictor*ból álló kíséret illeti meg, az éveket a minden esztendő első napján, január 1-jén hivatalba lépő *consulok* alapján nevezték el, illetve tartották számon.

A *magistratus* – és ily módon a *consuli* hivatal – viselésének fő elvei az annualitás és a kollegialitás. Az annualitás azt jelenti, hogy a *magistratusok* túlnyomó többségét egy évre választják, illetve a következő évben nem választhatók újra (a 180-ban hozott *lex Villia annalis* és a 82-es *lex Cornelia de magistratibus* megszabta, hogy két tisztség betöltése között legalább két esztendőnek kell eltelnie). A kollegialitás elve alapján (főszabály szerint) ugyanazon tisztséget egyszerre több, egyenlő jogkörű főhivatalnok töltött be. A *magistratusok* nem kaptak díjazást, ill. számos, hivatalukkal járó költségüket maguknak kellett fedezniük; hivatali évük alatt lemondhattak ugyan tisztségükről, ám attól nem voltak megfoszthatók. A *magistratusokat* megillető *intercessiós* jog (*iūs intercedendi*) azt jelenti, hogy *collegájuk*, vagyis azonos posztot betöltő hivaltársuk bármely intézkedése ellen felléphetnek, s azt megakadályozhatják. Rómában a szó mai értelmében nem ismerték a hatalom megosztásának elvét, vagyis a jogalkotói, bírói és végrehajtói hatalom nem különült el élesen egymástól. A funkciók persze megoszthatók voltak, de az *imperium* és a *potestas* teljessége alapelveknek számított, tehát a *consul* jogszolgáltató jogkörét általánosságban átvette ugyan a *praetor*, ám ezt olykor a *consul* változatlanul ellátta (pl. a *iurisdictio voluntaria*, a színleges perek esetén), hiszen *imperium*ának részét képezte. Ugyanakkor e teljes hatalom csak egy évre szólt. A *consul* tehát rendelkezett a teljes katonai hatalommal, a polgári végrehajtó hatalommal, a jogszolgáltatóival, és törvényt kezdeményezhetett (de nem alkothatott, hiszen ahhoz a népgyűlés és a *senatus* közreműködése is kellett). Viszont éppen az annualitás, az *intercessiós* jog és a kollegialitás elve adott védelmet egy-egy *magistratus* túlkapásai ellen, vagyis az egyik *magistratus* hatalmának osztatlansága jelentette a korlátot a másik *magistratus* hatalma számára, és teremtette meg a – nem demokratikus, azonban – jogállami működés kereteit.

Christopher Smith tanulmánya, amely a korai köztársaság *magistratusairól* ír (*The magistrates of the early Roman republic*) vezeti be az első részt. Írásában a *Fasti*, a római *magistratusok* listáját elemi, veszi górcső alá annak megbízhatóságát, illetve a felmerülő és tetten érhető manipulációs lehetőségeket. Ezt követően a *consulatus* kialakulásának állomásait próbálja meghatározni, különös tekintettel a *decemvirek* előtti, vagyis a Kr. e. 451 előtti időszak tekintetében. *Gianpaolo Urso* tanulmánya *Cassius Dio* művének tükrében vizsgálja a *consulatus* eredetét (*The origin of the consulship in Cassius Dio's Roman History*), nevezetesen – lévén hogy *Dio Cassius* műve e korszakra, vagyis a köztársaság első másfél évtizedére vonatkozóan csupán kivonatossan maradt ránk – *Zonaras Epitomáját* elemezve. *Alexander Bergk* a *praetori* hivatal kialakulását és fejlődését elemzi (*The development of the praetorship*), méghozzá – értelemszerűen – Kr. e. 366-től, vagyis a *praetura* életre hívásától 218-ig. A *praetori*

tisztség 366-ban került felállítására a *leges Licinia Sextiae*-vel, s jó ideig a patriciusoknak volt fenntartva. Eredetileg csak egy *praetor* választottak. A *praetor urbanus* vette át a *consult*-tól a jogszolgáltatást, illetve – hiszen *imperium*-mal rendelkezett ő is – helyettesíthette is a *consult*. 242-től, amikor felállították a *praetor peregrinus* tisztségét, már két *praetor* választottak. Innentől fogva beszélünk majd a jogszolgáltatásban *praetor urbanus*-ról és *praetor peregrinus*-ról. (A köztársaság végére számuk tizenhatra emelkedett.)

A második rész első eleme, *Hans Beck* tanulmánya a *consuli* hatalom és a római alkotmányosság kérdését vizsgálja, méghozzá az *imperium* fogalmának fényében (*Consular power and the Roman constitution: the case of imperium reconsidered*). Az *imperium* az állami főhatalom teljessége, amely a következő jogköröket foglalta magában: a legfőbb polgári hatalmat az Urbs határain, azaz a Pomeriumon belül és a katonai főparancsnoki hatalmat a falakon kívül, a jogszolgáltatás hatalmát, és a büntetések és kényszerítő intézkedések kiszabásának és foganatosításának hatalmát; a népgyűlés összehívásának és törvények előterjesztésének, valamint a *senatus* összehívásának jogát. A társ-magistratusok között nem volt hatáskörmegosztás, vagyis az *imperium* egynek és oszthatatlannak minősült – ugyanakkor (lévén hogy a római jogtudósok mindig is idegenkedtek az elvi éllel megfogalmazott definícióktól) sohasem született pontos, fogalomszerű meghatározása. *Francisco Pina Polo* írása a *consulok*kal mint a *pax deorum* őrzőivel foglalkozik (*Consuls as curatores pacis deorum*). A rómaiak a világ megszokott rendjét, nyugalmi állapotát *pax deorum*-nak nevezték, amely az isteneknek az emberekhez való békés viszonyulását jelentette, s ha ezen rend felborult, az mindig az istenek e nyugalmi állapotból való kilépésére volt visszavezethető. A kozmikus rend megbomlása, azaz minden rendkívüli, újszerű esemény *prodigium*-nak számított. A *prodigium* nem más, mint hogy a felszín mögött rejtőző természetfeletti erők ezt a burkot áttörve előrejönnek, nyilvánvalóvá lesznek. A *prodigium* mindig értelmezésre szorult, ezért vették ehhez Rómában mindig a *pontifex*ek, a *libri Sibyllini* vagy a *haruspex*ek segítségét igénybe. Ezen értelmezés felügyelete a *consulok* feladata volt, lévén hogy Rómában az állami-politikai és a vallási szféra (legalábbis a hivatalos kultusz szintjén) sohasem különült el egymástól, hiszen a vallási kérdések is a *ius publicum*, a közjog szerves részét képezték. *Francisco Marco Simón* tanulmánya a *Feriae Latinae* mint a *consuli* hatalom vallási korlátját tárgyalja (*The Feriae Latinae as religious legitimation of the consuls' imperium*), amely a kötet egyik legérdekesebb, vallástörténetileg is igen tanulságos írása. *Nathan Rosenstein* tanulmánya a *consulok* háborús szerepvállalását és a hadizsákmány kérdéskörét elemzi (*War, wealth and consuls*). Adatszerűen meghatározza, hogy a hadizsákmány mely része maradhatott a *consul* tulajdonában, és mekkora százaléka

illette a közt. Az állami tulajdonba került hadizsákmányt természetesen elárverezték (*subhastatio*), s az így nyert bevétel a későbbi hadjáratok fedezetéül szolgált. A tanulmány a Kr.e. 200 és 167 közötti időszakra vetítve pontos kimutatást ad a római győzelmek kiadás-bevétel mérlegeiről.

A harmadik részt Karl-Joachim Hölkescamp tanulmánya nyitja, amely a római köztársaságról mint a „hatalom színházáról” és a *consulokról* mint e színháték főszereplőiről értekezik (*The Roman republic as theatre of power: the consuls as leading actors*). Ennek keretében hosszabban vizsgálja a *lictorok* mint a *magistratus* kíséretének funkcióját, s ennek jellegét a reprezentációs, színpadias vonulatban ragadja meg. Tény, hogy az *imperiummal* rendelkező *magistratusokat* *lictorok* kísérték, akik a vesszőnyalábot (*fascēs*) s benne a bárdot vitték a vállukon. A *lictorok* feladata elsősorban nem a *magistratus* őrzése, védelme volt, hanem valamiféle megjelenítése. A külső megjelenítés tekintetében ez annyit jelent, hogy a *magistratus* és a *lictor* ugyanolyan ruhát viselt. Az adott méltóság viselője nem kíséretének pompája és ékessége által nyert nagyobb hangsúlyt, hanem a vele azonos ruházatot viselő kíséret számának növelésével. Ám a szoros összetartozás nem merül ki a külső megjelenés hasonlatosságában: a *magistratus* és a *lictorok* mindenütt együtt jelentek meg. A *lictorok* egyes sorban mennek a *magistratus* előtt, a legutolsó *lictor*, a *lictor proximus* és a *magistratus* közé – a *magistratus* serdületlen fiait kivéve – senki sem léphetett. Tehát a *lictorok* nem a *magistratus* testőrségét alkották, hiszen a *magistratus* előtt vonuló *lictorok* nem adtak védelmet az őt oldalról vagy a háta mögül esetlegesen fenyegető támadások ellen. Ki kell ugyanakkor emelnünk – s ezt a szerző nem hangsúlyozza kellőképpen –, hogy a *lictorok* funkciója a *ius sacrum* területéről ered, annál is inkább, mivel nemcsak a *magistratusokat*, hanem a *flameneket* és a Vesta-szüzeket is megillette a *lictori* kíséret. Matthew Roller tanulmánya Fabius Cunctator mint *consul* pályáját és „paradox dicsőségét” (*The consul(ar) as exemplum: Fabius Cunctator’s paradoxical glory*) elemzi. Martin Jehne írása a hajdani *consulok*, vagyis a *consulares* politikai befolyásának növekedését vizsgálja a Kr. e. III. és II. században (*The rise of the consular as a social type in the third and second centuries BC*). Rámutat azon tendenciára, hogy az egykori *consulok* politikai szerepvállalása, befolyása – anélkül, hogy pro forma hatalommal bírtak volna – hogyan növekedett a köztársaság második felében. Michael Fronda a *consulok* és a volt *consulok*, a *consulares* Rómán kívüli szerepvállalásával, befolyásával foglalkozik, és az egész Itáliát átszövő kapcsolati hálót vizsgálja (*Privata hospitia, beneficia publica? Consul(ar)s, local elite and Roman rule in Italy*). A szerző a *hospitium*, az együttműködés, a politikai befolyás, a *gratia* és az *amicitia* funkcióját vizsgálja, illetve ennek hátulütőit, amelyek a Kr. e I. század elejére jól kitapinthatók lettek Róma és a polgárjoggal nem rendelkező itáliai területek között.

A negyedik rész kezdő darabja, *Robert Morstein-Marx* tanulmánya a Kr. e 88-as és 87-es év *consul*i katonai szerepvállalását állítja a vizsgálat középpontjába (*Consular appeals to the army in 88 and 87: the locus of legitimacy in late-republican Rome*), elsősorban Appianos *Bella civilia* című művének mint forrásnak a tükrében elemezve az eseményeket és állítva fel pontos kronológiát. *Antonio Duplá* *Consulares populares* című tanulmánya a *popularis*, vagyis a politikájukat a népgyűlésre, nem pedig a *senatus*ra támaszkodva megvalósítani akaró *consul*ok kérdéskörét elemzi. Ennek során meghatározza a *popularis* kifejezés pontos jelentését, amely számunkra a forrásokban – elsősorban Cicerónak köszönhetően – negatív jelentéstartalommal csapódik le. *Valentina Arena* írása hasonló kérdést tárgyal: a Kr.e. 78-as esztendő *consulatus*át, Catulus és Lepidus, s ennek tükrében az *optimaták* és a *popularis*ok konfliktusát (*The consulship of 78 BC. Catulus versus Lepidus: an optimates versus populares affair*). A tanulmány forrásbázisát elsősorban Cicero és Plutarchos művei adják, s az elemzés során bepillantást nyerünk a politikai konfliktus állambölcséleti, ideológiai lecsapódásába is. *Frédéric Hurlet* tanulmánya a *consul*ok szerepének átalakulását mutatja be Augustus korában (*Consulship and consuls under Augustus*). A szerző széles forrásbázisra támaszkodva írja le Augustus óvatos politikájának fő vonását, amellyel óvakodott a köztársaság intézményrendszerét felszámolni, mintegy biztosítva a *res publica* kontinuitását. Ugyanakkor Augustus alatt vette kezdetét azon folyamat, amely a köztársaság intézményeinek kiüresedéséhez vezetett. A principátus kezdetén, Augustus (Kr. e. 27. – Kr. u. 14) alatt a köztársasági *magistratus*okat változatlanul a *comitiák* választották, de az uralkodónak ajánlási joga (*commendatio*) volt, ami gyakorlatilag a kinevezéssel ért fel. A két *consul* (*consules ordinarii*) ugyanúgy az év első napján lépett hivatalba, tehát változatlanul ők voltak az év névadó *consul*jai, ám hivatali idejük kitöltése előtt újabb, a császár által kinevezett *consul*párok léptek hivatalba (*consules suffecti*), ami a rang devalválódásához vezetett. A *consul*ok a tényleges politikai szerep helyett immáron elsősorban reprezentációs és jogszolgáltató feladatokat láttak el.

A *consulatus* intézményének teljes spektrumát, történeti fejlődését, funkcióinak sokszínűségét kimerítően feltáró munkát alapos bibliográfia, név- és tárgymutató zárja.

Hans Beck – Antonio Duplá – Martin Jehne – Francisco Pina Polo (eds): *Consuls and 'Res Publica': Holding High Office in the Roman Republic. (A consulok és a res publica: Magas hivatal a római köztársaságban)* Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2011. 376 o.

Nótári Tamás

Parasztok, pásztorok, pákászok – Galilea gazdasága a római korban

Az egykori Római Birodalom területén — Itália kivételével — alig akad olyan vidék, amelynek feltártsága az ókori Galileáéval vetekedhetnék. Köszönhető ez elsősorban a jó forrásadottságoknak — ezen belül is az Újszövetségnek és a rabbinikus irodalomnak —, és természetesen a kereszténységnek, amely bizonyos értelemben a szülőföldjének tekinti ezt az aprócska, és Róma szempontjából igencsak félreeső vidéket. Közel 200 oldalas kötetünkben régészek és biblia tudósok fejtik ki véleményüket a római és bizánci kori Galilea gazdaságáról. (A könyv címében szereplő „Jézus kora” valószínűleg csak a keresztény olvasóközönségnek szánt családelek: a tanulmányok többsége ugyanis egyáltalában nem korlátozódik az i. sz. I. század első harmadára.)

Mordechai Aviam a Kinneret Academic College előadója, Galilea régészetének egyik legszakavatottabb szakértője, tanulmányában a legújabb kutatási eredményeket foglalta össze („People, Land, Economy and Belief in First-Century Galilee and Its Origins,” pp. 5–48). Felső-Galileában és Alsó-Galilea északi részén túlnyomórészt nem-zsidók laktak, s csak miután a területet a Hasmóneusok az i. e. 1. század közepére elfoglalták, települtek be a zsidók a „pogányok Galileájába”, amely épp vegyes etnikai összetétele miatt mindvégig „gyanús” maradt a júdeai zsidóság számára. Érthető, ha a galileai zsidó lakosság hű maradt a Hasmóneusokhoz, és nagy ellenállást fejtett ki a Heródesekkel szemben, amit Nagy Heródes soha nem is bocsátott meg az ittenieknek. Miközben a Hasmóneusok jelentős beruházásokkal (pl. Migdal/Taricheai kikötőjének építése, az ipari méretű olajprések importja, a sepphorisi citadella kiépítése stb.) fejlesztették az országrészt, az i. e. 1. század második felében semmi sem épült, hacsak nem számítjuk ide az Augustusnak emelt templomot Omritban. (Ezt ugyan *Aviam* név szerint nem említi a 16. oldalon.) Heródes Antipasz alatt azonban ismét virágzásnak indult a tartomány: felépült a két új főváros, Tiberias és Sepphoris, de más területeken is történnek fejlesztések. A szerző ezek közül kettőt vizsgál

meg közelebből: az egyik a Flavius Josephus életrajzából jól ismert Iotapata (Yodfat) városa, a másik pedig a Golán-fennsíkron fekvő Gamla. A Yodfat feltárása során előkerült rengeteg szövőszéknehezék, valamint a főként idősebb korokban elpusztult juhok csontmaradványai arra utaltak, hogy a mindössze 2000 lakosú városkában jelentős szerepet játszhatott a gyapjúszövés. A települést körülvevő 47 *dunam* terület terepbejárása során ezt megerősítő adatokra lelettek: a vidék mintegy fele sziklás, mezőgazdasági művelésre nem alkalmas, viszont a forráshiányban szenvedő területen számos ciszternát is találtak, melyek valószínűleg állatok itatására szolgáltak. Yodfatban a textilművesség mellett fazekasság is jelentős iparágnak számított. A kétszerte akkora Gamlán viszont számos olajprés és gabona őrlésére szolgáló malomkö került elő, ami a terület alapvetően mezőgazdasági jellegét mutatja. Aviam végül felsorolja a zsidó lakosság jelenlétének régészeti bizonyítékait. Ezek a következők: a rituális fürdők (mikvék); a szakrális ünnepeken ivásra használt köedények; a 80%-ban Jeruzsálemből importált olajmécsesek; a Hasmóneusok által vert pénzek, amelyeket még a római időkben is nagy mennyiségben használtak; a temetkezés (Yodfatban feltártak egy tömegsírt, ahová a 67-es ostrom áldozatait temették); valamint a zsinagógák. A szerző itt a Migdal/Magdala városkában 2009-ben feltárt zsinagóga emlékeit elemzi. Az épületet ő is első századnak tartja, bár ebben a kutatás még nem mondta ki az utolsó szót.

C. Thomas McCollough egy Danville-i (Kentucky) egyházi főiskola professzora, ismert régész és vallástörténész Heródes Antipas fővárosát, Sepphorist hasonlította össze az Újszövetségből jól ismert Kána (Qana) falusias településsel a régészeti adatok alapján („City and Village in Lower Galilee,” pp. 49–74). Sepphorisszal kapcsolatban a nagyobb középületek (oszlopcsarnokos főutca, színház, bazilika) vizsgálatából arra a következtetésre jutottak, hogy Antipas csak „mérésékelt fejlesztője” volt Galileának (az előbb említett épületeknek csak az alapjait rakta le), az igazi fejlődés a két nagy háború közötti időben (i. sz. 68–135) következett be. A város lakossága az addigi 6-8 ezer főről hirtelen 12-14 ezerre ugrott. Jézus korában Kána még csak egy alig 7 hektárra kiterjedő falu volt, nagyjából 1200 lakossal. A faluban a házak mellett egy zsinagógát és egy „ipari negyedet” is feltártak, benne galambdúccokkal és üvegdésható műhellyel. A sziklába vágott medencék célja egyelőre nem világos, legvalószínűbben rituális fürdők lehettek. A falut Jézus korában nem kötötte össze kiépített út a közeli Sepphorissal, az csak a háború után épült és 6 km-re haladt el a falutól. Az elszigetelt zsidó település (szinte csak zsidó pénzek kerültek elő innen) számára azonban az út sem hozott fellendülést: a hely a II. századtól szinte teljesen kiürült.

Ennek persze nemcsak gazdasági, hanem politikai okai is lehettek. Sajnos semmit sem tudunk Kána részvételéről az első zsidó háborúban, de nem kizárt, hogy ennek negatív utóhatásával van dolgunk.

Sharon Lea Mattila a University of North Carolina (Pembroke) vallástudományi tanszékének docense Kapernaum gazdasági szerepének áttértékelésére tett kísérletet („Revisiting Jesus’ Capernaum,” pp. 75–138). A Jézus korában eddig többnyire szegény és szerény halászfaluként számon tartott Kapernaum a szerző állítása szerint nem is volt annyira szegény, legalábbis erre utalnak az itt talált kerámia- és üvegtöredékek, valamint a házak méretei. Mattila a szinte konszezusosnak mondható álláspont ellenére nem a „zárt, szubsztantív”, hanem a „szándékosan introvertált” jelzőt tartja megfelelőnek a római kori Galilea gazdaságának jellemzésére. Szerinte a zsidók vallási okokból nem kereskedtek a külfölddel, de a két háború után (vagyis i. sz. 135-öt követően) ez a helyzet megváltozott és a rabbik is fokozatosan feloldották a pogányokkal való érintkezésre vonatkozó addigi tilalmakat. Galilea azonban a bizánci korban (4–7. század) bekövetkező nagy gazdasági robbanás előtt sem volt teljesen szegény és magába zárkózó terület: az olajtermelés és -export már ekkor is jelentős mértékű volt; a köedények és a galileai kerámia mellett még az itteni bazaltból készített malomköveket is exportáltak Ciprusra. A szerző azonban a legérdekesebb kérdést: hogy vajon a bizánci kori Kapernaum lakói zömmel zsidók vagy keresztények voltak-e, nyitva hagyja azzal, hogy ezt a jelenlegi adatok alapján egyszerűen lehetetlen megválaszolni.

Douglas E. Oakman a Pacific Lutheran University tanszékvezetője és dékánja már több könyvet is megjelentetett Jézus koráról. Provokatív címmel ellátott tanulmányában („Execrating? Or Execrable Peasants!” pp. 139–164) a „paraszt” fogalmát elemzi hosszadalmasan különféle szociológiai és antropológiai szakirodalmak alapján, végül is arra a következtetésre jut, hogy a *peasant* hagyományos fogalma nem alkalmas annak a fogalomnak a visszaadására, amit a Héber Biblia úgy nevez: „férfi, a föld szolgája” (’is, ’ebed ’adama, Zak 13:5). Annyi bizonyos, hogy Galilea alapvetően mezőgazdasági terület volt (vö. Jos. Bell. 3.42–43), amit az átlagosan 0,6 ha/fő kiterjedésű apró családi gazdaságok jellemeztek. A nagy háborúk után megnövekedett adóterhek miatt a parasztság igen sanyarú körülmények között élt, ami folyamatosan társadalmi ellentéteket szült a fennálló hatalommal és az őket kiszolgáló „arisztokráciával” szemben.

Végül *David A. Fiensy* a Kentucky Christian University professzora és dékánja („Assessing the Economy of Galilee in the Late Second Temple Period,” pp. 165–186) szerint a Jézus korabeli Galilea gazdaságával kapcsol-

latban kétféle vélemény látszik kirajzolódni. Az egyik szerint – amit főképp a régészek képviselnek – a terület gazdaságát a prosperitás jellemezte; míg a másik egy alapvetően szegény és adókkal teljesen kizsigerelt régiónak tartja Galileát. *Fiensy* ezt a véleménykülönbséget a „primitivista–modernista” gazdaságtörténészek ellentétére vezeti vissza. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy Galilea és Júdea gazdasága között különbséget kell tennünk. A két terület politikai története is nagy eltéréseket mutat (Galileát csak a Hasmóneus korban telepítik be újra zsidókkal); gazdasági szerkezetük merőben más; az elitek anyagi helyzete is eltérő (a júdeai papság fő bevétele a Templomból származik); ezen kívül figyelembe kell venni a kronológiai különbségeket is (más volt a helyzet a római procuratok vezetése Júdeában és a Heródesek uralma alatt álló Galileában; vagy a két nagy háborút követően). A kötetet mind az Újszövetség történeti háttere, mind a Római Birodalom gazdasága iránt érdeklődők haszonnal forgathatják.

David A. Fiensy, Ralph K. Hawkins (szerk.), *The Galilean Economy in the Time of Jesus*, Early Christianity and its Literature (Galilea gazdasága Jézus korában, a korai kereszténység és annak irodalma) 11, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013. 197 o.

Grüll Tibor

KÖZÉPKOR

Czerwień – egy vár Kelet és Nyugat határán – kiállítási katalógus

A Huczwa-medencében (Kelet-Lengyelország) elterülő kora középkori sáncvárral, Czerwień-nel és a hozzátartozó településkomplexummal már 200 éve foglalkozik a kutatás, és középpontjában a lengyel–óorosz határon fekvő erődtítmény felemelkedésének és hanyatlásának problematikája áll. A Lublini Egyetem által irányított nemzetközi projektnek (lengyel, német, fehérorosz, orosz) köszönhetően történt meg a lelőhely teljes körű feltárása (vezetői: *Prof. Andrzej Kokowski* és *Marcin Piotrowski*), melynek eredményeit külön kiállításon is bemutatták 2011 decemberében Tomaszów Lobelskiben „Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem” címmel. A következő évben került kiadásra a sáncvár történetét, anyagi kultúráját ismertető kötet.

A kiállítási katalógus címe jelzésértékű, mert az adott térség nemcsak földrajzi, hanem etnikai (keleti, nyugati szlávok) és kulturális (római katolikus, görög ortodox) értelemben is választóvonalon fekszik. A borítón látható czermnói kincslelet bizonyítja a középkori erődtítmény fejlettségét, központi funkcióját a politikában, műveltségben és gazdaságban.

Az esztétikus kötet három nagyobb fejezetből áll, melyet kétrészes leletkatalógus zár le. Minden tanulmány végén gazdag irodalomjegyzék található, és a nemzetközi kutatás számára is elérhető, mert az eredményeket négy nyelven (lengyel, német, olasz, ukrán) tették közzé.

A Bevezetésben (13–79.) a Czermnóban (az erődtítmény területe közigazgatásilag ehhez a településhez tartozik) folytatott projektekről és az elmúlt időszakban végzett kutatásokból összeállított kiállításról szóló ismertetés olvasható. A következő fejezet (80–329.) tanulmányai a középkori Czerwień területén végzett feltárásokat, valamint a lelőhely történelmi, gazdasági, társadalmi, kulturális és vallási hátterét ismertetik. Külön mutatják be a Doro-*hićin-plombákat* (kizárólag középkori határterületekről ismeretesek), továbbá az ortodox művészet kutatását az egykori Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság (*Rzeczpospolita*) területén. A harmadik részben (330–447.) az egykori

Kijevi Rusz nyugati peremének középkori politikai viszonyai, és a lelőhelyen feltárt leletek alapján a mindennapi élet (kereskedelem, kézművesség, vallás, öltözet, táplálkozás, építkezés) jellemzése áll a középpontban.

A tanulmányokban közölt eredmények interdiszciplináris kutatásoknak köszönhetőek, mert az ásások mellett helyet kaptak a geofizikai mérések, a dendrokronológia és a légi fényképezés is. Az előkerült leletek restaurálása, dokumentálása és anyagvizsgálata több intézmény (Janusz Peter Założyciel Muzeum – Tomaszów Lubelski, Polska Akademia Nauk, Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej– Lublin, Uniwersytet Mikołaja Kopernika – Torun, Uniwersytet Rzeszowski) együttműködésével valósult meg.

Az első tanulmányban *Marcin Wołoszyn* (81–104.) arra a tényre hívja fel a figyelmet, hogy Przemyśl és Drohiczyn városa, továbbá a Czerwień-i várak (Czermno, Gródek, Saładka) a hozzá tartozó területekkel a latin és a görög kereszténység, továbbá a nyugati- és a keleti szláv kultúrkör határzónájában helyezkedtek el. Ez a térség a kora középkorban a Kijevi Rusz nyugati periferiájához tartozott. A „Czerwień-i várak” fogalmának értelmezésénél elsősorban írott kútfőket (Halicz-Volhíniai Krónika, Nyesztor Krónika, Długosz: *Annales*) használ fel a szerző, illetve vizsgálata során kiemeli az erődítmények Kijevi Rusz történelmében betöltött szerepét. Lokalizálásukhoz a történeti adatok mellett a régészeti módszerekkel történő kutatások eredményei nyújtanak segítséget, és arra a megállapításra jut, hogy az említett megjelölés a Bug folyó környékén előforduló erősségekre vonatkozik.

Czermno közelében fekvő sáncvár kora újkori térképeken való ábrázolásával foglalkozik *Andrzej Janeczek* a következő tanulmányban (105–116.). Régészeti maradványainak első megjelenítésére a II. József kori katonai felméréseknek (1779–1783) köszönhetően került sor, melynek módszeréről, történeti háttéréről részletes leírást ad a szerző. A kutatás számára már digitális formában is elérhetők ezek a térképek.

Marek Florek a kora középkori településkomplexum régészeti kutatását tekinti át a kezdetektől 2008-ig bezárólag (117–150.), melynek keretében kitér a 150 hektáros lelőhely részeire, megadva objektumszámukat. A sáncvárhoz két elővár, több települési egység és temető tartozik. Az erődítmény első újkori említése 1818-ból származik, majd 1880-ban végezték el először pontos felmérését. Az ásások 1940-től indultak meg, melyek során gödörházak, és a mindennapi élet használati tárgyai kerültek elő. Az 1952-es munkálatok elsősorban a várbelsőben zajlottak sáncátvágásokkal kiegészítve. Az 1970-es években folyó feltárások egy kutatási program keretében folytak, melyek a földvár keleti részét érintették. Vastag kultúrrejteget sikerült megfigyelniük a kora középkorból, melyből ékszerek (üveg, színes-

fém), szerszámok (vas, csont), kegytárgyak (kereszt, enkolpion) és hadi felszerelés részei (nyílhegyek) kerültek felszínre. Továbbá üveg- és fémfeldolgozó műhely nyomait tárták fel. 1997-ben dendrokronológiai vizsgálatokat végeztek a sányszerkezetből és a pallóútból (a védművet az elővárral kötötte össze) vett mintákon, melyek tisztázták az erődítmény pusztulásának időpontját. A második elővárban folytatott kutatások kézművességgel foglalkozó településre jellemző leleteket hoztak felszínre. 2008-ra elkészült a lelőhely teljes topográfiai felmérése.

Jerzy Kuśner a történeti és a régészeti adatok alapján vizsgálja a település XIII. századi hanyatlásának okait (151–184.). A Kijevi Rusz nyugati határvidékén lévő kisebb sáncvárak (Czermno, Saśiadka) legfontosabb feladata a tatárok nyugati területek felé történő előrenyomulásának lelassítása volt. A maradványaiknál végzett, régészeti módszerekkel történő kutatás során előkerült, keleti típusú fegyverek (nyíl-, lándzsahegyek, kardok), védőfegyverzet töredékei bizonyítják az itt lezajlott harcokat. A középkori Czerwień elleni mongol pusztítást (1240) alátámasztották a földvár védőveinél, kapubejáratánál talált nyílhegyek, a temetőben megfigyelt, melléklet nélküli, rendezetlenül elhelyezkedő sírok és a leégett épületmaradványok is. A pallóutak dendrokronológiai vizsgálatai kimutatták, hogy a településkomplexum nem pusztult el teljesen ekkor, mert 1242–1245 között több javítást végeztek rajtuk.

A 2010–2011 között – a sáncvár belsejében, az északi elővárban, a településen és a temetőben – végzett kutatásokról *Marcin Piotrowski* és *Marcin Wołoszyn* készített összefoglalást (185–242.). A lelőhely teljes körű feltárása, feldolgozása és leletmentése szükségessé vált a fosztogatások (fémkeresők), és az intenzív földművelés miatt. További nehézséget jelentett, hogy a leletek egy része magántulajdonosok kezébe került, és pontos előkerülési helyük sem ismert. A mai földfelszínhez tartozó felső rétegből kerámia-, fém-, üvegtöredékek származtak, melyek összegyűjtése fémdetektor, magnetométer segítségével történt. A sánc ugyanezen rétegében nagyszámú, nem anatómiai sorrendben fekvő csont feküdt, melyek erőszakos halálra utalnak. Az előkerült nagyszámú tárgy (2500 db) közül a feltárás szenzációja két, XIII. század végi–XIV. század eleji kincslelet volt, melyeket a várudvarban találtak meg kb. 20 m-re egymástól. A női ékszereket (Kolt-függő, kézelő-karperec, kosárkás fülbevaló) agyagedényben, erszényben vagy fadobozban rejthették el, és párhuzamaik Bizáncból, valamint keleti területekről (Miropol, Sokal, Voineşti) ismeretesek. A szerzők külön kitérnek a Kijevi Rusz határvidékén előforduló pecsétípusokra, Dorohičin-plombákra és kegytárgyakra, melyek a bizánci-rusz kultúrkörhöz tartoznak.

Alexander Musin a kora középkori Czerwień-en áthaladó zarándokúttal foglalkozik tanulmányában (243–256.). Az itt megforduló peregrinusokra vonatkozó történeti és régészeti bizonyítékokat gyűjtötte össze. A Kijevi Rusz keleti határterületén fekvő sáncvárok Európa kereskedelmi kapuját jelentették, ahol kulturális javak cseréltek gazdát. Számos ólomikonon látható ábrázolás (Péter, Pál) arra utal, hogy az 1054-es szkizma után is tisztelték a nyugati szenteket Kelet-Európában. Római hatást tükröz egy Czermnóból ismert pecsét, melyen Szent Pétert és orosz szenteket (Boris, Gleb) ábrázoltak. Egy miniatúra igazolta, hogy Jaropolk Izjaslavovič fejedelem anyjával, Gertrúddal 1073-ban Rómába zarándokolt. Apja pedig Szent Adalbert sírjához utazott Gnieznóba, és egy palliumot adományozott az egyház számára. A vállszalagon látható ábrázolások (Szent Boris, Gleb) az *aurum coronarium* antik gyökereire vezethető vissza a kutató szerint. Zarándokok jelenlétére utal több triptychon töredéke (szentábrázolásokkal: Kozmasz, Damján, Boris, Gleb) is. Alexander Musin Czermnót a leletek tükrében a keresztény civilizációk olvasztótégelyének tartja. Külön elemzi a Doro-hičin-plomba funkcióját (257–280.), melyet a Bugnál fekvő, középkori városról neveztek el. A XI–XIII. századi tárgy nagy mennyiségben került elő a sáncvár területéről változatos ikonográfiával. Elsősorban külvárosokból, határterületekről (Czermino, Dubna, Gorodez, Smolensk), vámszedőhelyekről ismertek ezek a leletek, melyek alapján arra következtet a kutató, hogy fizetőeszközként használták.

Mirosław Piotr Kruk tanulmányában (281–329.) számba veszi azokat a gyűjteményeket és kiállításokat az egykori Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság területéről 1914-ig bezárólag, melyek az ortodox művészethez köthetők. A XIX. századtól, a romantika korától kezdve nagyobb érdeklődés mutatkozott a rég múlt emlékei iránt, mely együtt járt a feltárások számának növekedésével. Részletes felsorolást ad a szerző az említett korszakból származó leletekről (enkolpion, kereszt, ikon) és előkerülési körülményeiről. Számos múzeum (Krakkó, Varsó) alapítása gyűjtők felajánlásainak volt köszönhető. 1885-ben nyílt meg Lembergben az első lengyel-rutén kiállítás, melyhez katalógust is készítettek. Kiemelt jelentőségű volt, mert megfelelően prezentálta a Kijevi Rusz határterületén kialakult vallási és kulturális együttélés történetét. A következő tárlat a Rusz és a moldvai területek művészetének kapcsolatát állította középpontjába.

A kötet harmadik fejezetében *Jolanta Bagińska*, *Marcin Piotrowski* és *Marcin Wołoszyn* a czerwieńi vár történelmi hátterével és anyagi kultúrájával foglalkozik a régészeti leletek tükrében (331–444.). A kora középkori hétköznapi élet ismertetésénél párhuzamokat használnak fel, melyek a

Czermnóból előkerült tárgyak értelmezését segítik. Rövid összeggést találunk ismét az itt álló sáncvár történetéről, kutatásáról és topográfiájáról. Részletes leírást kapunk a két kincsletről. A tárgyakon végzett laboratóriumi vizsgálatok felsorolása mellett külön tanulmányban foglalkoznak a Halics-volhíniai Fejedelemség kialakulásával, mert a vizsgált lelőhely a részét képezte, és hatalmi (adminisztratív, védelmi) központként funkcionált. A településkomplexum kereskedelmi centrumként is működött, melyet jeleznek az innen származó Dorohičin-ólomplombák. A térség egyik fontos export árucikke a só volt, melyről írott források (1161–1176) tanúskodnak. A lelőhelyről származó érmék (arab dirhemek, nyugat-európai dénárok) mellett a X–XIII. században a grivnát és az állatbőröket használták fizetőeszközként. A fejedelmi hatalom konszolidációjához a X. századtól szükségessé vált a fegyverek specializációja. A kora középkori harcosok felszereléséhez a lengyel-óorosz területeken kard, bárd, lándzsa, dárda, íj tartozott, majd a XII. századtól a számszerű. A védelmi fegyverzet részét képezte a sisak, a vértezet és a pajzs. A lengyelek a nyugat-európai haditrendet követték, ellentétben a ruszokkal, akik a keleti szomszédjaiktól vették át felszerelésüket. Czerwień kezdetben pogány kultusközpont volt, de Vlagyimir nagyfejedelem hatalmi eszközökkel segítette az ortodox hittérítést. A kereszténység felvétele számos változáshoz vezetett, emiatt a hamvasztásos sírokat a csontvázasak váltották fel. A sáncvár területéről származó kegytárgyak (pektorálé, enkolpion, ikonfüggők) a bizánci kultúrkör emlékeihez tartoznak. A nyugati kultúra hatására megnövekedett a latin nyelvű források száma, és több alkotás (pl. Gallus Anonymusé) is született az adott térség történetéről. További információkat nyújtanak a gramoták (levelek), melyeket fa- vagy ólomtáblákra, nyírfakéregre, pergamenre, a XIV. századtól papírra írtak le. A lelőhely területén az írásbeliség jelenlétére utalnak az ólompecsétek, és a viasztáblák. A Czerwień-i vár lakosainak higiéniai körülményeiről elsősorban más, kora középkori központok és néprajzi adatok nyújtanak információt a kutatás számára. A tisztálkodási szokásaikra utalnak a feltárásokból ismert fésűk, ollók, csipeszek. A mindennapi élet egyik legfontosabb tevékenysége a főzés volt, melyet nagymennyiségű kerámialelet bizonyít. Czermnóban többségében a barna, vörös anyagú, kézikorongolt, durva minőségű házi kerámia fordul elő, és kisebb arányban a finom anyagú asztali edények. Az analógiák alapján az evőeszközök és a berendezési tárgyak (asztal, láda) fából készültek, de ezek nyomai nem maradtak fenn. A szórakozási lehetőségeikre utalnak az ásatások során előkerült játékgurák, asztragaloszok. A középkori női- és férfiviseletek rekonstruálását az írott és képi források mellett, az ásatásokból származó ruhadíszek (gombok,

gyöngyök, csemettyűk) segítik. A településkomplexumban számos műhely (cserző, cipész, szíjgyártó, szűcs, üveg, kovács, fazekas) működött, melyek biztosították az itt élő lakosság mindennapi szükségleteit (textília előállítása, csont- és szarufeldolgozás, aranyművesség, kohászat) a mezőgazdasági termelés mellett. A feltárások alapján gödörházakban éltek, melyeket a felmenő falú épületek váltották fel.

A kötet végén szereplő, színes képekből álló leletkatalógus ízelítőt ad a terület gazdag anyagára vonatkozóan. Az itt szereplő tárgyakhoz rövid ismertetés (leltári szám, lelőhely, anyagmeghatározás, leírás, datálás) tartozik. Az első részben a kincsleleteket, az ólompecségeket és a Dorohičin-polmbát mutatják be. A másodikban egyéb használati tárgyak fényképei láthatók típusonként (liturgikus, fegyverzet, lószerszám, viselet) rendszerezve.

Összefoglalva megállapítható, hogy a kiállítási katalógus szakmai szempontból magas színvonalú, és követendő példának tekinthető a kutatás számára. Átfogó képet ad Czerwień és a környékén álló sáncváarak politikai, gazdasági és stratégiai jelentőségéről. A tanulmányok a történészek, régészek mellett a korszak iránt érdeklődő nagyközönség számára is érdekesek, informatívak és érthetők. Néhány munkát légi fotóval, a lelőhely topográfiai térképével, katonai felmérésekkel, ásatási rajzokkal egészítettek ki.

Jolanta Bagińska, Marcin Piotrowski, Marcin Wołoszyn (szerk.): Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy; Červen’ – eine Burg zwischen Ost und West. Ausstellungskatalog; Červen’ – un *castrum* tra Oriente e Occidente. Catalogo della mostra; Червень – град між Сходом і Заходом. Каталог виставки (Czerwień – egy vár Kelet és Nyugat határán. Kiállítási katalógus) Tomaszów Lubelski–Leipzig–Lublin–Rzeszów, 2012. 448 o.

Reich Szabina

A középkori Európa gazdaság- és társadalom-történetének modern feldolgozása

Ha létezik a történelemtudománynak olyan területe, melyről az utóbbi száz évben rengeteg tanulmány és monográfia látott napvilágot, akkor a középkor gazdaság- és társadalomtörténete kétségkívül ezek közé tartozik. Ugyanakkor hiába a megjelent művek sokasága, a kutatott terület tényleges állapotáról nincs konszenzus a történészek között: a különböző, éppen uralkodó eszmei irányvonalakkal összefüggésben mindig eltérően, más-más perspektívából értelmezték az európai történelem eme meghatározó korszakának gazdasági és társadalmi viszonyait. A középkor volt már primitív, barbár, élehetetlen, sötét korszak és harmonikus, kiegyensúlyozott, dicső éra – éppen annak megfelelően, hogy az adott kor adott politikai irányzata vagy ideológiája milyen véleményt hangoztatott a gazdasági, társadalmi állapotokról. Napjaink teljes társadalmi egyenlőségre, politikai korrektségre törekvése, a fogyasztói társadalom és az annak termelő kapitalista piacgazdaság eszméje is természetesen utat talált a középkori gazdaság- és társadalomtörténet illetén revideálásához, mégpedig *Steven A. Epstein* összefoglaló monográfiájában.

Steven A. Epstein a Kansas-i Egyetem (University of Kansas) professzora, kutatási területe az érett és késő középkori kereskedelem, gazdaság és társadalom története, melyben már több művet is megjelentetett, mint amilyenek a *Genoa and the Genoese*,¹ a *Purity Lost: Transgressing Boundaries in the Eastern Mediterranean*,² a *Speaking of Slavery: Color, Ethnicity and Human Bondage in Italy*³ vagy a *Wage Labor and Guilds in Medieval Europe*⁴.

A szerző az 1000-tól 1500-ig terjedő korszakot vizsgálja annak megfelelően, hogy felvetett kérdése a következő: a frissen betelepült Európából, ahol éppen csak lezárultak a nagy népmozgások, hogyan lett ötszáz év alatt

1 *Genoa and the Genoese*. Chapel Hill, 1996.

2 *Purity Lost: Transgressing Boundaries in the Eastern Mediterranean*. Baltimore, 2007.

3 *Speaking of Slavery: Color, Ethnicity and Human Bondage in Italy*. Ithaca (New York), 2001.

4 *Wage Labor and Guilds in Medieval Europe*. Chapel Hill, 1991.

a világ betelepítője és meghódítója. Ennek kulcsát a kapitalizmus és a fogyasztói társadalom kialakulásában látja, bár ügyel arra, hogy a korszakot ne a modernkori viszonyoknak megfelelően, hanem a középkorra igaznak tartott – malthusianista alapvetésekkel nagyjából megfeleltethető – viszonyrendszerben értelmezze.

Mivel a kutatott téma túlzottan széleskörű, s a monográfia csupán az ismeretek összefoglalására, nem pedig kifejtésére szorítkozik, az Epstein által használt irodalom javarészt szakmunkákból áll, melyek között modernnek éppúgy szerepelnek, mint *Marc Bloch* vagy *Henri Pirenne* klasszikusnak számító munkái. Eredeti középkori forrásokat csak ritkán, többnyire egy-egy példa szemléltetésének alkalmával használ, akkor is gyakran forrásfeldolgozásból emeli át.

Epstein műve ugyan csak az érett és kései – az ő fogalmazásában egyszerűen kései (*later*) – középkor vizsgálatát tűzi ki célul, valójában végigköveti Európa teljes ezen időszakának több mint ezer esztendejét. A monográfia első fejezetét mintegy felvezetésként a kora-középkor gazdasági és társadalmi viszonyrendszerének felvázolására szenteli, bemutatja a római „fogyasztói társadalom” és az urbanizáltság összeomlásával keletkezett új Európát, ami még mindig az antikvitás Földközi-tenger központú Európája, s amelyet északon a kereszténység, délen az iszlám, együttesen pedig a rabszolga-kereskedelem egységesít. A kora-középkor lassú ütemű, de stabil fejlődése a X. század válságában megtörik, amikor is a vikingek, magyarok és arabok támadásai megingatják az Európa legnagyobb részét magába foglaló Karoling- és bizánci struktúrákat, hogy létrejöhessen a falusi gazdaságokon alapuló feudális háló és az új, a Földközi-tengeri tengelytől, Afrikától elszakadt Európa.

Az érett- és késő-középkori Európa gazdaság- és társadalomtörténetének tárgyalását a mezőgazdaság és a vidéki élet viszonyainak bemutatásával kezdi, felvázolja, hogy a XI. és XIV. század közötti klimatikus optimum hatására hogyan nő meg a termőszazon időtartama, az Európa északi és déli felén eltérő földtípusokon milyen művelési struktúrák uralkodnak, s milyen a mezőgazdaság központjaiként szolgáló falvak élete. Nagyvonalakban szemlélteti a feudális háló felépítését, majd külön kitér az ekkoriban Bizáncban uralkodó szisztéma bemutatására. Külön alfejezetet szentel a demográfiának és az ahhoz használható forrásanyag bemutatásának.

A középkori kereskedelem kapcsán végigjárja az ahhoz szükséges tényezőket: a kereskedőket, a kereskedelmi technikákat, a szerződési típusokat, az üzletkötés formáit, valamint az árukat és azt, hogy egyes országok, illetve területek milyen szerepet tölthettek be az árutermelés, valamint a for-

galmazás terén, egyes monokultúras gazdaságok miként maradhattak fenn a kiterjedt kereskedelmi hálóknak köszönhetően. Külön fejezetet szentel a városok bemutatására, és ehhez Brugge és Pisa városait veszi példának, miszerint Brugge az északi, Pisa a déli típusú kereskedővárosok mintája lehet. A városok gazdasági életben betöltött szerepének említésekor szól a várost körülvevő területre gyakorolt hatásról, a városok kereskedelmi, pénzverési, piactartási jogairól, valamint a középkori ipar legfőbb tényezőiről, a céhek-ről és azok rendszeréről. Epstein körbejárja az érett középkorban jellemző gazdaságpolitikai és „közgazdasági” irányvonalakat, melynek során azon következtetést vonja le, hogy a fejlődés látszólagos stagnálását az okozta, hogy az államhatalmak a termelési ráta fokozása helyett inkább a fogyasztás mértékét igyekeztek korlátozni. Külön kitér zsidók és muszlimok kereskedelemben, pénzváltásban, hitelezésben betöltött szerepére, ugyanakkor kiemeli, hogy a keresztény társadalom kirekesztő volt velük szemben, gyakorta váltak bűnbakká.

A nyugati történetírói hagyomány példáját követve Epstein külön fejezetet szentel az 1315–1322 közötti nagy éhségnek és az 1348-as pestisjárványnak. A krízisek okainak, jellemzőinek és történetének bemutatása mellett a szerző kitér azok gazdasági és társadalmi hatására is. A népessége egyharmadát elvesztett Európa előtt új távlatok nyíltak meg, beköszöntött a „munka aranykora”, a bérek gyors ütemű emelkedése, melyet ugyan az államhatalmak megpróbáltak korlátozni, mégis új, gyors ütemet adott Európa eleddig lassú fejlődésének. Az általános, keresztény, európai közgondolkodásban is változások álltak be, az egyház addigi megkérdőjelezhetetlen hatalma és tekintélye megingott, az erkölcsök szabadosabbak lettek, ezeknek pedig fontos funkciója lett a késő-középkor gyors ütemű gazdasági fejlődésében. A szabadabban gondolkodó és viselkedő emberek olyan tárlalmányokat fedeznek fel, vagy vesznek át, mint a vízszintes szövőszék, a szélmalom, a szemüveg, a puskapor vagy a könyvnyomtatás. A mentalitásbéli változás legfontosabb szegmense a komfort keresése, az aszketizmus levetkőzése lett, mely számos ipar, leginkább és leglátványosabban a textilipar felemelkedéséhez és gyors ütemű növekedéséhez vezetett, Európában újból megjelent a „fogyasztói társadalom”.

Az éhség és a pestis letűnésével korántsem állt be a béke és a nyugalom időszaka, a XIV. század a háborúk korszaka, melyeknek természetszerűleg gazdasági és társadalmi vonatkozásai is vannak. A gazdasági vonatkozások közül Epstein szerint a pénzügyi a legfontosabb: a háborúk az elhúzóó időtartamok és az egyre komplexebb fegyverzetek hatására egyre költsége-sebbé váltak, s ez az állandó aranypénzek bevezetéséhez vezetett. A társa-

dalmi vonatkozások közül a XIV. század második felét jellemző általános nyugtalanság kiemelendő, a szerző három példát, a Jacquerie-t (1358), a ciompi-lázadást (1378) és az angol parasztfelkelést (1381) ismerteti.

Az utolsó fejezet a „Tizenötödik századi portrék” címet viseli, s olyan, a késő-középkori kereskedelmi és üzleti életben jelentős személyek, illetve közösségek bemutatását tartalmazza, mint az 1427-es összeírás Firenzéje, az avignoni születésű Francesco di Marco Datini (1335 k. –1410), a francia Jacques Coeur (1395–1456) vagy az angliai Paston család, akik mind a kapitalista gondolkodásmód képviselői voltak. A fejezet végén Epstein röviden összefoglalja, hogy a XV. század végére a stabilizálódott mezőgazdasággal létrejön az ipari társadalom megjelenésének egyik alapvető feltétele, ami mellé csatlakozik a megnövekedett piaci fogyasztás és a földrajzi felfedezésekkel kitáruló horizontok, melyek egy új történelmi korszak hajnalát jelzik.

Epstein műve rendkívül információ-gazdag, és bár témája mind kronológiailag, mind földrajzilag hatalmas teret fed le, igyekszik semmi felett sem elsiklani. A teljességre való törekvés szemmel látható, olyan, összefoglaló kötetekben általában ritkán bemutatott térségekre, mint Szardínia vagy Izland is kiterjed a szerző figyelme, ugyanakkor Közép- és Kelet-Európa minden szempontból alulreprezentált. A szerző megpróbál mindent összefüggésben értelmezni, s ez és lendületes stílusa nem teszi lehetővé a kitekintéseket, ami így helyenként a címben is jelzett teljesség rovására megy. Összességében elmondható, hogy Epstein nagy célt tűzött ki maga elé, amit nagyjából sikerült is teljesítenie: műve modern és korszerű összefoglalónak bizonyul egy sűrűn tanulmányozott és sokféleképpen interpretált témában.

Steven A. Epstein: *An Economic and Social History of Later Medieval Europe* (A késő középkori Európa gazdaság- és társadalomtörténete), 1000–1500. Cambridge, Cambridge University Press, 2009. Pp. 290 o.

Kiss Sándor

KORA ÚJKOR

Politikai kommunikáció és politikai kultúra Angliában, 1558–1688

Nemrégiben látott napvilágot *Barbara J. Shapironak*, a retorika professzorának (University of California, Berkeley) a koraújkori politikai kommunikáció és politikai kultúra témájáról szóló monográfiája, amely igen széles horizonton vizsgálja e témakör műfajait, eszközeit és közön-ségét.

A tíz fejezetből álló kötet első része a témakörbe való *Bevezetés*, amely-ben a szerző lefekteti a vizsgálat szempontjait, az áttekintendő műfajokat és azok célközönségét. Kiemeli, hogy a „műfaj” kifejezést tágan kell értelmez-ni, mivel a politikai diskurzushoz tartozó műveknek nem mindegyike volt szigorúan besorolható egy-egy kategóriába, és az egyes műfajok jellegzetes-ségei a korszakban is változtak. A politikai életben való részvételt valamint a politikai kommunikáció természetét és hatását nagyban meghatározta az írni-olvasni tudás képessége és az oktatásban eltöltött évek száma, azonban az írástudatlanok és az alacsonyabb fokon iskolázottak sem voltak kizárva abból, hogy a politikai élet eseményeiről tudomást szerezzenek. A szóban terjedő hírek, pletykák, a versbe szedett jelentős közéleti események és a látványosságon alapuló események, felvonulások, ünneplések, kivégzések mindenki számára érthető politikai üzenetet hordoztak. Ebben a részben a korszak határainak meghúzását is megindokolja a szerző, mely szerint az I. Erzsébet trónra kerülésétől a dicsőséges forradalomig tartó időszak kohe-rens egészet alkot a vizsgált témát illetően.

A második fejezet a *Hírek, információk és a politikai vita* címet viseli. A hírek, s közülük kifejezetten a politikai eseményekről szóló információk igen keresettek voltak a korszakban, jelzi ezt az is, hogy a „Mi újság?” mint általános üdvözlési forma, a társadalom minden rétegében igen elterjedt volt. A nyomtatásban és a hírek terjesztésében London játszott kulcsszere-pet, különösen a tőzsde és a Szent Pál sétány környéke volt az információ-csere fontos helyszíne. Bár tudatában van a szerző, hogy többnyire csak a nyomtatásban fennmaradt forrásokra támaszkodhat kutatómunkája során,

mégsem zárja ki, sőt dicséretes módon megemlékezik a politikai hírek és események közvetítésének egyéb csatornáiról, mint például a szájról szájra terjedő hírekről, a látványos, ünnepélyes felvonulásokról és megemlékezésekről is. Bár az információáramlás bizonyos mértékben kormányzati felügyelet alatt állt, a közbeszéd, a magánlevelek és a korszak új intézményeiként a kávéházak nagyban elősegítették azt.

A harmadik fejezet a *Tapasztalati politikai leírás* címet kapta, amelyben utazók leírásairól, diplomaták beszámolóiról ír a szerző. A megfigyeléseken alapuló szövegekben olvashatunk nemcsak egy adott terület földrajzi elhelyezkedéséről, növény- és állatvilágáról, éghajlatáról, hanem az ország kormányzati berendezkedéséről is. A műfaj, amelynek gyakori címe: „X. Y. jelenlegi helyzete”, vagy „X. Y. leírása”, vagy „Beszámoló X. Y.-ról” először az Itáliai-félszigeten terjedt el, majd Angliában is nagy népszerűségnek örvendett. Shapiro bemutatja, hogy egy-egy fontosabb országról milyen információk, klisék terjedtek el az angolok körében, így ír arról, hogy az Egyesült Tartományok berendezkedését demokratikusnak, Franciaországot abszolutistának tekintették, de olvashattak történeteket Lengyelországról, Dániáról és Svédországról is. Az Oszmán Birodalmat számos munka tipikusan abszolút berendezkedésének mutatta be, amely a rabszolgaság és az állandó hadsereg intézményére épült. A Távol-Keletről csak másodkézből szerzett információkkal rendelkeztek az angolok, így francia és holland művek fordítása alapján azt gondolták, hogy Kína hatalmas népességét a centralizáció rendkívüli fokával, jól képzett hivatalnokok kormányozzák; Japán kormányzatát pedig despotikusnak, népességét szorgalmasnak, mértéktelennek és harciasnak gondolták.

A negyedik fejezet a *Történetírás és politikai gondolkodás* viszonyát vizsgálja. A korszak Angliájában aligha kételkedett valaki a történelem tanító erejében, mivel a múltból vett dicséretes és elítélendő példák egyaránt iránymutatóként szolgáltak a korszak erkölcsi életét és a politikai cselekvést illetően is. A szerző az angolszász időszaktól a kora újkorig áttekinti a történetírás jellemzőit, és külön fejezetekben tér ki az egyháztörténetre, a római múltnak az angol politikai gondolkodásban betöltött szerepére és a republikanizmus eszméjére is. A múltból vett történetek közül a Szentírásból vett példának volt a legmélyrehatóbb és legszélesebb hatása, hiszen azokat mindenki ismerte, mivel az olvasni nem tudók is hallgatták a prédikációk során azokat. Innen eredt az a nézet is, mely szerint Isten közvetlenül beavatkozhat az emberi dolgokba, és a katonai hadszíntéren elszenvedett kudarcokat a nép bűneiért vagy az imák elmaradásáért való büntetésként értelmezték. Raleigh világtör-

téneti munkájáról (History of the World) feltételezi a szerző, hogy talán ez volt a legnagyobb hatású történeti munka, ami a gondviselés szerepét hangsúlyozta. Az analógiákban és párhuzamokban való gondolkodás gyakran mérte össze az uralkodókat a választott nép valamely vezetőjével (Mózes, Salamon, Dávid), a kivégzett királyt, I. Károlyt pedig egyenesen Krisztushoz hasonlították.

A *Dráma és politikai tanítás* című ötödik fejezet a drámának a kora újkori angol politikai kultúrában játszott szerepét vizsgálja. A XVII. század első felének udvari álcajátékai után a fejezet többi része a történelmi drámákról szól. Az álarcos mulatság (masque) az udvari élet egyedi műfaja volt, mely a zenét, a vizuális hatásokat, a táncot és a szóbeli szövegeket kombinálta, s mivel közönsége igen zárt volt, megerősítette a társadalmi hierarchiát és az udvar világának az átlagos emberektől való elválasztását. A történelmi játékot bár néha történelemnek, máskor tragédiának címkézték, valójában egy hibrid műfaj volt, mely történelmi forrásokra épült, de kevésbé béklyózták meg, mint egy történelmi írást. Nagy volt a változatosság a közönség méretét és összetételét, a bírálat vagy támogatás mértékét, és a bemutatott témák fajtáját illetően is. A kritikusok úgy tekintettek a színházra, mint a társadalmi rendetlenség forrására, és széles körben elítélték, mondván, hogy távol tartja a látogatókat a templomba járástól, a prédikációk hallgatásától. A drámaírók gyakran az útikönyvekre és a történelemre támaszkodtak forrásanyagként.

A *Politika, költészet és irodalom* címet viselő hatodik fejezetben részletezi Shapiro, hogy a poétikai kifejezés számos módját használták a politikai intézmények, események és egyének leírására. A költemények írása és olvasása széles körben megbecsült és gyakori tevékenység volt. A dicshimnusz, az elégia, a történelmi költemény és a rágalmazó versek műfajáról szól e fejezet, de olvashatunk a politikához kapcsolódó költeményekről is, úgymint a szonettekéről, az epigrammákról és a balladákról. A rövid és könnyen memorizálható epigrammák, a gúnyversekhez hasonlóan, ritkán jelentek meg nyomtatásban, a szájról szájra terjedő balladákat pedig magánházakban és nyilvános tereken is énekelték, tehát megismerésükhöz nem volt szükség az írni-olvasni tudás képességére, mégis széles rétegekhez eljutottak. A kéziratos formában terjesztett és nyomtatásban megjelenő balladákat a templomajtókra is kifüggesztették, árusították őket a vendéglőkben, fogadóknak és néha még a templomi padosorokban is elhelyezték őket. E fejezetben elemzi a szerző a jellemrajz műfaját is, amit a modern írók inkább karikatúrának neveznének, mely az 1641–1660 közti időszakban volt népszerű eszköze a gúnyolásnak és kritizálásnak. A

restauráció idején a vallási és politikai ellenfelek megbélyegzésére és nevetségessé tételére használták ezt az irodalmi formát és lényeges szerepet töltött be a whig és tory sztereotípiák rögzülésében. Szintén e részben esik szó a tanmesékről, mint amelyek alkalmasak voltak a politikai értékek továbbadására, ezek alapjául pedig Aesopus meséinek XV. század végi publikálása és számos későbbi kiadása szolgált.

A hetedik fejezet a *Szónoklat és politikai tanítás* címet viseli. Itt olvashatunk arról, hogy mivel a kormányzat tisztában volt a szószerzők politikai erejével, ezért 1547-től kötelezővé tette az egyháztagok számára a homíliák hallgatását. Így a prédikációkat a társadalom minden rétege és korosztálya köteles volt hallgatni, majd az ott elhangzottakat családi és baráti körben is megvitták. A prédikációk közül a legjelentősebbeket nyomtatásban is megjelentették, így még több emberhez juthatott el annak üzenete. A helyszín, az alkalom és a szónokok által vallott tanok mentén is megkülönböztethetők a szónoklatok és a prédikációk. A királyi udvar, a parlament és a Szent Pál kereszt előtt elmondott beszédek kifejezetten azt a célt szolgálták, hogy befolyásolják a politikai véleményt. Megtudhatjuk, hogy a Szent Pál keresztnél felállított pulpust már a XIV. század közepétől a politikai ideológia kommunikálására és a közügyek kommentálására használták; az emberek százait vonzó helyszín szónokának kiválasztásába éppen ezért a titkos tanácsnak, a londoni polgármesternek és London püspökének is beleszólása volt. E fejezet külön részeit képezik a parlament előtti beszédek, a puskaporos összeesküvés leleplezésének napján elhangzó szónoklatok és az I. Károly kivégzéséről megemlékező prédikációk. A vidékre kiszálló esküdtszéki bíráskodás is alkalmként szolgált a kormányzat nézeteinek terjesztésére, az itt elhangzó szónoklatok gyakran hangsúlyozták a kormányzat isteni eredetét és annak velejáróit.

A nyolcadik fejezet *Megfigyelés és részvétel* címe igazán érdekes tartalmat sejtet, és nem is kell csalódnia az olvasónak, amikor áttekinti azt. A királyi bevonulások, a koronázások, a temetések és más látványos felvonulások, melyekhez gyakran társult máglyaégetés, ágyúlövés és harangzúgás, mindegyike az írni-olvasni nem tudó közönség számára is érthető üzenetet közvetített, ami által ők is részt vehettek a politikai életben. A nyilvános korbácsolás, a pellengérre állítás, a bírósági tárgyalások vagy kivégzések a törvény érvényesülésének látványos tapasztalatát adták. Vizuális úton közvetítettek üzenetet a festmények, szobrok, épületek és az uralkodó portróját ábrázoló medálok is. A politikai aktivitás egyik csatornája a kérvényezés eszköze volt, ami hatást gyakorolt a kormány cselekedeteire, a parlamenti törvényhozásra is és a közvéleményt is alakította. A petíciózás vitathatat-

lan joga volt az egyéneknek és csoportoknak, hogy sérelmeiket törvényes módon juttassák el a megfelelő hivatalba vagy intézményhez. A nemzeti ünnepek is részét képezték a politikai életnek, ilyen alkalom volt a király születésnapja, a királyi családban bekövetkező gyermekáldás, az esküvő, majd a puskaporos összeesküvés leleplezéséről és I. Károly mártírhaláláról való megemlékezés is. E fejezet utolsó részében arról olvashatunk, hogy az öltözködés és a különböző „kiegészítők” viselése is a társadalmi és a politikai identitás kifejezője volt, ám a politikai önazonosság meghatározására használt zászlók és színes szalagok mellett még a kártyajátékok lapjain is találkozhattak a kortársak politikai jelentéstartalmat hordozó üzenetekkel. I. Erzsébet volt az első, akit királyi öltözetben, uralkodói attribútumokkal ábrázoltak e műfajban, de később a rozsházi összeesküvés résztvevői és Monmouth herceg kivégzése is megjelent a kártyákon.

A kilencedik fejezet a *Jog, politika és jogrendszer* címmel tárgyalja azt, hogy milyen sokfajta jog alatt éltek az angolok, így megemlíti az isteni törvényt, a természeti törvényt, a közös jogot (common law), a méltányosságot, az egyházi törvényt, a statútumokban rögzített törvényt és a szokásokat is. Ezek bármelyikére található utalás a különböző műfajokban a pamflettől a prédikációig, a költeményektől a parlamenti beszédekig. E törvények egymáshoz való viszonya gyakran nem volt világos, és a szükségre, a közjóra és az államérdekre való hivatkozás vált uralkodóvá az érvelésben. A királyi prerogátiva tárgyalásán túl a szerző a common law fogalmát is körbejárja, majd a parlamentnek a politikai életben betöltött szerepéről olvashatunk. Kiemeli, hogy az esküdszéki bíráskodás számos alattvalónak adott lehetőséget a jog világában való ismeretszerzésre, egyúttal pedig lehetőségük volt a nem kívánatos kormányzati politika büntetésének megakadályozására is. E fejezetben olvashatunk még az esküről mint az angol törvényi és politikai környezetet átható jellegzetességről, valamint a bírósági tárgyalásokról, és kivégzésekről, melyek nagy tömeget vonzó nyilvános események voltak.

Az utolsó, tizedik fejezet egy terjedelmes *Konklúzió*, mely rögzíti, hogy a politikai kultúra két legfőbb témája a monarchia és a vallás volt, és az egész korszakot áthatotta a vallási egység iránti vágy és az annak elérésére való képtelenség. A nemzeti kultúra világosan vallásos jellegű volt, aminek egyértelmű jele az is, hogy a Szentírásra az evilági és a túlvilági élet útmutatójaként tekintettek, és a politikai életben rengeteg vallási kérdés került terítékre. A szerző kiemeli, hogy a Londonban koncentrálódó és formálódó, de az egész nemzetre kisugárzó kultúra területén a nyomtatott anyagok mennyisége ugyan időről időre változott, ennek ellenére üzenetük szinte mindenkihez eljutott.

A szerző az egyes fejezetekhez tartozó lábjegyzeteket a kötet végén helyezte el, és a könyvben való tájékozódás segítésére indexet készített.

Összességében elmondható, hogy a kötet hasznos és érdekes ismereteket nyújt a politikai kultúra iránt érdeklődő olvasó számára, igen alapos vizsgálatát adja a korszak kommunikációs csatornáinak és a politikai tartalmú üzenetek továbbítására alkalmas műfajoknak, eszközöknek. E szerteágazó tényezőket megismerni, melyek a hétköznapi ember életének mindennapjait befolyásolták, élvezetes olvasmányt jelenthet nemcsak a szakemberek, de a laikusok számára is.

Barbara J. Shapiro: *Political Communication and Political Culture in England, 1558–1688* (Politikai kommunikáció és politikai kultúra Angliában, 1558–1688) Stanford, Stanford University Press, 2012. 403 o.

Pálffy Margit

Amerikai Zion. Az Ószövetség mint politikai szöveg a függetlenségi háborútól a polgárháborúig

Az amerikai közéletet a kezdetektől áthatotta a vallásos utalások, a Bibliából merített értelmezési keretek használata. Igaz ez a meghatározó társadalmi-gazdasági kérdésekről, így a függetlenségről, a nemzetté válásról és a rab-szolgatartásról szóló diskurzusra is. A kötet szerzője, *Eran Shalev* azt tűzi ki célul, hogy bebizonyítsa, egészen a XIX. század kezdetéig a bibliai példákat elsősorban az Ószövetségből merítették: az államokká alakuló gyarmatokra „Második Izraelként,” a lakosságra „kiválasztott nemzetként” tekintettek. A történész feltárja, hogyan és miért válhatott népszerűvé az Ószövetség politikai szöveggént való használata Amerikában a XVIII. században és a XIX. század elején, és később milyen politikai és egyháztörténeti fejlemények vezettek fokozatos visszaszorulásához. Vizsgálatát az Egyesült Államok korai történetének feszültségekkel teli kontextusába helyezi. A szerző megállapításait széleskörű narratív forrásbázisra építi, prédikációkat, politikai beszédek, pamfleteket, a korabeli lapokban megjelent esszéket, egykorú történetírásokat tekint át. A hivatkozott szakirodalom ugyancsak impozáns, Perry Millertől és kétszeres Pulitzer-díjas tanítványától, Bernard Baillyntől kezdve a II. világháború utáni amerikai egyháztörténet napjainkig meghatározó tudósai eredményeinek és a témában folyó vitáknak átfogó ismeretéről tanúskodik.¹ Shalev jeles politika- és eszméletörténészek munkáira is épít, elég csak J. G. A. Pocock-ot, vagy Donald Lutz-ot megemlítenünk.

Eran Shalev 2005 óta a Haifai Egyetem Történeti Tanszékének munkatársa, doktori tanulmányait a baltimore-i *John Hopkins University*-n végezte. Shalev nevéhez eddig két monográfia és több mint két tucat egyéb publikáció fűződik.

Az Amerikai Zion öt nagyobb fejezete nem tisztán kronologikusan, hanem egy-egy ótestamentumi metafora köré szervezve épül fel. A szerző célja, hogy kiegészítse „a korai Egyesült Államok politikájának vallásos minőségéről írt

¹ Többek között Edmund Morgan, Alan Heimert, Bernard Bailyn, Gordon S. Wood, Jon Butler, Mark A. Noll, Nathan O. Hatch, Harry S. Stout, Richard L. Bushman, Ruth H. Bloch, Patricia U. Bonomi munkái szerepelnek a felhasznált szakirodalomban.

gazdag szakirodalmat” (1.). Elsőként elemzi részletesen az ószövetséget mint retorikai módszert és politikai szimbólumkészletet. Eran Shalev rávilágít az amerikai függetlenségi háború és a polgárháború között eltelt, rendkívül dinamikus több mint nyolcvan évet uraló feszültségre: a hivatalosan szekuláris politika és az amerikai kiválasztottságtudat vallásos jegyei közötti ellentmondásra. A kutatás tehát nemcsak a politika- és egyház-, de a kommunikáció, a gondolkodás-, az alkotmány- és fogalomtörténetet is érinti, és „a politikai teológiát” emeli ki.

A XVIII. században az amerikai brit gyarmatokon, majd a fiatal Egyesült Államokban a XIX. század elején, a kálvinista felekezetek voltak többségben, akiknek „református protestantizmusa különösen összehangolt volt az Ótestamentummal” (3.). Új-Anglia² puritán lelkészei gyakran hangoztatták, hogy gyülekezeteik egy „új egyiptomi fogságból szabaduló „izraeliták,” akik megújították szövetségüket Istennel. A prédikációkban Amerika az „ígéret földjeként” szerepel (3.). Az állammá és nemzetté válás folyamatában a politikai biblicizmus Amerikai többi régiójában szintén elterjedt, amiben több tényező játszott közre. A biblicizmus segített oldani az ellentétet, amely a felvilágosult, modern eszméket valló, szekuláris államot szervező elit és a társadalom széles, kevésbé tanult rétegei között húzódott, mivel a vallásos elemeket használó retorika érthetőbbé tette a republikanizmus elveit. A születőfélben lévő ország berendezkedésében számos korábban nem látott intézmény és elv valósult meg, így erős szüksége volt valamilyen legitimáló, a kétségeket csitítani képes ideológiára. Eran Shalev amellett érvel, hogy az amerikaiak azonosítása „Isten kiválasztott népével” erre a feladatra alkalmasnak bizonyult.

Az Ószövetségből merítő politikai teológia „együtt létezett a nemzeti vagy polgári millenniarizmussal” (4.) A millenniumi gondolat a vizsgált korszakban a keresztény eszkatologikus szemlélet többféleképp létező változatát jelentette, amely összefonódott a lassan kialakuló amerikai nemzeti érzéssel. Az 1770-es években már valamennyi protestáns gyarmaton ismert premillenniumi elképzelés szerint Amerikában fog megvalósulni Krisztus ezeréves földi uralkodása.³

Az első fejezet a függetlenségi háború „biblikus republikanizmusát” állítja a középpontba. A korszak egyik legjellemzőbb bibliai narratívája, az Exodus mint az amerikai köztársaság történetének olvasata (19.). Shalev elemez egy másik népszerű metaforát is, a függetlenségi küzdelem éveiben Nagy-Britannia

2 Az északkeleti amerikai brit gyarmatok, később Maine, New Hampshire, Vermont, Massachusetts, Connecticut és Rhode Island államok alkotta régió tartozott Új-Angliához.

3 A függetlenségi ideológia, a premillenniumi gondolat és az „erényes” társadalom összefüggéseiről lásd: Bloch, Ruth H.: Religion and Ideological Change in the American Revolution. In: Religion and American Politics. From the Colonial Period to the Present. 2. kiad. szerk.: Mark A. Noll - Luke E. Harlow. New York, Oxford University Press, 2007. 47-61.

azonosítását az ókori római, vagy perzsa birodalommal (28.). Fontos megállapítása a könyvnek, hogy Amerika megfeleltetése a „Második Izraellel” nemcsak az újonnan megszülető államban rejlő lehetőségeket, hanem a veszélyeket, az isteni kegy elvesztésének (14.) kockázatát is tudatosította. A veszélyek közül kiemelkedett „az emberiség megmásíthatatlan romlása,” vagyis egyik oldalról a zsarnokság, másik oldalról az anarchia fenyegető réme (22.).

Az ókori héber államot mint a polgárháború előtti Egyesült Államok egyik politikai modelljét vizsgálja a szerző a második fejezetben. Az ókori Izrael és Amerika közötti egyik legnyilvánvalóbb összehasonlítási alapot a tizenhárom alapító politikai egység kínálta, de népszerű volt a korban a mózesi és az amerikai alkotmány összevetése is. Eran Shalev a fejezet témája kapcsán felhívja a figyelmet egy viszonylag új tudományterületre, a héber politikai tanulmányokra.

A harmadik fejezet egy rendkívül érdekes összefüggést vizsgál az 1830-ban megjelent Mormon könyve kulturális gyökerei és a megelőző időszakban elterjedt ún. pseudobiblicizmus között. Pseudobiblicizmus alatt Shalev azt a hagyományt érti, amely a függetlenségi háború idején alakult ki, és amely az események bibliai értelmezését különösen patrióta körökben tette népszerűvé (89.). Bár a jelenség a XIX. század második harmadától lassanként kiveszett a közéletből, mire Joseph Smith, a mormon egyház alapítója megjelentette a látomásait tartalmazó Mormon könyvét, „az amerikaiak közel száz éve termeltek és fogyasztottak álbibliai szövegeket” (105.)

A XIX. századi amerikai „izraelitákról” szóló fejezet azokat a csoportokat veszi górcső alá, amelyek magukat „az ókori zsidóság leszármazottainak” tartották, vagy akiket a közvélemény egy része annak hitt. Az egyik első, magát a fenti értelemben izraelita származásúnak nevező szerveződés Vermont állam Middletown településén jött létre 1800 körül. Az ókori zsidókkal való azonosítás másik tárgyát az amerikai őslakosok jelentették, akiket már spanyol felfedezők is az ő utódaiknak tartottak. A bennszülöttek eredetét sokan csak úgy tudták a keresztény világképbe illeszteni, hogy összekötötték azt az ószövetségi tíz elveszett törzsről szóló mítosszal, amely az Asszíriába való elhurcolás után Izraelbe többé vissza nem tért ókori zsidókról szólt. A szerző kitér a mítosz összefüggéseire a Mormon könyvével, amelyet a hívek szerint részben a Kr. e. 600 körül az elfoglalt Jeruzsálemből az Újvilágba menekült izraeliták írtak. Az őslakosok eredetének e mitikus magyarázata a XIX. század közepére lassanként jelentőségét veszítette.

Az ötödik fejezetben a szerző a XIX. századi evangéliumi mozgalom,⁴ az

4 Az evangéliumi mozgalom XVII. századi eredetű protestáns keresztény kezdeményezés, amelyet pietista és metodista hatások alakítanak. A XVIII–XIX. századi Amerikában fokozatosan összemosódik az ébredési mozgalommal. Tanítása Biblia-központúságon alapszik, a híveket ►

ún. második nagy ébredés⁵ és a rabszolgaságról folytatott politikai-társadalmi vita hatását térképezi fel a politikai teológia őszökvetségi jellegének elhalványodásában. „Mindamellett, 1800 előtt a kereszténység Amerikában, amely túlnyomórészt protestáns volt, nem volt Jézus-hit” (153.). A változás egyik motorja a XVIII. század végén, a XIX. század elején kibontakozó második nagy ébredés volt, amely az egyéni megváltás fontosságát emelte központi üzenetévé. Az Újszövetség politikai szöveggént való felhasználása az Őszökvetséggel szemben azonban a rabszolgaságról szóló nemzeti polémiában vált dominánssá. „Krisztus politizálásában” (166.) a rabszolgatartás mellett érvelők és az abolicionisták egyaránt részt vettek. Az Ótestamentum a polgárháború után része maradt az amerikai kultúrának, ám a rabszolga-felszabadítást követően az amerikai Zion „legfőképp a feketék Zionjává vált.” Az egykori rabszolgák vallásosságában az egyéni bűnöktől megváltó Jézus és a népét a szolgaságból kivezető Mózes alakja bizonyos értelemben „összeolvadt,” az afroamerikaiak evangéliumi mozgalmában az őszökvetségi képek és elbeszélési keretek jelenléte megőrződött (184.).

A szerző végül leszögezi, hogy miután a zsidóság a XIX. század utolsó évtizedeiben nagyobb számban kezdett bevándorolni az Egyesült Államokba, az ország „Új Izraelként” való azonosítása a korábbi fogalmak szerint megszűnt. Megmaradt azonban a társadalom vallásos aktivitása és a bibliai metaforák sem vesztek ki a közéletből. Az 1800-as évek utolsó harmadában egyre gyakrabban lehetett hallani a „misszió,” a „szent ügy” a „szabadság zászlaja alatt” kifejezéseket (189–190.).

Eran Shalev: *American Zion. The Old Testament as a Political Text from the Revolution to the Civil War.* (Amerikai Zion. Az Őszökvetség mint politikai szöveg a függetlenségi háborútól a polgárháborúig); New Haven and London, Yale University Press, 2013. X + 239.

Zádorvölgyi Zita

saját egyházközösségük életében cselekvő részvételre buzdítja. Legfőbb üzenete, hogy az egyéni megtérési élmény, az „újjászületés” elérésében az egyén aktív szerepet játszik. Lásd pl.: Jon Butler: *Awash in a Sea of Faith. Christianizing the American People.* Cambridge, Massachusetts; London, England, Harvard University Press, 1990; Nathan O. Hatch: *The Democratization of American Christianity.* New Haven and London, Yale University Press, 1989.

- 5 Az ébredési mozgalom a XVII. században kezdődő protestáns megújulási mozgalom, amely a vallásos életben a Biblia-centrikusságot szegezi szembe az államegyházi berendezkedéssel és a felvilágosodás egyházzal szembeni szkepticizmusának terjedésével. Lásd pl.: Alan Heimert - Perry Miller szerk.: *The Great Awakening. Documents Illustrating the Crisis and Its Consequences.* Indianapolis and New York, The Bobbs - Merrill Company, 1967; William G. McLoughlin: *Revivals, Awakenings and Reform. An Essay on Religion and Social Change in America, 1607-1977.* Chicago and London, The University of Chicago Press, 1978. [Chicago History of American Religion].

Feminizmus és médiatörténet, avagy az angol nőmozgalom megosztottsága¹

A nőtörténetírás irányvonalait mind Nyugat-Európában, mind pedig az Amerikai Egyesült Államokban egészen az 1960-as évek végéig az a hagyományos paradigma határozta meg, melynek értelmében a kutatók – néhány kivételtől eltekintve – kizárólag a nők politikai szerepvállalására összpontosítottak.² Az ilyen típusú kutatásokhoz a történészek elsősorban levéltári forrásokat, nőegyletek iratait, egyesületi ülések jegyzőkönyveit, híres szüfrazsettek családi hagyatékait, választójogi aktivisták naplóit, levelezéseit, visszaemlékezéseket, illetőleg különböző típusú jogi dokumentumokat tekintettek át. A témával kapcsolatos vizsgálódások azonban az 1970-es évektől kezdve fokozatosan új – ún. kontributív – irányba tolódtak, mely fokozatos elterjedésének eredményeként a nőtörténeti kutatások inter- és multidiszciplináris jellege erősödött meg.³ Ez elsősorban azért volt fontos, mivel az ilyen irányú vizsgálódások – a női lét szinte valamennyi aspektusát bemutatva – egyre nagyobb figyelmet fordítottak a női nem ön-reprezentációjához kapcsolódó problémakör feltérképezésére. A női írók és

1 Az ismertetés a Campus Hungary ösztöndíj-pályázat keretein belül Lipcsében folytatott kutatásom során készült. A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt által nyújtott személyi támogatással valósult meg. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

2 A „gyengébb nem” szavazati jogának megszerzésére irányuló harcára a teljesség igénye nélkül i. például: Guschlbauer, Elisabeth: *Der Beginn der politischen Emanzipation der Frau in Österreich (1848–1919)*. Salzburg, 1974. Pankhurst, Estelle: *The Suffragette: The History of the Women's Militant Suffrage Movements 1905–1910*. Source Book, London, 1970. Rover, Constance: *Women's Suffrage and Party Politics in Britain. 1866–1914*. Routledge & Kegan Paul, London, 1967. Verena, Marty: *Die politische Gleichberechtigung von Mann und Frau nach deutschem und schweizerischem Recht*. Schulthess, Zürich, 1967. Magyarországon: Kertész Magda: *A szüfrazsettek*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1979.

3 A kutatás kontributív irányzatával kapcsolatos további részletekre i. Gerda Lerner: *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to 1870*. Oxford University Press, Oxford, 1993.

képzőművészek munkásságának tanulmányozása mellett a női sajtó története is ekkor került a kutatások homlokterébe, új és szinte kimeríthetetlen forráscsoportként szolgálva a társadalomtudósok számára.⁴

Maria Dicenzo, Lucy Delap és Leila Ryan kötete az új kutatási irányzatok tekintetbe vételével is egyedülálló, hiszen a XX. század elejének angol választójogi sajtóját a médiatörténet, a kommunikáció- és médiatudomány, a feminista történetírás, valamint a nőtörténet és a különböző társadalmi mozgalmakhoz köthető elméletek kontextusába ágyazva veszi górcső alá, s ez a forráscsoport kiváló lehetőséget nyújt a téma interdiszciplináris megközelítéséhez. A több diszciplína elméleti és módszertani alapjain nyugvó munka szerzőinek kutatási területe is különböző tudományterületeket érint. Maria Dicenzo a kanadai Wilfrid Launer University oktatójaként elsősorban az amerikai és a brit választójogi sajtóval foglalkozik, de színháztörténeti tanulmányokat is publikált. Lucy Delap a Cambridge-i egyetem Történettudományi Intézetének munkatársaként az angolszász országok feminista mozgalmait mellett az 1900-as évek kezdetén működő nőegyletek transznacionális jellegét tanulmányozza. Látszólag a MacMaster University egészségügyi főiskolája tanárának, Leila Ryan vizsgálódásainak témája – az egészségügy és a betegápolás története – esik a legtávolabb az előbb említett tudományágaktól. A kérdéskörrel kapcsolatos szakirodalmat forgatva azonban igen gyorsan bizonyossá válik, hogy a korszak nőmozgalmának az egészségügyi ellátás intézményes kereteinek kiterjesztésében is alapvető szerepe volt.⁵

A kulcsfontosságú elméleti és módszertani kérdések tárgyalása után a szerzők három esettanulmányban tesznek kísérletet az 1907 és 1918 között Angliában publikált választójogi folyóiratok elemzésére. Ez a kezdeményezés egyrészt azért üdvözlendő, mert a női sajtó történetével kapcsolatban eddig megjelent munkáknak nagy része, bár rendszeresen idéz az ilyen típusú periodikákban megjelent cikkekből, azonban jelentőségüket a legtrikább esetekben hangsúlyozza eléggé. Másrészt viszont sem az angolszász és a francia, sem pedig a német és magyar nyelvű szakirodalom

4 Rita Thalmann, továbbá Anna Bellavitis és Nicole Edelmann is rámutatnak, hogy a nyugat-európai nőtörténészek az 1970-es évektől kezdtek komolyabban foglalkozni a női sajtóval. Thalmann, Rita: *Entre émancipation et nationalisme – La presse féminine d'Europe. 1914–1945*. Deux Temps Tierce, Paris, 1990.; Bellavitis, Anna–Edelmann, Nicole (eds.): *Genre, femmes, histoire en Europe – France, Italie, Espagne, Autriche*. Presse Universitaire de Paris Ouest, Paris, 2011.

5 A nők szerepvállalásáért a jóléti állam és az intézményes beteggondozás megteremtésében l.: Koven, Seth–Michel, Sonya (eds.): *Mothers of a New World. Maternalist Politics and the Origins of Welfare States*. Routledge, New York–London, 1993.

nem fordít kellő figyelmet azon alapvető tényre, mely szerint a független sajtótermékek kiadása kulcsfontosságú volt a feministák mozgalmának elterjedésében és térnyerésében.⁶ Számos nőtörténeti munkában a szerzők azt sem nyomatékosítják megfelelően, hogy elengedhetetlen a női folyóiratok és a feminista-választójogi periodikák közötti különbségtétel.⁷ Utóbbiakban ugyanis leginkább nőmozgalmi aktivisták cikkeit publikálták a „gyengébb nem” politikai-, polgári- és munkajogáról. Itt – ahogy jelen munkából is világossá válik – rendkívül hangsúlyos szerepet kapott a prostitúció és a leánykereskedelem témája – az ellene folytatott harccal egyetemben –, mely a női lapokban a századfordulón még tabutémának minősült.

Dicenzo, Delap és Ryan elsősorban azokra a feminista periodikákra irányítják az olvasó figyelmét, amelyek Viktória királynő halála (1901) után, VII. Edward uralkodása idején (1901–1910) indultak újtukra részben azért, hogy állást foglaljanak a nők szavazati joga körül kibontakozó – egyre inkább intenzívvé váló – diskurzusban, részben pedig azért, hogy a már működő periodikák valamely felvetésére reflektáljanak. A szigetországból ezeket az éveket tekintjük a szüfrazsett mozgalom csúcspontjának, amely nem csupán a politikusokat, hanem szinte a teljes közvéleményt megosztotta: voltak, akik teljes mértékben elleneztek a mozgalmat, a társadalom egy másik része egyetértett vele, de szép számmal akadtak olyanok is, akik csupán a nőmozgalmi aktivisták módszereivel nem értettek egyet.

A három szerző már a munka bevezetésében rámutat arra, hogy az ilyen típusú folyóiratok szolgáltatták a nőmozgalmi aktivisták számára az egyetlen lehetőséget arra, hogy a szélesebb társadalmi rétegeket megszólítsák, s az általuk képviselt álláspontok jogosságáról meggyőzzék. A kommunikáció- és médiatudományban az aktivista sajtó csoportjába tartozó kiadványok emellett fórumot kínáltak arra, hogy az egyes nőegyletek mindkét nem körében támogatókat találjanak. Kiderül az is, hogy azokban az országokban – job-

6 Magyar vonatkozásban Acsády Judit mutatott rá, hogy az ilyen típusú nézetek hazánkban azért nem terjedhettek el viszonylag hosszú ideig, mivel a korai feminista írások csak a társadalom viszonylag szűk rétegéhez jutottak el. Acsády Judit: *“The women of the 20th century”: the Feminist Vision and its Reception in the Hungarian Press 1904-1914*. In: Ann Heilmann–Margaret Beetham (eds.): *New Woman Hibridities. Femininity, Feminism and International Consumer Culture, 1880–1930*. Routledge, 2004. 190–205.

7 Evelyn Sullerot már 1963-ban megjelent sajtótörténeti munkájában részletesen tárgyalja a *presse féminine* (női sajtó) és a *presse féministe* (feminista sajtó) között húzódó különbségeket. (Sullerot, Evelyn: *La presse féminine*. Armand Colin, Paris, 1963.) Eva Klingenstein német vonatkozásban a *kommerzielle Frauenpresse*-t (kommerciális, kereskedelmi női sajtó), illetőleg *ideologische Frauenpresse*-t (ideológiai, politikai céllal megjelentetett lapokat) különbözteti meg. Klingenstein, Eva: *Die Frau mit Eigenschaften. Literatur und Geschlecht in der Wiener Frauenpresse*. Böhlau, Wien, 1997.

bára Közép-Európában – ahol az ilyen típusú folyóiratok csak néhány éves fáziskésés után jelentek meg, ott a nők jogainak kiterjesztése is később vette kezdetét.⁸

Ahogy erre már utaltam, a kötet két nagyobb, egymástól viszonylag élesen elkülönülő részből áll. Az első tartalmi egység (1-73) egyfajta elméleti keretet ad a nőtörténet, a sajtótörténet és a médiatörténet kapcsolatáról. A szerzők itt arra mutatnak rá, hogy a feminista folyóiratok önmagukban nem vizsgálhatók: mindenképp egy szélesebb társadalmi kontextusba ágyazva szükséges áttekinteni őket. E fejezetben a feminista médiatörténet kihívásai mellett a (női) választójog története, továbbá az ehhez kapcsolódó társadalmi mozgalmak alapvető jellemvonásai elevenednek meg. Ennek kapcsán Delap, Diconzo és Ryan Jürgen Habermas⁹ gondolataiból kiindulva értelmezik újra a közsféra fogalmát, ahová valamennyi intézményesített tér besorolása szükséges. Hangsúlyozzák – amit sajnos szintén sok nőttörténész figyelmen kívül hagy –, hogy a közsféra önmagában nem volt idegen a nők számára, csupán annak bizonyos szegmensei, mint például a politikai pártok, s az ezekben lejátszódó döntéshozatalok vagy a munkaerőpiac. Ezzel kapcsolatban utalnak például arra, hogy a nők már az ancien régime időszakában is a salonélet népszerű alakjai voltak, de a XIX–XX. század fordulójára már a közép- és felsőoktatásban is jelentős pozíciókat birtokoltak. Ez pedig azt jelenti, hogy az élesen elkülönített férfi és női szférákat ábrázoló modell nem tekinthető helytállónak.¹⁰

A nőttörténettel foglalkozók számára különösen tanulságos fejezetek (57-73), amelyben a szerzők a nők választójoga megszerzése érdekében kiadott folyóiratokat a médiatörténet keretein belül helyezik el. Az első részben több kulcsfontosságú fogalmat említenek, melyek mentén a XX. század elejének feministái saját magukat pozícionálták: az angol választójogi nőmozgalmon

8 A nők Új-Zélandon már 1893-ban, Ausztráliában pedig 1902-ben szavazati jogosultságot szereztek. Az európai kontinensen elsőként Finnországban választhattak és voltak választhatók 1906-tól, Norvégiában 1913-tól. A politikai jogok nőkre való kiterjesztése a többi európai országban csak az első világháború lezárása után valósult meg.

9 A habermasi terminológia – amelyet elsőként a francia forradalmat megelőző társadalmi átalakulás leírására használtak – a nőmozgalom aspektusából egy új, alternatív közsféra megteremtésére utal. Habermas munkájában a nyilvánosság, vagy más szóval közsféra leggyakoribb alkalmazásaként a közönség, a publicitás és a publikálás fogalmát használja, amelyekkel kapcsolatban kiemeli többek között a sajtó szerepét is. A habermasi szférákkal kapcsolatos további részletekért l. Habermas, Jürgen: *The Structural Transformation of the Public Sphere*. MIT Press, Boston, 1989.

10 A közéletet hagyományosan a férfiak közegének, a háztartást pedig a nőknek bemutató modell újragondolásához l.: Robert–Craig, Beatrice: *Women, Business and Finance in Nineteenth-century Europe. Rethinking Separate Spheres*. Berg, Oxford, 2006.

belül ugyanis alapvető elkülönítenünk például a demokratikus, a radikális, a katolikus és a militáns szüfrazetteket. Rajtuk kívül még meg kell említeni azokat a munkásnőket is, akik fontosnak tartották a szavazati jog „gyengébb nemre” való kiterjesztését, illetőleg azokat a csoportosulásokat, akik szerint szükségtelen és felesleges volt a nők bevonása az angol politikai életbe. A korai feminista média hatásainak összefoglalása, valamint a feminista médiakutatás hatásainak ismertetése pedig azért fontos, mert az angolszász országokban a témához kapcsolódóan megjelent kötetek a választójogi sajtóval ellentétben sokkal behatóbb vizsgálatokat végeztek a női lapokhoz, illetve a viktoriánus kor női íróinak karrierjéhez köthetően.¹¹

A vizsgált lapok (*Englishwoman*, *Freewoman*, *Votes for Women*, *Common Cause*, *Anti-Suffrage Review*, *Women's Tribune*, *Vote*, *Women's Suffrage Journal*, *Women's Franchise*) mutatószámokból származó idézetekből a periodikák szerkesztőbizottságainak célkitűzéseiről kapunk pontos képet. Ezenkívül megjelenik, hogy a kiadók mely társadalmi rétegek figyelmébe ajánlották a lapokat, illetve az is, hogy milyen témákban kívántak cikkeket közzétenni. Ezekről a gondolatokról általános értelemben elmondható, hogy a nőmozgalom legfontosabb céljait foglalmazták meg, amelyekkel a szerkesztők a szélesebb közvéleményt is meg akarták ismertetni. Az *Englishwoman* esetében Dicző kiemeli, hogy a lap már első számának címlapján hangsúlyozta, hogy nem csupán a női jogokért folytatott harc elkötelezett híveit kívánta megszólítani, hanem a tágabb érdeklődő olvasóközönséget is. A *Freewoman* szerkesztőjének beköszönése ennél jóval patetikusabb volt, hiszen a folyóirat indulását egy új korszak kezdetének tartotta, amikor a nőmozgalom a tudattalan gyermeki állapotából kilépve végre következetessé és „felnőtté” válhatott. A mű külön értéke, hogy a szerzők igyekeztek felderíteni és bemutatni azt is, hogy az egyes sajtótermékek szerkesztőbizottságai miként kommunikáltak egymással a periodikák hasábjain.

A folyóiratok publikálása gyakorlati aspektusainak tárgyalásánál szögezi le Maria Dicző, hogy téves elképzelés, mely szerint a vizsgált lapok csupán a középosztálybeli hölgyeknek kínáltak fórumot arra, hogy a világjobbító elképzeléseiknek és a nők egyenjogúsításával kapcsolatos nézeteiknek hangot adjanak, hiszen számos férfi is megtalálható a lapok szerkesztőbizottságában és a cikkek szerzői között. Dicző, Delap és Ryan részletesen kitérnek a feminista kiadványok szerkesztőinek és cikkíróinak tevékenységére, továbbá figyelmet fordítanak az olvasóközönség társadalmi összetételére is, rendkívül gazdag és sokoldalú elemzést nyújtva a

11 Pl.: Flint, Kate: *The Woman Reader*. Clarendon Press, Oxford, 1993.; John Sutherland: *Victorian Fiction. Writers, Publishers, Readers*. St. Martin Press, New York, 1995.

korszak választójogi sajtójáról. Kiemelik emellett azt is, hogy a korszak választójogi sajtójának szerepe nem korlátozódott arra, hogy a különböző célokkal létrehozott csoportosulások vitaforumai legyenek, hanem egyúttal a korszak politikai és kulturális életének legfontosabb információforrásai-ként is szolgáltak.

Természetszerűleg a kötetben közölt három esettanulmány nem vállalkozhat a korszakban napvilágot látott angol választójogi kiadvány elemzésére. Az áttekintett periodikák kiválasztásánál alkalmazott szempontokról azonban az olvasó sajnos nagyon keveset tud meg. A bevezető fejezetben a szerzők mindössze azt tisztázzák, hogy a folyóiratok kijelölésénél azt tartották szem előtt, hogy a lapok eltérő ideológiai álláspontot képviseljenek, illetőleg azt, hogy a vizsgált cikkek műfajilag különbözzenek egymástól. A szerzők ezzel azt a polémiát kívánták szemléletesen demonstrálni, mely az angol nőmozgalom eltérő csoportosulásai között az 1910-es évek elején egyre intenzívebben bontakozott ki, s amely az 1911-es év végére kis híján a női szavazati jogért küzdő csoportosulások közötti végleges szakadáshoz vezetett. A kiválasztásnál alkalmazott szempontrendszer bemutatásának hiánya ellenére a fent említett néhány folyóirat is elégnék bizonyult Delap, Dizenzo és Ryan számára ahhoz, hogy rendkívül szemléletesen mutassanak rá arra az élénk diskurzusra, amely a nők társadalmi, politikai és gazdasági szerepvállalását érintette a XX. század első két évtizedében. Lényeges emellett még az is, hogy a három szerző nem statikusan tanulmányozta a periodikákat, hanem kiemelték, hogy a lapok profilja, téma-kínálata, ehhez kapcsolódva pedig a szerkesztőség és az olvasótábor összetétele is folyamatosan változott.

A második nagyobb egység (73–194) bevezetőjében a három szerző elsőként azt tisztázza, hogy a feminista sajtó, és ezen belül a választójogi folyóiratok, a XX. század első évtizedében alakultak ki, természetesen a nők szavazati jogért folytatott harca eredményeként. Ezt követi a három esettanulmány, melyben az elemző részek mellett számos részlet olvasható a vizsgált folyóiratokból, melyek egyrészt színesítik az olvasmányanyagot, másrészt pedig az olvasó számára jelentős mértékben könnyítik a befogadást. A folyóiratok címlapja mellett talán érdemes lett volna néhány korabeli ábrázolást, karikatúrát is közlőtenni, melyek a nők szavazati jogának kérdéskörét mutatták be rendkívül szemléletesen.

Az első esettanulmány (*Dizenzo, Maria: Unity and Dissent: Official Organs of the Suffrage Campaign; 76–119.*) az angol választójogi nőmozgalom hivatalos lapjait elemezve szemlélteti, hogy ideológiai beállítottságuk tekintetében a legkülönbözőbb csoportok kívántak a sajtóra támaszkodni

abban, hogy a korszak különböző társadalmi problémáit – például a nemek szerepét – érintő diskurzusban részt vehessenek. Tanulmányának legfontosabb megállapítása szerint a korszak Angliájának feminista mozgalma távolról sem tekinthető egységesnek, az egyesületek között ugyanis gyakran igen éles ellentétek feszültek. Ez véleménye szerint az általa tanulmányozott sajtótermékek – *Women's Tribune*, *Vote*, *Women's Suffrage Journal*, *Women's Franchise*, *Common Cause*, *Anti-Suffrage Review* – fellapozásával hamar érzékelhetővé válik.¹² Ennek kapcsán elengedhetetlen nyomatékosítanunk, hogy ez nem tartható regionális sajátosságnak, hiszen nemcsak Angliában, hanem Kőép-Európában, s ezen belül Ausztria-Magyarországon is jellemző volt.¹³ Az egyesületek közötti feszültség Maria Dicző meglátása szerint finánciális tényezőkre vezethetők vissza. Az ilyen típusú csoportosulások ugyanis nem tudtak önfenntartóvá válni, éppen ezért folyamatosan versengtek a különböző szervezetek anyagi támogatásáért, továbbá a társadalom elismeréséért.¹⁴

Dicző munkájának kiindulópontja az 1911-es évben tartott brit parlamenti választás előtt szervezett londoni tömegtüntetés a szavazati jog nőkre való kiterjesztése érdekében. A megmozdulásokon több mint 10 ezer aktivista vett részt, demonstrálva a mozgalom egységességét, továbbá világos és erőteljes célkitűzését. A szerző azonban felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy az ilyen megmozdulások távolról sem jelentették azt, hogy a mozgalom egységes, hiszen a kitűzött cél elérésére a különböző csoportok számos egymástól teljesen eltérő koncepciót dolgoztak ki. Az angol választójogi nőmozgalom lapjait sorra véve mutat rá arra, hogy az egyes orgánumok miként próbálták kezelni az egyesületek között feszülő indulatokat. Kiderül emellett még az is, hogy a folyóiratok szerkesztősége számára állandóan visszatérő problémát jelentett az új előfizetők megnyerése a mozgalmon kívül és belül

12 Ennek ellenére több nőegylet vélekedett úgy, hogy a médiában és a tágabb értelemben vett közsférában tilos a hozzájuk hasonló céllal alakult csoportok szidalmazása. Az egyetértés látszatának fenntartása érdekében ezek az egyletek igyekeztek szövetezni egymással, de az egységességet tulajdonképpen csak a külső szemlélők előtt tudták fenntartani.

13 Az osztrák–magyar polgári liberális nőegyletek legnagyobb ellenfelei hagyományosan a keresztényszocialista egyesületek voltak, ami a hazai feminista lapok cikkei alapján is bizonyítható. Azonban több példát találunk az egyesületeken belüli vetélkedésre, rivalizálásra is. Erre I. Hacker, Hanna: *Wer gewinnt? Wer verliert? Wer tritt aus dem Schatten? Machtkämpfe und Beziehungsstrukturen nach dem Tod der „großen Feministin“ Auguste Fickert (1910)*. In: *L'homme. Tausendeine Geschichten aus Österreich*. (1996): 7. 97-106.

14 Bár Angliában az egyesületi tagdíjak befizetése sokkal kisebb problémát jelentett, mint például Ausztriában vagy éppen Magyarországon, ezek távolról sem bizonyultak elégségesnek az egyletek és az általuk kiadott folyóiratok működtetésére.

egyaránt, vagyis ezt sem tekinthetjük a nőmozgalmak specifikusan közép-európai sajátosságának, hanem itt is inkább általános tendenciáról van szó.

A fentiek mellett megtudhatjuk, hogy ezekben a folyóiratokban tűntek fel elsőként olyan témák, mint például a terhesség-megszakítás, amit a nők az 1900-as évek elejétől mind szélesebb körben gyakoroltak, ennek ellenére a kérdés ekkor még nem kapott kellő publicitást. Mindenképpen említésre méltó, hogy a lapokban olyan elismert írók is közöltek cikkeket, mint a Nobel-díjjal jutalmazott ír George Bernard Shaw vagy éppen Olive Schreiner, aki békemozgalmi tevékenysége mellett a női munkások szakképzésének fontosságáról is értekezett.

A második esettanulmány (*Ryan, Leila–Ditzeno, Maria: The Englishwoman: Twelve Years of Brilliant Life; 120–159.*) az egyik legfontosabb, ám ennek ellenére a kutatásokban mindezidáig rendkívüli módon elhanyagolt angol nyelvű folyóirat – *The Englishwomen* – 1909 és 1921 közötti működését veszi górcső alá. A periodika több tekintetben is eltér a fent említett folyóiratoktól. A havilap ugyanis – bár több választójogi csoportosuláshoz is kapcsolódott – nem sorolható a választójogi lapok kategóriájába, hiszen a politikai élet aktualitásai mellett számos cikket tett közzé a korszak kulturális életével és eseményeivel kapcsolatban is.¹⁵ Szerepe emellett azért tekinthető kulcsfontosságúnak, hiszen teljes tárházát kínálja annak a vitafolyamnak, amely 1921 előtt zajlott le Angliában a nők társadalmi, gazdasági és politikai szerepvállalásához köthetően. A szerzőknek a rövid fejezet keretében sajnos csak a viták legfontosabb állomásait sikerül felvillantaniuk, s ez némi hiányérzetet hagyhat az olvasókban. Éppen ezért egy esettanulmányon túl fontos és szükségszerű volna e polémiát egy hosszabb lélegzetű munkában vizsgálni, s így további összefüggések ismertetésére és konklúziók levonására is lehetőség nyílna.

A folyóirat további elemzése minden bizonnyal értékes adalékokkal szolgálna mind a nőtörténettel mind pedig a feminista sajtótörténettel foglalkozók számára, hiszen az *Englishwoman* volt az első időszaki sajtókiadvány Angliában, amely a nők mellett a férfiakat is igyekezetett megszólítani. A szerkesztők között megtaláljuk többek között Cicely Hamiltont, aki újságírói tevékenysége mellett feminista drámaíróként és színésznőként is ismertté vált. Egy másik érdekesség, hogy az *Englishwoman* volt az a lap,

15 A már említett Evelyne Sullerot-féle csoportosítás a feminista folyóiratok két alcsoportját különbözteti meg: a nőmozgalom hivatalos orgánumait, továbbá a feminista értesítőket. Az ezek közötti különbség elsősorban a lapok eltérő téma-kínálatában, illetve a cikkek műfajában, struktúrájában és stilisztikájában ragadható meg.

amely az első világháború kirobbanása után a legrövidebb időn belül tudatta olvasóival, hogy ideiglenesen felfüggeszti a női szavazati jogért folytatott agitációt, s e helyett a háborús mozgósítás során felmerülő problémák megoldására, továbbá a férfi munkáskezeket a gazdaság valamennyi szektorában felváltó női munkások szervezésére figyel a béke megkötéséig.

Az utolsó esettanulmány (*Delap, Lucy: Individualism and Introspection. The Framing of the Feminism in the Freewoman; 159–191.*) talán a legszemléletesebb példája az angol feminizmus identitásformáló hatásának, valamint a szüfrazsett mozgalmat általánosan jellemző dacnak. Delap munkájában egy olyan független feminista folyóiratot vizsgál, mely a leglazább kapcsolatot is elutasította a választójogi mozgalommal, rendszeres kritikával illetve annak tevékenységét. Minden kulturális kérdésben igyekezett állást foglalni, azonban nem érvelt határozottan a női választójog bevezetésének szükségessége mellett.

Megtudhatjuk, hogy a *Weekly Feminist Review* alcímen publikált lap azért is számított az 1910-es években különlegesnek, mert a társadalomnak igen jelentős hányadát sikerült megszólítania. A közép- és munkásosztályból származó nők mellett ugyanis rengeteg férfi előfizetőt is találunk a 30 penny-ért megvásárolható periodika olvasói között.¹⁶ Ryan tanulmányában több, később viszonylag nagy hírnévre szert tevő író(nő)t – köztük Rebbecca Westet – is bemutat, akik publicisztikai és irodalmi pályájuk kezdetén a *Freewoman*-ben debütáltak.¹⁷

A szerző hosszan boncolgatja a témát, miszerint a periodika munkásosztályból származó szerkesztőjének meggyőződése szerint a *Freewoman* olvasóközönsége nem volt elég szabadszellemű, éppen ezért a lap minden egyes számát igyekezett olyan írásokkal megtölteni, amelyek a korszakban még tabunak minősülő témákról – transzszexualitás, transzvesztiták – értekeztek. Rendszeresen jelentek meg emellett cikkek a nők szexualitásával kapcsolatban, azonban a korszak merev erkölceit megtagadva nem szofisztikált módon „becsomagolva”, hanem legtöbbször nyers stílusban. Ryan egy – bizonyára minden olvasó számára – érdekes esetre is rámutat. Eszerint a lap egyik számában a fogamzásgátlásra szolgáló eszközök egyszeri említését követően több mint 40 levél érkezett a *Freewoman* szerkesztőségébe, kérve az újságírókat arra, hogy részletesebben foglalkozzanak a kérdéskörrel. Számos, olvasók által tett megjegyzésből kiderült, hogy kizárólag azért

16 A lap ezzel az árral az egyik legdrágább időszaki kiadványnak bizonyult Angliában 1914 előtt.

17 A korszak angol nőiróival kapcsolatos további részletekért l.: John Sutherland: *Victorian Fiction. Writers, Publishers, Readers.* St. Martin Press, New York, 1995.

fizettek elő a lapra, mert a cikkírók tabunak minősülő témákról tudósítottak. Magától értetődő, hogy mások undoruknak hangot adva gusztustalannak tartották a lapban publikált cikkek témáját és naturális stílusát. Ezek tükrében pedig egyértelműen megállapítható, hogy e téma további aspektusainak vizsgálata is alapvető eredményekkel kecsegtetne.

Az angol nőmozgalom széttágoltságával kapcsolatban – ami az első fejezet mellett az esettanulmányokban is igen hangsúlyosan jelenik meg – pedig szem előtt kell tartanunk *Mary Beth Haralovich* és *Lauren Rabinovicz* megállapítását, mely szerint a feminizmus sosem tekinthető egységesnek, éppen ezért sokkal célszerűbb volna egyes szám helyett többes számban feminizmusokról beszélni. Ezzel kapcsolatban fontos megemlítenünk azt is, hogy a vizsgált lapok szerkesztői, bár igen gyakran használták a „feminista” szót, legtöbbször eltérő jelentéstartalommal. A szerzők *Cicley Hamilton* nézetét is nyomatékosítják, hogy nem szabad azt gondolnunk, hogy a nőmozgalom kizárólagosan a szavazati jog „gyengébb nemre” való kiterjesztéséért folyt. Látnunk kell, hogy ez egy – kétségtelenül nagyon fontos – eszköz annak érdekében, hogy a nők a törvényhozásba beleszólva közvetlenül rendelkez-hessenek saját életükről, sorsuk alakulásáról.¹⁸

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy nem tekinthetünk a kötetre olyan munkaként, mely csupán a korai feminista időszak kiadványok történetét mutatja be. A szerzők ugyanis számos diszciplína területére is kitekintést tesznek: a média- és sajtótörténet, valamint a feminista történetírás mellett a könyvkiadás történetébe is betekintést nyerhetünk, hiszen – ahogy többször is említettem – a korszak újságírói gyakran írói karrierrel is büszkélkedhettek.¹⁹ A munkát éppen ezért nem csupán a nőtörténészek forgathatják haszonnal – már csak azért sem, mivel a női szerepek átalakulása a társadalom mikro- és makroszintjén egyaránt fontos változásokat eredményezett, többek között a családi életben, az oktatási intézményekben, a munkaerőpiacra, továbbá a parlamenti politikában és a törvényhozásban. A tény pedig, mely szerint napjainkban már egyre több diszciplína képviselői foglalkoz-

18 A feminista mozgalmak további aspektusainak megismeréséhez, továbbá tágabb – amerikai és kanadai – kontextusba helyezéséhez mindenféleképpen érdemes fellapozni a szintén Maria Diczénz, Lucy Delap és Leila Ryan szerkesztésében megjelent forrásgyűjteményt. (Diczenzo, Mari –Delap, Lucy–Ryan, Leila (szerk.): *Feminism and the Periodical Press 1900–1918*. 1-3. kötet. Routledge, New York, 2006.) A három kötetes kiadvány a korszak közel 50 angol, amerikai és kanadai feminista kiadványából közöl cikkeket, s a női választójog problémaköre mellett a nőemancipáció más szegmenseit – iskoláztatás, munkavállalás, társasági élet, vallás, divat, kultúra, sport, nőegyletek – is bemutatva szemlélteti a századforduló nőmozgalmainak hazai és transznacionális jellegét.

19 Erre l.: Flint, Kate: *The Woman Reader*. Clarendon Press, Oxford, 1993.

nak ezekkel a lapokkal, illetve a nőemancipációval kapcsolatos problémákkal, előbb-utóbb azt eredményezheti, hogy a nők által elindított társadalmi mozgalmak teljesen új perspektívába kerülnek, s a témakörnek teljesen új aspektusai is megmutatkozhatnak majd.

A munka remélhetőleg inspirálóan hat a következő évek közép-európai, illetőleg ezen belül a magyarországi kutatásaira is, hiszen a feminista folyóiratok szisztematikus elemzésére hazánkban mindezidáig még nem történt kezdeményezés.

Dicenzo, Maria–Delap, Lucy–Ryan, Leila: *Feminist Media History: Suffrage, Periodicals and Public Sphere*. Palgrave Macmillan, New York, 2011. 248 o.

Czeferner Dóra

A kanadai népesség és az indiai bevándorlók kapcsolatrendszere a XX. század elején

A tanulmány szerzője *Renisa Mawani*, kanadai történész, a University of British Columbia Szociológiai Intézetének egyetemi docense. Kutatási területe a birodalmak története, az összehasonlító szociológia, a rasszizmus-, a jog- és társadalomtörténet Dél-Ázsiában.

Mawani ebben a munkájában egy konkrét eseten követte végig azt az érdekes kapcsolatrendszert, amely szervesen kötődik a Brit-Indiából kívándorlók utazásaihoz és nehézségeihez a letelepedésük során. Az esszé arra kívánt rámutatni, hogy volt-e kapcsolat a Kanadába érkező hindu bevándorlók és a helyi indiánok között, vagy felmerült-e ezekben az esetekben az indiaiak és a bennszülöttek jogi helyzetének, különbözőségének a dilemmája. Mindezen kérdésekre a tanulmány öt része adott választ, alapvetően három különböző forrásbázis segítségével.

A szerző munkája bevezető részében bemutatta a történelmi hátteret, a tanulmány célját, a fogalomhasználatot, illetve a kutatás módszertanát. Az olvasó megismerkedhetett a Komagata Maru japán gőzhajó kanadai megérkezésének, kikötésének és viszontagságainak történetével. A hajó pandzsábi utasait 1914 májusában, a megérkezésük után egy sor bevándorlási rendelet alapján kiutasították Kanadából.¹ Az embereket két hónapra őrizetbe vették a fedélzeten, ahol ki voltak téve a borzalmas életkörülményeknek, a helyi hatóságok és a rendőrség atrocitásainak.

Mawani jelezte, hogy az események kutatása már korábban elindult, melynek középpontjában az indiai migráció és a kanadai törvények faji megkülönböztető jellege állt. A kutatók azonban nem foglalkoztak azzal, hogy a bevándorlók és letelepedett társaik kapcsolatban álltak-e az őslakosokkal. Elsőként *Lisa Lowe*, a Tufts Egyetem kutatója lépett fel hasonló kutatással. Ő a kínai bevándorlók és a karibi lakosság közti kapcsolatokat

¹ A rendeletek a Kanadai Bevándorlási Törvény 1910. évi módosításából következtek, amelynek a célja az volt, hogy korlátozzák, vagy egyenesen megakadályozzák az indiaiak bevándorlását a dominiumba.

vizsgálta. Itt emelte ki a szerző, hogy jelen tanulmányának célja annak a vissza-visszatérő motívumnak a vizsgálata, amelyet ő az őslakosok szellemeként emlegetett, azaz az indiaiak és a helyi lakosság interakcióinak a feltérképezése. Ezt követően jelölte meg azt a három színteret, eseményt, amelyre építette kutatásait. Az első egy szatirikus ábrázolása a domíniumi szuverenitásnak, amely 1914-ben a Hindi Punchban jelent meg.² A második egy jogi vita a kanadai fellebbviteli bíróságon; végül pedig az indiai közeposztály nyilvános vitája a birodalmi faji megkülönböztetés kérdéséről, a kirekesztésről és a befogadásról. Fontos megemlítenünk, hogy bár Mawani sokszor használta a faj szót, nem genetikai, vagy ideológiai értelemben alkalmazta azt. A tanulmányban ez a kifejezés azt a teljes körű történelmi, nyelvi, kulturális elkülönülést jelenti, amely létrejött az európaiak és a nem európaiak között. A szerző kutatási törekvései között pedig szerepelt az is, hogy megkérdőjelezze azt a képet, amely már kialakult az őslakosok, az európaiak és a nem európai bevándorlók találkozásáról, kapcsolatáról.

Mawani a következő részben foglalkozik a már említett szatirikus képpel, és annak elemzésével. Három héttel a Komagata Maru Vancouverbe való megérkezése előtt a Hindi Punch megjelentetett egy karikatúrát, amelyen a „No Open door for the Indian!” („Nincs nyitott ajtó az indiaiaknak!”) felirat látható. A képen egy ajtó vagy kapu előtt két alak ismerhető fel, az egyik egy hindu bevándorló, a másik egy kanadai indián, Miss Columbia. Az ábrázolás értelmezése során a tanulmány szerzője arra a következtetésre jutott, hogy a kép, mint forrás, felhasználható annak bemutatására, hogy milyen megkülönböztető hatásai voltak a kanadai bevándorlási törvényeknek, mennyire voltak nemkívánatosak az indiai bevándorlók Kanadában, és milyen megoldáshoz fordultak a korban. A provokatív kép azt sugallja, hogy a birodalmi „állampolgárság” nem egyenértékű minden alattvaló számára, és feltételezhető benne egyfajta hierarchia a különböző népek, fajok között. Bár a lap maga is beszámolt a japán gőzhajó esetéről, nem pontosan tette azt, helytelen adatokat közölt több kérdésben is. Annak ellenére, hogy Kanada a fehér telepes tartományok közé sorolható, az országot egy fiatal, túlzó és valószerűtlen indián figura testesítette meg, amely számos őslakos közösség jegyeit viselte magán. Mawani szerint mindezzel arra utaltak a kép készítői, hogy bár van egy létező bennszülött szuverenitás Kanadában, de az lassan beolvad a kanadai domínium szuverenitásába, és el is tűnik. Ez az alak mutat rá a fenti szöveggel ellátott figyelmeztetésre a bejáraton. Ezért

2 Az angol Punch magazinhoz hasonlatos indiai lap, amely Bombayben jelent meg. Humoros és szatirikus stílusa miatt népszerű volt az írástudók és az elit olvasóközönség körében. A helyi és globális eseményekről tett közzé kommentárokat, beszámolt a politikai és jogi fejleményekről, a növekvő indiai migrációról.

a vélelmezett óvó mozzanattért nevezte a szerző Miss Columbiát a birodalom-rész gyámjának. A két alak párbeszéde kifejezte, hogy a Brit Birodalmon belül nem csak a brit és nem brit között voltak különbségek:

„Miss Columbia: Távozz innen, uram! Nem látod a feliratot? Nincs itt hely a magadfajtának!

Indiai: Hah! Tettem én hasonló figyelmeztetést ellened az indiai otthonom bejáratára?

Miss Columbia: Tudom, hogy nem, mert nem mered megtenni! ”

Az esszé még egy fontos szempontot vetett fel a képpel kapcsolatban. A nevesített Miss Columbiával szemben egy otthontalan, névtelen és nem szabad hindu áll. Ez szintén az egyenlőtlenséget támasztja alá. A bevándorlás ügyét támogatók felhívták a figyelmet arra, hogy a letelepedés megtagadása globális következményekkel, vitákkal is járhat, ám a gyarmati tisztviselők nem változtattak az elutasító döntésen. Az 1911-es Birodalmi Konferencia egyik elvére hivatkoztak, amely szerint a Birodalom minden lakójának joga van dönteni arról, hogy hol szeretne letelepedni, utazhat bárhová, de az önálló kormányzatú dominiumoknak joga van dönteni arról, hogy kit fogadnak be, és kit nem.

A tanulmány következő része a kanadai fellebbviteli bíróság meghallgatásairól, és az ott elhangzó véleményekről szólt. Ezek bemutatása előtt a szerző tisztázta azokat a feltételeket, amelyeket az országba való belépéshez teljesíteni kellett. A három legfontosabb ezek közül a szakképzettség, a minimum 200 \$ alaptőke, és a megállás nélküli, közvetlenül Kanadába történő utazás. A követelmények teljesíthetőségének kérdése mellett a másik legfontosabb vitatéma a dominium szuverenitása volt. A hajó utasait képviselő két ügyvéd, J. Edward Bird és K. C. Cassidy a fenti három feltételt támadták a tárgyalás során, és ehhez az egyik utas (Munshi Singh) történetét használták fel. Az ügyvédek szerint a három feltétel sokszor teljesíthetetlen egy bevándorló számára. A másik szempont, amelyet az ügyben felhasználtak, az a szuverenitás kérdése volt. Megkérdőjelezték, hogy Kanadának volt-e joga fogva tartani és kiutasítani egy birodalmi polgárt az országból. Ezt azzal támasztották alá, hogy az indiaiak másként fogják fel az állampolgárságot, számukra az egész birodalom egyetlen rendszerhez, a kormányzathoz tartozik, így nem tettek különbséget a földrajzi helyek között.

A bírói véleményeket is ismertette a szerző. A bírók minden ügyvédi érvet elutasítottak és számos helyen saját indokokat sorakoztattak fel a meghallgatás során. Ilyen volt például McPhilips bíró állítása a létező egyenlőtlenségekről, és arról, hogy a helyi indiánokkal szemben igazságtalanság lenne, ha egy idegen megkapta volna azokat a jogokat, amelyeket ők nem, és kiváltságosként beléphetne az országba a három fő feltétel teljesítése nélkül. Kiállt amellett is, hogy az indiaiak szokatlan és teljes mértékben

eltérő kultúrája romlást hozna a kanadaiakra és az ország polgárainak jólétére. Martin bíró többek között azt hangsúlyozta, hogy attól, mert valaki birodalmi állampolgár, még nem várhat egyenlő bánásmódot, és kiemelte az őslakosokkal szembeni igazságtalanság tényét, amit McPhilips is emlegetett. Mindezek következtében a bíróság elutasította az utasok letelepedési szándékát, és kiutasította Kanadából a Komagata Marut. Ezzel azonban megerősítették a birodalmi egyenlőtlenség tényét.

A negyedik rész egy, a fajok jelentéséről szóló nyilvános vitát mutatott be, amely az indiai középosztályban és a szubkontinens városaiban kiadott újságokban bontakozott ki. Az Indiában kiadott angol lapok rendszeresen tudósítottak a kanadai eseményekről, így azok a középosztály számára meglehetősen ismertek voltak. A vita azonban erősen átpolitizálódott, és a témája az alapvető kérdéseken kívül egyre tágabbá vált. Ezért a migráció, a letelepedés, és a mobilitás mellett olyan problémákkal is foglalkozott, mint a fehér telepes tartományok faji korlátozásainak jogszerűsége, a birodalmi kormányzat felelőssége és a domíniumi szuverenitás. Mawani szerint az a faj fogalom, amelyet a vitában is használtak, a hatalom által stratégiaiailag indikált pszichés és kulturális megkülönböztetés eredménye, amely gyakran jelent meg erőszakon és kirekesztéssel keresztül. Ez a diszkrimináció része volt annak a kirekesztés és befogadás együttesével járó rendszernek, amelyben a britek „kiosztották” a jogokat és kiváltságokat a különböző népek számára, és aminek értelmében egyfajta hierarchia állt fel azok között. A vitában részt vevő középosztálybeli indiaiak hangsúlyozták, hogy ők főlnyt élveztek más népekkel szemben, és az afrikaiak náluk alacsonyabban állnak ebben a rangsorban. Ezen érv alátámasztására sokat merítettek az indiaiak dél-afrikai jelenlétének történelméből. A szerző itt *Antoinette Burton-nek*, az illinois-i egyetem munkatársának kutatásaira hivatkozva írta le, hogy milyen kapcsolat alakult ki az afrikai bennszülöttek és az indiai szubkontinensről bevándorlók között, illetve, hogy Afrikában a fehérek főlnye mellett érezhető az indiaiak és a fekete lakosság közti egyenlőtlenség is. Ezt azonban nem csak a fehérek használták ki. Mindkét másik szereplőnek megvolt a maga szóhasználat és érvrendszere a hierarchia jellemzésére.

Mawani hivatkozott még egy, a *The Civil and Military Gazette*-ben megjelent provokatív cikkekre is. Az újság hasábjain az egyenlőtlenség tényét nyilvánvalóvá tették azzal a kijelentéssel, hogy ugyanaz a személy India császáranak minőségében garantálta a birodalmi jogokat, ám Anglia, Kanada és Dél-Afrika királyaként megtagadta azokat. Hasonló érvként emlegették, hogy az indiaiak a hűségükért cserében nem kaptak elegendő elismerést. A lap kiemelte, hogy bár a jogok egyenlősítése veszélyes lehet a birodalomra, de a különböző népek a civilizáció és a barbárság között más-más fokon állnak. Mivel az indiaiak valahol

középen helyezkednek el a fehér britek és az afrikai bennszülöttek között, így nagyobb kiváltságot érdemelnének. A vita hosszasan folyt a Komagata Maru ügye körül, és más lapokban is diskurzust generált, érvkészlete pedig ugyanazokat a tényeket, fogalmakat tartalmazta, amelyeket Londonban, Vancouverben és Indiában is használtak a bevándorlási ügyek esetében.

A tanulmány utolsó részében a szerző nagy vonalakban összefoglalta a kutatás eredményeit, megismételte a főbb kérdéseket, tömören összegezte a forrásokat és az alkalmazott módszereket. Kijelentette, hogy hasonló kutatások alapján érdemes újragondolni a gyarmatosítás időbeliségét és kronológiáját, valamint a gyarmati kormányzás logikáját. Az őslakosok harcának, jogainak rendszeres felbukkanása mindig felhívta a figyelmet a Birodalomban a faji egyenlőtlenségekre, és bár a japán gőzhajó ügyében közvetlenül nem vettek részt a kanadai indiánok, a bírákon keresztül megjelentek. Emellett Mawani még két nagyon fontos ténytet emelt ki. Az egyik szerint a gyarmati kormányzás mindig mozgósította, felhasználta a faji megkülönböztetés logikáját, és tanulmányával éppen ezt bizonyította. A másik kijelentés szerint a faji megkülönböztetés mélyen beleivódott a gyarmati alattvalói létbe és a kormányzás rendszerébe.

Renisa Mawani tanulmánya egy igazán újszerű témát vetett fel az indiai migráció kutatásában és éppen ez nevezhető a munka novumának. A gyarmati népek kapcsolatrendszerében ugyanis egy olyan érintkezésre hívta fel a figyelmet, amellyel eddig nem sokan foglalkoztak. Mindezt oly módon, hogy az egész brit gyarmatosítás egy jellegzetes kérdésére is választ próbált találni. A kanadai indiánok és a bevándorló indiaiak jogi kérdéseitől fokozatosan eljutott az egész Birodalmat érintő problémáig, vagyis a faji diszkrimináció és a hierarchia létének vizsgálatához. A birodalmi migráció történetében is újdonságnak tekinthető a téma, hiszen nem az uralkodó és az alattvaló népek közötti kapcsolatot vizsgálta, hanem két olyan közösséget, amelyek brit gyarmatok lakói voltak, hasonló jogállásban éltek, mégis más kiváltságokkal.

A téma újdonsága mellett a tanulmány rendkívül alapos szakirodalmi áttekintést ad az olvasó számára, és többször ismerteti más kutatók eredményeit. A felhasznált példák, források szemléletesek, prezentálták azokat a tényeket, amelyekre Mawani rá akart mutatni. Ezáltal az okfejtés jól érthető és követhető. A problémafelvetés pedig további kutatások számára nyit teret, és lehetőséget ad az új kérdések feltevésére is.

Renisa Mawani: Specters of Indigeneity in British-Indian Migration, 1914. (Az őslakosok szelemei a brit-indiaiak kivándorlásában, 1914) In: Law and Society Review. Vol. 46. No. 2. (2012). 369–403.

Kovács Márta

Fasizmus és kultúra Olaszországban

*Bevezetőjében a szerző, Alessandra Tarquini a leghatásosabban és legpontosabban közelíti meg könyvének mondanivalóját: 1933-ból és 1936-ból származó, a fasizmus lényegét és kultúra-felfogását tükröző idézetekkel kezd, amelyek mind a fasiszta ifjúságra, mind a fasiszta felnőtt lakosságra érvényesek, és ezeket foglalja össze egyetlen mondatban: „...a fasiszták a politikának a modern élet minden egyéb megnyilvánulására vonatkozó elsőbbségét magasztalták.” A könyvnek nem célja, hogy az olasz fasiszta kultúra szintézisét adja, „csak a rezsim kultúrájának legfontosabb kifejeződéseinél áll meg”, amely kultúra a *kultúrpolitikát*, a *tudás kifejeződését* és az *ideológiát* foglalja magában. E három fogalom 1922 és 1943 között a „művészek és az entellektüelek” körében együttesen jelent meg, és együttesen adta a „fasiszta kultúrát”. Ez utóbbi a Mussolini-mítoszon alapult, és 1931 – 1943 között az iskolákban „történészek, filozófusok és jogászok konkrét cselekvésén keresztül az oktatás révén” terjedt el. Ez a könyv pedig arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon a fent említett időszakban az embereket mi vihette arra, hogy munkásságukat és munkájukat a „fasiszta rezsim szolgálatába állítsák”.*

Az első fejezet a fasiszta *kultúra kutatásának* történetét elemzi. Ennek első szakasza a II. világháború végén indult, a benne résztvevő történészek három irányban indultak el: liberális, radikális és marxista. A liberálisok *Benedetto Croce* nyomdokain haladtak, és – többek között – azt állították, hogy a fasiszta kultúra a XX. századi történelem „egyik negatív szakaszának egyszerű és brutális kifejeződése.” A demokraták és a radikálisok *Piero Gobetti*re hivatkozva azt bizonygatták, hogy „a fasiszta kultúrának nem voltak eredeti jellemzői, hanem az előző rendszerekhez hasonló vonásokat mutatott fel.” Végül a szocialisták és a kommunisták az egészben „a reakciós erőknél a proletariátus haladásával szembeni előretörését” vélték felfedezni. A fasizmus az ő számukra sem talált fel „semmi újat”. Részletes elemzést kapunk – még mindig a II. világháborús évek fasizmus-kutatás apropóján - *Norberto Bobbio* nézeteiről. Ő azt állította (az 1950-es évek

elején), hogy a fasizmus „képtelen volt bármilyen kultúrát is létrehozni”, és alapjaiban véve „antidemokratikus, antiszocialista, antibolsevik, antiparlamentáris, antiliberalis, anti-mindenes” mozgalom volt, alapjai az „aktivizmus és az irracionalizmus” voltak.

A szerző hiányol – mind N. Bobbio, mind az őt követő történészek munkáiból – egy magyarázatot, ami szépszerével a történelem nagyon sok eseményével kapcsolatban is fölmerülhet, és ami kapcsolódik egy fentebbi hasonló kérdéshez: 1943-ban azok, akik annak előtte a fasizmust kiszolgálták, most hogyan válhattak „demokratákká és antifasisztákká”?

Eugenio Garin baloldali tudós elsősorban *Antonio Gramscit* követte a fasizmus mibenlétének kutatásában. Azt állította, hogy az ideák – általában – nem „koherens eszmékből születnek... hanem a valóság átalakítására törekvő kulturális és politikai harcból”. Abban viszont mind *Croce*, mind *Gramsci* egyetértettek, hogy a fasizmus nem állt elő „saját” kultúrával, *Gramsci* ezen kívül azt is állította, hogy a „vezető liberális csoportok képtelenek voltak a tömegtársadalom kihívásaira feletet adni”. (Itt azután persze lehetne vitát nyitni a tömeg és a nép fogalmáról, vajon jelen esetben tömegekről vagy népről kell-e beszélni – jelen esetben *konkrétan*, a történelem szempontjából *általában*. – K.T.)

Hogyan foglalt állást a *katolikus közösség* a fasizmus meghatározásában?

Augusto Del Noce nevével találkozunk mint katolikus filozófusával. Ő „elvilágiasított modernizmus”-ról beszél, amelyből egy, Istent helyettesíteni szándékozó, politikai abszolutizmus vált ki. Szerinte a fasizmus a modern „kultúra tévedéséből” született, nem pedig „kultúra-ellenes tévedésből”.

A szerző által felhozott bizonyos idézetekből meglehetősen zavaros, homályos, elvont magyarázatokat kapunk a fasizmus kultúrájának lényegéről. Kivételt képeztek a marxisták, akik „elsökként foglalkoztak módszeresen a fasizmus történetével”, és ezért is jut nekik a legtöbb hely az európaiak közül a könyvnek ebben az első fejezetében. Mit mondtak a marxista kutatók a II. világháború befejezését követő mintegy negyven esztendőben a fasizmusról? Elsökként ők határozták meg a fasizmust mint „egy olyan ellenforradalmi politikai jelenséget, amely a burzsoáziának a proletariátus erőivel szembeni reakciójából született”. Ez a marxista felfogás azután két ágat növesztett: az egyik *Gramsci*, *Togliatti* és természetesen velük együtt az olasz kommunista párt gondolat- és eszmevilágát követte és terjesztette, a másik az 1968 után a Nyugat-Európában kibontakozó, *Lukács György* és egy olasz irodalomtörténész, *Alberto Asor Rosa* által követett marxizmus. A fentebb már idézett N. Bobbio rámutatott, hogy *Lukács* nézetei és az ő

– a Bobbioé –, fasiszta kultúráról adott magyarázata bizonyos pontokon egyezéseket mutatnak.

1965-ben A. Asor Rosa egyik írásában folyamatosságot vélt felfedezni – és persze ezt terjesztette is – a risorgimento, a fasizmus és a fasizmus utáni kultúrák között. Eerre számos példát is hozott föl, többek között *Oriani*, *Pascoli*, *Salvemini*, *Pasolini* személyében, majd tíz esztendővel később, egy másik tanulmányában a fasizmusban egy, a XIX. század végén kibontakozott „elmaradott és reakciós” kultúrának a kifejeződését látta. Az 1970-es években az olasz marxisták Togliatti Moszkvában 1935-ben tartott előadásait követték, közöttük *Luisa Mangoni*, aki egy 1974-ben megjelent művében először foglalkozott Olaszország történelmével a Líbia ellen viselt háborútól a II. világháborúig. Ő a fasizmus alapvető elemének a nacionalizmust tartotta. Ugyancsak 1974-ben a már idézett E. Garin a fasiszta ideológiáról és a XX. század olasz intellektüeleiről írott művében szinte meghatározhatatlannak festette le, ami a „spiritizmusból és a pozitivizmus kríziséből eredt”. Az olasz marxisták fasizmusról kialakított képe csak 1989 után változott meg az ismert nemzetközi helyzet(ek) következtében.

Az Olaszországon kívüli, európai és amerikai kutatók az 1960-as évektől kezdtek foglalkozni a két világháború közötti kultúrával *általában* és a fasizmussal *konkrétan*. *Ernst Nolte* német tudós nevével találkozunk elsőként: ő az *Action française*, a nemzeti szocializmus és a fasizmus okát a polgárság bolsevik forradalomtól való félelmében jelölte meg, és azok „egyszerre voltak konzervatív és modern reakció kifejeződései”. Egy izraeli történész, *Zeev Sternhell* 1976-ban azt írta, hogy a fasizmus „prototípusa” a XIX. század végi Franciaországban volt. Elég furcsa és talán nem nagyon ismert feltételezés még a történészek között sem... Amerikában több név is felkerül a fasizmussal foglalkozók listájára. *A. James Gregor* 1969-ben a fasiszta intellektüelek állásfoglalásait elemezte, és nem tagadta a fasiszta ideológia „relatív koherenciáját”. *E. Tannenbaum* és *Ph. Cannistraro* a két világháború közötti kultúrpolitikát vette szemügyre: az előbbi szintén azt állította, nem létezett igazából saját fasiszta kultúra. 1975-ben *G. L. Mosse*, szintén amerikai kutató úgy vélte, az „új politika» világi és nacionalista vallás volt, a szekularizáció szülötte,” amely „mítoszokkal, rítusokkal és szimbólumokkal vette körbe magát”.

Az 1970-es évek második felében bontakozott ki az *új olasz* történelem-kutatási szemlélet, amely természetesen a fasizmus jelenségeit is kutatta. Egyik legismertebb és legvitatottabb személyisége ennek az irányzatnak *Renzo De Felice* volt, aki már az 1960-as évek elejétől felhívta magára a figyelmet, különösen *Mussolini*-életrajzával, amelyben a fasiszta vezér éle-

tén keresztül foglalkozott a faszizmussal, amelyről időnként módosította a véleményét. 1975-ben *Emilio Gentile* a fasizmus ideológiájának eredetét tanulmányozva arra a következtetésre jutott, hogy „nem szabad elválasztani a [fasizmus] kulturális kifejezőmódjait a politikatörténettől”. Más, ismert olasz kutatók, akik a témával még foglalkoztak: *Mario Isnenghi*, *Piergiorgio Zunnio*, *Guido Quazza*.

Az utóbbi másfél évtizedben érdekes módon szinte kötelezővé vált, hogy a fasizmust kutatók a *fasiszta kultúra* számukra és a fasizmus szempontjából döntő fontosságú alkotóelemeivel foglalkozzanak. A marxista megközelítést a történetírásban az utóbbi harminc esztendőben a sok európai és amerikai kutató által vallott strukturalizmus követte, de lassanként ez is eltűnt a kutatói módszerek közül. Ma legalább három kutatási irányzat létezik: a „*cultural studies*», a *totalitarizmusra* és a *politikai vallásokra* szakosodott irányzatok, valamint amelyek egy »*genetikus fasizmus*« fogalmi modelljét kívánják felállítani”.

xxx

A fasizmust és annak ideológiáját, kultúráját, politikáját célba vevő *kutató-sok* bemutatása után következze magának a *fasiszta kultúrának a története* úgy, ahogyan azt most már a könyv szerzője látja!

Történelemről lévén szó, először magának a fasizmusnak a *létrejöttét* pontostítja: jelen esetben a dátum 1919. március 23., a helyszín Milánó. A történelmi előzmény az I. világháború, ennek egyik következménye társadalmi szinten és Olaszországban: „egy új civilizáció megszületése, amely a haza misztikumán, vagyis a fasiszták szerint olyan, szent entitásra emelt nemzetfogalmon alapult, amelynek nevében a túlélők életüket kockáztatták, és más embereket megöltek”. A világra jövő fasizmusban jelentős szerepet játszottak a *futuristák*, akiknek mozgalmát a szerző 1909-re teszi, ők a XIX. századi polgári kultúra „türelmetlen kritikusai voltak”, és ilyen irányú nézeteiket az 1918. februárjában kiadott manifesztumukban ki is fejtették. A művészeti világ másik, fasiszta-bálványozó szereplője *Gabriele D'Annunzio* volt, akit egy róla szóló könyv szerzője egyenesen a „fasizmus első igazi ducéjének” nevezett! ... A *fascio*-k 1920-as II. kongresszusán fogalmazták meg valódi politikai és ideológiai programjukat, amelynek lényege az volt, hogy magukat „antidemokratikusoknak és antiliberálisoknak kiáltották ki”. Egy *Giuseppe Rensi* nevű olasz filozófus, amikor leírta, hogy egy politikai hatalomnak „kizárólag az irracionálisitáson kell alapulnia, és kimondottan irracionális elemeket kell hordoznia”, már a fasiszta ideológia elméleti feltételeit szabta meg.

Fasizmus és iskola. A kiindulópont az iskolázottság alacsony színvonala volt, azon belül is az Észak és a Dél közötti óriási különbség az iskolázottak

számarányát tekintve. Az 1910-es évektől kezdve ez a probléma találkozott a tömegpártok létrejöttével, így a fasiszta pártéval is, amely szintén részt vett a probléma vitájában, és céljai közé tűzte ki a proletariátus „hazafias nevelését”, és elutasította a „hagyományos iskolai képzést”. 1921-ben a fasiszták az állami iskolák támogatását hirdették, amelynek elsődleges célja volt „az általános iskola szigorúan nemzeti jellegének” biztosítása, „mind fizikálisan, mind morálisan felkészíteni Olaszország leendő katonáit”. A felsőfokú képzésben az oktatási szabadságot alárendelték az állam által gyakorolható felügyeleti jognak. A fasizmus ideológiájának egyik kidolgozója volt a már említett G. Gentile, aki 1922 – 1924 között közoktatási miniszter is volt, és ebben a minőségében próbálta a közoktatást megreformálni, így pl. az általános iskolákban bevezette a katolikus vallás oktatását, amellyel a filozófia tanítását is előkészítette. Ezután megismerkedhetünk a Gentile által elképzelt középiskolai és egyetemi rendszerrel: mindkettőben a magán és az állami oktatásnak és oktatóknak is szerepet szántak. Tervei azonban ellenállásba ütköztek, ezért lemondott miniszteri posztjáról, viszont utána 1927-ig kiemelt kulturális szervezeteket bízta rá, hiszen továbbra is kitarított a fasizmus mellett, amelyet „új és modern politikai realitásnak” tartott.

1925. március végén zajlott Bolognában a fasiszta kulturális intézmények találkozója, amelynek résztvevői között olyan neveket találunk, mint *L. Pirandello*, *G. Ungaretti*, *E. Codignola*, *G. Volpe*... Ugyanennek az évnek a végén Gentile felavatta a *Kultúra nemzeti fasiszta intézetét*, irányította az *Enciclopedia Italiana* szerkesztését. 1927-ben *Pietro Badoglio* tanácsára Mussolini utasította miniszterét, *Pietro Fedele*-t, hogy gyorsítsa fel a fasizmus tanítását az iskolákban. Ugyanebben az évben a Fasizmus Nagytanácsa jónak ítélte Gentile programját azzal együtt, hogy fenntartotta az állami vizsga gyakorlatát, ami végeredményben viszont az iskolai tanulmányok fasiszta szellemű hitelesítését jelentette. Különösen nagy súlyt helyeztek a „torna és sport nevelésre”. 1928-ban dekrétum született a földrajz, a gazdaságtan, a történelem és a jogtudományi tankönyveknek a fasizmus követelményeinek megfelelő átalakítására az általános iskolákban.

1921-ben létrejöttek a *Fiatal fasiszta avantgárd*, majd egyéb, a fiatalokat tömörítő szervezetek, melyeket 1926-ban a *Nemzeti balilla szervezet* követte, amely közvetlenül a miniszterelnök alá lett rendelve. Minden fasiszta kulturális – oktatási szervezetnek alapvető célja volt az „új, erős és modern ember megalkotása, amely képes agresszív módon kimutatni felsőbbrendűségét”; gyakorlatilag a Fiatal avantgárd a fiatalok előképzését végezte. A fasiszták a munkásokról sem feledkeztek meg: 1925. májusában megalakították a *Munka utáni szórakozás nemzeti bizottságát*, amely az 1920-as évek

egyik legfontosabb tömegszervezete lett a fasiszta ideológia munkások közé történő bevitelének. Többcélú szervezet volt, természetesen elsődlegesen a testedzést tűzte ki célul, de szociális tevékenységgel, a népi kultúra terjesztésével, szakmai továbbképzéssel is foglalkozott.

Entellektüelek és művészek az 1920-as években. Kik vettek részt első-sorban a fasiszta kultúra „termelésében”?

A következők: a revizionisták, a meg nem alkuvó fasiszták és a Gentile-követők. Az elsők vezetője *G. Bottai volt*, a rendszer 1922 és 1943 közötti szakaszának egyik legfontosabb szereplője, futurista, a fasiszta párt egyik alapítója. Ő egy, nem erőszakra épülő új állam megteremtését tűzte ki célul, és ebben az entellektüeleknek együtt kellett dolgozniuk a fasiszta párttal, és a politika szolgálatába kellett állniuk. Tanulmányozta a francia forradalmat, a demokráciát. Meggyőződése volt, hogy az utóbbi két évszázadban a fasiszmus volt az, ami alapjaiban rázta meg Európát, és a fasiszmus volt az, ami a francia forradalommal megszületett modernitás pozitív elemeit magában foglalta úgy, hogy a kártékonyakat kiirtotta.

A meg nem alkuvók az ellenség elleni kíméletlen harcot hirdettek, ellenség alatt az uralkodó liberálisokat értve, és bukásra ítéltettnek tartották az együttműködést velük. Vezetőjük egy író, *C. Suckert volt*. Ő a reformációt tette felelőssé a „burzsoá individualizmus és a kapitalizmus kifejlődéséért”, és a fasiszmusban látta Európa megmentését a nemzeti eszmék és a szocializmus és liberalizmus fölötti győzelem alapján, míg *A. Soffici* nevű barátja az idegen kultúrák (hegeli idealizmus és irodalmi romanticizmus) Olaszországba történő behozatalát tette felelőssé az „olasz politika degenerálódásáért.”

A fasiszta kultúra harmadik vonalát 1922-től *Gentile* és tanítványai képviselték; ők egyrészt ízlésüknek megfelelőnek találták az iskolareformot, másrészt az volt a meggyőződésük, hogy a risorgimento óta Olaszország még nem vált „igazi politikai entitássá, ezért radikális átalakításra van szüksége” – ennek megvalósulását a fasiszmusban látták.

Ami a fasiszta művészeteket illeti, azok lényegének meghatározása eleinte váratott magára, aminek okát sok történész abban látta, hogy a fasiszmus leblokkolt egyfajta „esztétikai pluralizmus”-nál. Majd csak 1926-ban nyilatkozott meg ebben a témában maga Mussolini, kijelentve, hogy az olasz művészeknek az állam szolgálatába kell állniuk, majd később, hogy a művészetnek „a fasiszta Olaszország legmagasabb fokú dicsőségévé kell válnia.” A művészek maguk azonban mintegy vitába szállva Mussolini e kijelentésével, megmaradtak a saját művészi elveik és kifejezőmódjaik védelme mellett. A hivatalos irányelveket 1927 februárjában a *Critica fascista*

adta meg: a művészeteknek az ősi olasz hagyományok alapján „szilárdabb, tágabb, erősebb építményeket kell létrehozniuk, s meg kell mutatniuk, hogy igenis élnek az idegen művészi mozgalmak között”.

Az irodalom területén is több irányzat volt. 1924-ben egy ismert irodalmárokat is maga körül tudó lap a fasiszmus „erőszakos és forradalmi” lelkületét éltette és akarta fönntartani. 1926-ban ugyanez a lap mozgalmat indított el, melynek végső célja „a fasiszmusnak a liberalizmus, a demokrácia és a szocializmus fölötti felsőbbrendűségének a bemutatása volt”. Ők is az olasz kultúra gyökereiig nyúltak vissza, a paraszti életmódot dicsérték, a modernizációt szidták és tartották felelősnek minden bajért. Egy másik irányzat, még mindig az irodalomnál maradva, az író és a költő közötti különbségeket vizsgálva, az írókra voksolt, s a „költő halálát” proklamálta abból kiindulva, hogy az író az intellektüel, és neki kell az új, modern társadalomban szerepet játszania, mégpedig a politika szolgálatában. Egyébként az 1930-as években éles vita bontakozott ki a kultúra és a politika elsőbbségéről, így természetes, hogy egy irányzat a „kultúra autonómiáját”, egy másik a „politika elsőbbségét” hirdette. Gentile nézeteit e téren elvetették, és G. Bottai révén és személyében eljutottak a „totalitárius kultúrpolitikához”.

A negyedik fejezet foglalkozik a *totalitárius állam* ideológiájával. Ideológia, amely a maga teljességében csak lassan tudott kibontakozni, ellenében más, nagyszabású gondolattal, mint a liberalizmus, a demokrácia, a szocializmus és a kommunizmus. Az ideológia fogalma történelmi fejlődésének rövid ismertetése után a „Mussolini-mítosszal” ismerkedhetünk meg, amely „abszolúte a legfontosabb, mivel élő mítosz volt”, a nép pedig különleges tulajdonságokkal ruházta fel: „végtelen tudás, hatalmas jószág, abszolút génusz és jó megjelenés” – a tömegek az I. világháború megpróbáltatásai és az azt követő mindenféle krízis után valóban egy erős személyiséget követeltek, és Mussolini mindent megtett, hogy a még nem fasiszta olaszok is csodálattal nézzenek a fáradhatatlan és ifjú vezérre. Az iránta megnyilvánuló csodálat misztériummá nőtte ki magát, különösen 1926-tól a fasiszmus bukásáig. 1930-ban egy *Fasiszta misztérium iskola* is világot látott. A Mussolini-mítoszt az állam mítosszá emelése kísérte már a kezdetektől. Maga Mussolini 1925-ben így summázta véleményét az államról: „Minden az államban, semmi az államon kívül, semmi az állam ellen!”. 1922–1943 között a fasiszták valóban egy új államot alkottak meg, amelyben a tömegeket (a szerző mint más helyeken is a könyvében, a ’tömegek’, és nem a ’nép’ szót használja...) szigorúan szabályozott szervezetekbe sorozták, minden régi és új intézmény elvesztette önállóságát, megszüntették az egyének jogait, hogy a már említett állam-mítoszra épülő „új civilizációt” hozzanak

életre, amely „képes az ember szívéig hatolni”. A mítoszok kidolgozásában – többek között – Gentile, *A. Rocco*, *S. Panunzio* és *C. Costamagna* vettek részt személy szerint, mint intézmények pedig az *Enciclopedia Treccani* (hatalmas méretű, sokkötetes és sokszerzős kiadásával) és a *Kultúra nemzeti fasiszta intézete*. A totalitáriánus fasiszta állam a nacionalizmust is alárendelte ideológiájának, amint azt 1929-es és 1932-es deklarációi világosan kifejtették.

Az ún. „Róma-mítosz” 1921-től jelent meg a fasiszta kultúrában mint a „fasizmus szimbolikus eszköze”, amellyel azután egészen a rendszer bukásáig találkozhatunk: Mussolini ettől az időszaktól kezdte pártját a régi Rómából származó katonai szervezetek mintájára megszervezni, Rómától kölcsönözte a jelvényeket, a római hadsereg mintájára szervezte meg a fasiszta milíciát, 1926-tól a naptárt is átszervezte, kiinduló dátumának 1922. októberét jelölte meg. De a régi, megcsontosodottnak tartott Rómát rombolásokkal is átalakította, mert számára az antikvitásnak semmilyen értéke nem volt. Természetesen mindezzel és új városrészek építésével Mussolini a fasizmus erejét, képzelőtehetségét kívánta a világ előtt bizonyítani. A fasiszta mítoszteremtés csúcsa azonban Etiópia meghódítása volt 1936-ban: ekkor Mussolini kijelentette: „A birodalom visszatért Róma ősi dombjaira.”

Az „új ember mítosza” nemcsak a fasizmus jellemzője volt, a XX. század világtörténelmével foglalkozó tudósok, kutatók ezt nagyon jól tudják. Mussolini és a fasiszták a kezdetektől egészen a II. világháborúig igyekeztek ezt az „új embert” megteremteni, aki lerombolja az „öreg” és „korrupt burzsoá mentalitást és örökséget”. De milyennek kellett lennie az új embernek Mussolini és Gentile szerint? „Tevékenynek, teljes energiájával elkötelezettnek lennie a cselekvésben,... férfiasan tudatában lennie a nehézségeknek...”. Az 1930-as évek második felében erősödött fel az „új ember” „antiburzsoá és antikapitalista” színezetű karaktere, amibe az is belefért, hogy elmosódtak a határok a katona és a polgár között. A fasiszta ideológia által kitermelt korporatizmusnak, különösen 1929 után, azaz a gazdasági világválság kitörése után, nagy szerepe volt nemzetközi viszonylatban: a külföld roppant kíváncsi volt a fasizmus „harmadik utas” politikájára, vagyis hogy milyen választ ad a krízisre. Sokan ugyanis azt tartották, hogy a fasizmus egyrészt a gazdaság felborult egyensúlyainak visszaállítására adott alternatíva, másrészt a szovjet gazdasági modell kihívásaira adható válasz.

Éles vitákat váltott ki a fasiszta ideológusok és történészek körében a francia forradalom értékelése. Általánosan elterjedt az a nézet, mely szerint az 1789-es forradalom egyrészt a bolsevik forradalomba és a kommunizmusba torkollott, másrészt az általuk (ti. a fasiszták által) elítélt modernitást

vezette be. Számos jelentős európai gondolkodó – *M. Barrès, R. von Musil, M. Unamuno, F. Nietzsche...* - csatlakozott ezekhez a fasiszta nézetekhez és terjesztette az irracionalista, antidemokratikus és antihumanista világképet. Volt egy másik irányzat is a fasiszta kultúrában: ez nem vetette el a francia forradalom modernitás-eszméjét, de azt állította, hogy a fasizmus egy új modernitást fog bevezetni, „ami alternatívája lesz a francia forradalommal született modernitásnak”. Az 1920-as években azután a fasiszta ideológusok „rivalizálva próbálták nevetségessé tenni az 1789-ben felbukkant elveket”.

Külön fejezetet szentel a szerző az 1930-as évek fasiszta kultúrpolitikájának. Az e körül kibontakozott viták Gentile elleni támadásba mentek át: őt tették felelőssé az oktatás túl lassú elfasiszálódásáért. 1930 márciusában a Fasiszta Nagytanács azután olyan rendelkezést hozott, mely szerint az egyetemi fakultások és az iskolák rektorai és elnökei csak olyanok lehettek, akik legalább öt éve a fasiszta párt tagjai. Majd 1931 áprilisában Mussolini az 1923-as oktatási reformot »az idők és az akkori miniszter hibájaként« értékelte. Ugyancsak 1931-ben fogadták el, hogy az egyetemi oktatóknak fel kell esküdniük a rendszerre. „Az alig több, mint 1200 egyetemi professzor közül mindössze 12 tagadta meg a rendszer iránti hűségre teendő esküt, ezzel intellektuális autonómiájukról és vele együtt azok bátorságáról adtak tanúbizonyságot, akiknek el kellett hagyniuk saját munkahelyüket.” Mindezek mellett az egyetemek és a rendszer között létrejött egy *modus vivendi*, ami az antifasiszta professzoroknak is lehetővé tette, hogy tovább oktathassanak.

Az 1930-as évek elején még egy fontos kérdésben kellett a fasisztáknak dönteniük azért, hogy a „totalitárius pedagógiát” megvalósíthassák: ez pedig a „legveszélyesebb konkurencia, a katolikus egyház volt”. Mussolini személyes támadását *XI. Pius pápa* utasította vissza egy 1931. júliusi enciklikájában, megerősítve, hogy a katolikus egyház nem jelent semmilyen formában veszélyt a fasiszta pártra. 1931 novemberében megegyezés született arról, hogy a katolikus ifjúsági szervezetek nem fognak részt venni sporteseményekben, és csak a fiatalok szellemi és vallási képzésével fognak foglalkozni. „Ettől kezdve a fasiszta párt titkárai mind nagyobb buzgalommal kezdtek foglalkozni az olasz ifjúsággal.”

Természetesen a *sajtó* sem maradhatott ki az elfasiszálásból. 1928-ban maga Mussolini jelentette ki, hogy annak „a rendszer egyik elemévé kell válnia”. Azután 1937-től a népkultúra minisztériuma már a fasiszta kultúrpolitika körébe vont szinte minden kulturális tevékenységet: zene, színház, turizmus, film...

„Átformálni a nőket” – az egyik alfejezet címe. A szerző véleménye szerint a totalitárius rendszerben (természetesen a fasizmusról van szó)

aránylag kevés, nőkkel foglalkozó munka jelent meg, annak ellenére, hogy kultúrájának kiemelt szereplői voltak „a harcos polgárnő”. A történészek azt állítják, hogy – egyrészt – a fasiszta ideológusok és kultúrpolitikusok semmi eredetét nem adtak a már létező koncepciókhoz, másrészt magatartásuk a nőkkel szemben „kétértelmű” volt: minden áron igyekeztek korlátozni a „nők emancipációját”, viszont a gazdasági érdekek ennek ellenkezőjét kényszerítették rájuk (ti. a fasiszta ideológusokra). A nők egyébként már a mozgalom kezdetén csatlakoztak a fasizmushoz, ugyanakkor a választójog nőkre történő kiterjesztéséért is harcoltak. A fasiszta párt 1925-től azután kiemelten foglalkozott a terhes nőkkel és az újszülöttekkel, hiszen szilárd családokra, egészséges gyermekekre volt szüksége. Támogatta – természetesen megint pártérdekekből, azokon belül az új társadalom és civilizáció létrehozása céljából – az egyedülálló nőket, 1927-ben pedig a nőkre nézve „döntő fontosságú”, a gyermekvállalást segítő programot indított el. Az 1930-as évek elején a „harcos polgárnő” modellje a fiatal fasiszta nők csodálatát vívta ki, hiszen azt is bizonyította, hogy a nőknek többé nem kell kizárólag a hagyományos, múltból örökölt „házi tevékenységek” körébe bezárkózniuk.

Milyen helyzetben voltak az 1930-as években az olasz entellektüelek és művészek?

Ezekben az években az E. Gentile által hirdetett nézetek leáldoztak, és helyükbe a fasizmus ideológiájával és kultúrájával már szoros kötelékeket kiépítő olaszok G. Bottai nézeteihez csatlakoztak. Új viszony jött létre a fasizmus és a katolicizmus között, amennyiben katolikus entellektüelek azért csatlakoztak a fasizmushoz, mert attól egy új, liberalizmustól mentes állam felépítését várták. A fiatalok pedig, akik már az új – fasiszta – rezsimben nőttek fel, a fasizmusban egy új – fasiszta! – vezető osztály kialakulásának lehetőségét látták, és logikus, hogy – többek között – ezen megfontolásból is elutasították a „rég, tagkönyves és jelvényes elemeket”. Átalakult a művészeti élet: voltak, akik a művészeteket és a politikát egy és ugyanazon dolognak tartották, mások szerint ezekben az években az irodalomnak az volt a célja, hogy a modernitásnak kimondottan és megkülönböztetett módon adjanak fasiszta jelleget. Nagy sikere volt a realizmusnak. Majd megszületett az „italianità” („olasz lelkület, természet, sajátosság”, ld. *Il nuovo Zingarelli* olasz értelmező szótár 1986-os kiadásában található meghatározást!), ennek egyik szövivője R. Ricci volt, aki szerint ez az „italianità” természetes és nem politikai jelenség”. Ennek a korszaknak – legalábbis a II. világháború utáni időszak egyes tudósai szerint – legreprezentatívabb és győztes eszmei irányzata a „katolikus realizmus” volt, ami a katolikusok és

a fasiszták között létrejött „szilárd politikai alapokon állt, és a katolikusok maguk mögött tudhatták az olasz filozófusok legjavát”.

Fasizmus és *fajelmélet*. A szerző eloszlatja azt a sokáig igaznak tartott nézetet, mely szerint az olaszoktól távol álltak volna az 1938-ban elfogadott fasiszta rasszista törvények; 1922 és 1945 között ugyanis sok tudós – antropológusok, demográfusok, orvosok – foglalkoztak fajelmélettel. Maga Mussolini 1927 májusában a képviselőházban mondott beszédében hívta fel a fasiszták figyelmét, hogy óvni kell az olasz fajt, majd kijelentette, hogy a gyermeknemzés „súlyos politikai, nem pedig magánügy”. Ezzel a beszédével adta meg tk. a biztatást a tudósoknak a fajvédelem eszközeinek kidolgozására. E tudósok között „legfontosabb személy volt *N. Pende*, egy antropológus, akinek 1933-ban megjelent *Racionális emberjavítás és politikai biológia* című műve az olasz fasiszta rasszizmus alapműve lett, és ennek egyik alapgondolata a következő mondat volt: „... és így lett lemásolva az individuum biológiájában érvényes rendszerből a fasiszta állam korporatív rendszere”. De ő volt az a tudós is, aki a német fajelmélettel szemben tagadta a „tiszta faj” létezését, hiszen „ugyanabban a nemzetben »etnikai polivalencia« létezik”. A szerző azonban figyelmeztet arra, hogy mindez nem azt jelentette, hogy a tudósok tagadtak volna egy tudományos fajelméletet, hanem azt, hogy a fasiszták „saját magukat tartották uralkodásra született fajnak, amely a többi embert leigázhatja és saját képére és hasonlóságára mintázhatja”. Az 1937-es első faji törvény így pl. először is az afrikai olasz gyarmatokon éreztette hatását, majd következtek a zsidótörvények. És mindezen törvények kidolgozásában, terjesztésében az olasz entellektüelek kivették a részüket, s a politika mellé álltak, amit 1939-ben *L. Franzi* így foglalt össze röviden: „A tudomány veszített, most a politika beszél.”

A könyv utolsó, rövid alfejezetében a szerző a menthetetlenül a vége felé közeledő, de még mindig ható fasiszta kultúra és ideológia két művét mutatja be. G. Bottai 1939 februárjában mint a nemzeti oktatásügy minisztere bemutatta a Fasiszta Nagytanácsnak Iskolai Kartáját, ami tk. az előző oktatási programok reformja volt. Ennek a reformnak fő célkitűzése volt „az új fasiszta ember integrált oktatása», az iskola és a politika közötti mind szorosabb kapcsolat létrehozása”. 1940-ben négy kötetben jelent meg a fasiszta párt Politikai szótára, amely a párttal együttműködni hajlandó entellektüelek írásait foglalta magában szótári címszavakban; fontosnak tűntek ilyen címszavak, mint: jog, nemzet, nemzetiség, állam, szakszervezet, idealizmus, intellektualizmus, felvilágosodás...

Véleményem a könyvről? Szigorú, több, mint tárgyilagos, inkább azt mondanám, tárgyközpontú mű, amelyben nincs helye kritikának, értékelés-

nek, bírálatnak. Jó ez? *Jelen esetben* nem. Személy szerint hiányolom, hogy magának a kultúrának a meghatározásával adós marad a szerző, így a fasizmust simán kultúrának nevezi, úgy, mintha tegyük fel a reneszánsz vagy a felvilágosodás kultúrájáról beszélne, és mint ilyet tárgyalja, ami kellő történelmi és főleg kultúrtörténeti ismeretekkel nem rendelkező olvasót megtéveszthet, a mai politikai, kulturális, bonyolult és ellentmondásos világban a kétkedőket éppen afelé tereli, amerre nem kellene, illetve könnyen megerősítheti a már itt-ott szélsőségesen jobbra húzó erőket kialakult állásfoglalásaikban. Mindezeket figyelembe véve, a könyvet egyetemi hallgatóknak, a téma iránt érdeklődőknek ajánlhatom, azzal a javaslattal, hogy a fasizmus ismeretét más forrásokból is egészítsék ki – a téma óriási, a kapcsolódó művek száma és azok irányultságai ugyanennyifélék, tehát a választás, s még inkább a reális ítéletalkotás nehéz lesz. És azért még egyet aláhúznék, ami a könyv címéből nem, csak a tartalmából válik (aránylag) egyértelművé: az *olasz fasizmus*ról van szó, nem pedig a többi nemzetben más köntös(ök)ben megjelenő fasizmusról!

Alessandra Tarquini: *Storia della cultura fascista* (A fasiszta kultúra története). Bologna, Il mulino, 2011. 239 o.

Kun Tibor

Az olasz fasizmus jelképei és mítoszai

Kísértetek járják be *Ivan Buttignon* könyvét: a fasizmus kísértetei. Igaz, nem annyira félelmetesen, mint inkább tanulságosan. *Mussolini kísértetei. Az olasz fasizmus története – szimbólumain keresztül elbeszélve* (*Gli spettri di Mussolini. La storia del fascismo italiano raccontata attraverso i suoi simboli*): a cím és az alcím világossá teszi, hogy a trieszti egyetem történész-oktatója a „kísérteteket” a jelképekkel azonosítja – a szöveg pedig azt, hogy a mítoszokkal is. Olyan képződményekkel tehát, melyek a pusztá tényeknél nem kevésbé hatották át és fejezték ki a „fasiszta éra” húsz évét, az úgynevezett „Ventennio”-t, és sokkal maradandóbban túléltek azt, máig őrzik a rég halott rezsim, stílszerűen szólva, szellemiségét. Nem is elsősorban azon építmények és szobrok formájában, amelyek oly szembetűnően jellegzetesek a mai olasz városok képében, hanem inkább a stílusukat, „üzenetüket” meghatározó legendák és propaganda-produktumok révén.

Az olasz fasizmus egyik fő paradoxona, derül ki Buttignon monográfiájából, hogy noha „szülőanyja az első világháború” volt (19. o.), lényege a „modernista nacionalizmus” (21. o.), egyik jellegadó komponense pedig a futurizmus (111–122. o., vö. Madarász Imre: „Az utolsó óráig. Marinetti útja Salòig in Madarász: *Változatok a halhatatlanságra*, Hungarovox, Budapest, 2011, 159–174. o.), ihletért, példaképekért, szimbólumrendszerért, mitológiáért Itália legrégebbi hagyományaihoz, az ókori római birodalom örökségéhez folyamodott. A névadó vesszőnyalábtól (*fascio*) a birodalom-építés retorikájáig és Mussolininek Augustus császár szobrával való együtt-fényképezkedéséig megannyi uralkodó motívuma a „fasiszta rómaiság”, a „fekete ingbe öltöztetett *romanitas*”, a szerző szavával, „hazugság-rendszerét” tükrözte (73–82. o.). Önellentmondásosságát látványosan fejezte ki a városrombolás, a műemlékpusztítás és a „fasiszta építészet” az antikvitást utánzó és modernizáló kettőssége (83–107. o.).

Hasonló meghamisító kisajátítás („fascistizzazione”, 158–159. o.) áldozatául esett a fekete diktatúra alatt a Risorgimento, mivel Mussolini az ő „italianismo”-ját (32. o.) mint új nemzeti feltámadást propagálta. Mazzini

és a fasizmus (kreált) kapcsolatának mértékét és jelentőségét Buttignon erősen, elfogadhatatlanul eltúlozza (24., 115., 170. o.): valójában az „Apostolt” csak az úgynevezett Olasz Szociális Köztársaság (ismertebb nevén Salò-i Köztársaság) náci bábállama használta fel „republikanizmusának” igazolására, az „árulóvá” lett monarchia, a Mussolinit leváltó és letartóztatásba helyező király ellenében.

„Tradíció és modernitás példátlan összeolvasztása” (26. o.), a „modernitás római embereinek” megteremtése (54. o.), az ókor utánzása és az „új emberek” (28. o.), az „új olaszok” (42. o.) új „fajtája” kikovácsolásának dualizmusai végső soron „a Duce mítoszában” (63. o.), „a Duce vallásában” (39. o.), a „személyiségből szimbólummá” vált Vezér kultuszában (Buttignon kifejezésével: „kultúrájában”, 57., 59. o.) összegződtek, abban, amit – az értekezésben mellőzött – Julius Evola tradicionalista filozófus „ducismo”-nak nevezett (Julius Evola: *Il fascismo visto dalla Destra*, Settimo Sigillo, Roma, 1989, 59. o.).

Végül azonban „a vesszőnyalábot legyőzte a horogkereszt” (160. o.), mely utóbbinak Buttignon az etimológiáját is pontosan megadja. A kötet harmadik része az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus jelkép-rendszerének és mitológiájának összehasonlítása, szembeállítása. A hitlerizmus „szimbolizmusának” propagandájában, népszerűsítésében, hatékonyságában is felülmulta a Mussolini-rendszert. Buttignon szerint a náciizmust legfőképpen a rasszizmus, az „antikapitalizmus” és a „naturalizmus” (természetkultusz) különböztette meg a fasizmustól (119–154. o.). E két utolsó fejezet fölöttébb tanulságos lehetne Magyarországon, ahol máig gyakran nevezik – történészek is – „fasizmusnak” a náciizmust, pontatlanul, tévesen.

Dokumentum-függelék (fasiszta szövegek, pártmanifesztumok, Mussolini-beszédek, a Treccani-enciklopédia 1932-es, Mussolini és a filozófus Giovanni Gentile által írott, „Fasizmus” szócikk kis antológiája), képanyag és bibliográfia egészíti ki a kötetet, és teszi még hasznosabb olvasmánnyá, a további kutatásokat elősegítő munkaeszközzé.

Ivan Buttignon: Gli spettri di Mussolini. La storia del fascismo italiano raccontata attraverso i suoi simboli (Mussolini kísérteit. Az olasz fasizmus története – szimbólumain keresztül elbeszélve), Hobby & Work, h. n., 2012, 263 o.

Madarász Imre

Propaganda Hitler után

*Thomas Mergel*¹ *Propaganda Hitler után* című könyvében elsősorban azt vizsgálja, milyen politikai elvárások születnek a szavazók és a politikai aktivisták választások alatt végbemenő dialógusa során. A szerző azt feltételezi, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban a választási kampányok a társadalom hatásos demokratikus önmegértési szakaszai, melyben a politikusok és a választók közötti párbeszédben a közösség központi témái kapnak hangsúlyt. Ennek az értelmezésnek a lényege már a könyv címében is kifejezésre jut, hiszen a Hitler utáni propaganda nem jelent mást, mint a nemzetiszocialisták kommunikációs stratégiájának² fejlődésén keresztül a demokrácia ügyéért kampányolni.

A szerző kultúrtörténeti elemzése kiterjed a választások idejéből származó szervezési rituálékra, de az egyszerű dialóguson kívül odafigyel a jelképes kommunikációs és a különféle cselekvési formákra is, hogy ezek alapján rekonstruálhassa a háttérben lévő politikai elképzeléseket. Mergel a késő negyvenes évekből indul ki, amikor már a nyugatnémet választási kampány valóban demokratikussá vált. Az említett körülmények és eszközök alapján valamint az USA modellértékű kampányával összehasonlítva összegzi a német politikai aktivisták jellegzetességeit. Így neki lehetősége nyílik arra is, hogy ismertesse a Német Szövetségi Köztársaság választási sajátosságait közvetlenül a megalakulása után. Jóllehet ugyanis, hogy a német politikusok fogékonyak voltak a külföldi kampányolás módszerei iránt,³ de a német választóréteg ekkor még mindig a nemzetiszocialista múlt árnyékában élt és ezért tartózkodó maradt mindenféle politikai marketinggel és nagyzó plakáttal szemben.

1 A szerző 1960-ban született. Tanulmányait történelmi, szociológiai és pedagógiai vonalakon tökéletesítette Regensburgban és Bielefelden. 1992-ben doktorált Bielefelden majd 2000-ben habilitált Bochumban. Mergel főként a XIX. és XX. századi Németország társadalom- és politikatörténetével foglalkozott, de kulturális és historiográfiai kérdéseket is feldolgozott műveiben.

2 Mergel itt a nemzetiszocialisták polgárháborús jellegű módszereire gondol. Szerinte a nácik propaganda eszközeiből megmaradt néhány elem a későbbi NSZK-ban és NDK-ban is.

3 Főként az USA-belire, mert ez volt a nyugati államok modell alapja.

A németek még jóval a Harmadik Birodalom bukása után is sokáig általános politikaellenes gyanúval követték a demokratikus megnyilvánulásokat. Mindez főként az NSDAP mesterséges módszereinek volt betudható, illetve az embereket sokkolta az a körülmény, hogy a nemzetiszocialisták a weimari köztársaság utolsó éveiben tulajdonképpen szabad választások által győzhettek. Sőt a Goebbels vezette propagandastábnak sikerült kidolgoznia a politikai marketing hatékony változatát, melyben a tömegeket eredményesen lehetett irányítani.

A Német Szövetségi Köztársaságban lezajló választásokat a szerző hosszú távú emancipációs történelemként értelmezi. A kampányoknak bonyolult folyamatokon kellett átmenniük ahhoz, hogy Goebbels emléktől megszabadulva elősegíthessék a demokratikus politikakultúra kialakulását. Ennek kapcsán Mergel azt az elképzelést is kritikusan vizsgálja, mely szerint az európai, illetve német politikai aktivisták túlzottan az amerikai kampányok hatása alatt lettek volna, vagyis elutasítja az amerikanizálódással kapcsolatos túlságosan is leegyszerűsített elméleteket. Tehát a német választási kampány körülírása kapcsán a szerző már a könyv elején megcáfolja az „amerikanizálódás” fogalmát. Mindemellett felhívja az olvasó figyelmét arra is, hogy az amerikai típusú választási marketing napjainkra túlságosan negatív kicsengésűvé vált.

Miután azonban Mergelnek sikerül feloldania a fogalommal kapcsolatos negatív értelmezéseket, mégiscsak elemzése tárgyává teszi az „amerikanizálódás” bizonyos folyamatait. Felteszi a kérdést, hogy megfigyelhető-e ilyen irányú szakosodás a kampányok megszervezése kapcsán, illetve, milyen jelentősége volt a médianak, vagy hogy a jelöltek politikai-társadalmi szerepe mennyire növekedett meg az idő múlásával? Ezek a kérdések lehetővé teszik, hogy az olvasó újabb szempontok alapján tekinthessen az NSZK-ban kiépülő választási kultúrára. A szerző néhány első világháborús munkát is bevesz elemzésébe, és jelzi, ezekben a művekben nem volt központi téma, hogy a kampány az igazságosság jegyében folyt-e vagy sem, mivel akkoriban magának a választás folyamatának a vizsgálata volt a lényeg. Értelmezésében a szavazások a politikai kultúra olyan metszéspontjai, ahol a lakosság széles tömegei a demokrácia bizonyos jegyeivel szembesülhettek, megélhették ezeket, sőt adott esetben tanulhattak is belőle.

A szerző elismeri, hogy az amerikai kampánymódszerek bizonyos értelemben mégiscsak modell értékűek voltak a háború utáni nyugat-németországi demokrácia kialakításában részt vevők számára, hiszen az USA felszabadítóként tűndökölt a legyőzöttek szemében és nagyhatalomként kulturális példaképül is szolgált. Így az amerikaiak felől sokrétű hatások szivároghat-

tak be a nyugat-német választási kampányokba. Willy Brandt például átvette John F. Kennedy „kézfogási taktikáját”, mintegy ezzel is jelezve az amerikaiaknak, hogy ő is azonosulni tud a washingtoni politikai előkelőségek gesztusaival. A metakommunikációs eszközök jelentős diplomáciai és hatalmi jelentéstartalmat közvetítettek a választások ideje alatt a kívül világ felé. Mergel egy rövidebb fejezetben azt próbálja bebizonyítani, hogy a német politikusok csak egyes jelképes alkotóelemeket vettek át az amerikaiaktól, mely törekvés főként a választási kampányok alatt volt megfigyelhető. A kortársak szemszögéből megítélve, az amerikanizálódással kapcsolatos figyelmeztetések a választások ideje alatt főként a sajtóban, tévében és rádióban terjedő objektivitás hiányára vagy egyéb választási taktikákra értendők.

Csak hogy az USA-ból érkező különféle hatások hol gyorsan, hol megkéssve, néha erőteljesebben máskor pedig gyengébben hatottak a német politikai kultúrára. Mergel azt állítja, hogy jöllehet az ilyen impulzusok formáltak a német demokratikus kultúrát, ugyanakkor azonban ennek ellenére nem voltak meghatározó elemei e folyamatnak. A német választási kampányok politikai stílusának szempontjából döntő fontosságúak voltak a különféle szociális és tradicionális előfeltételek. Mergel ezzel azt szeretné bebizonyítani, hogy a saját társadalmi-történelmi tapasztalatok és az általános közösségi átalakulási folyamatok mérvadóbbak voltak az idegen hatásoknál. Ugyanígy normatív volt a kialakuló német mediális közeg funkcionalitása, azaz a közszolgálati televízió, rádió és a különféle társadalmi-gazdasági, hatalmi erők pártokban való gyors újraszerveződése.

A választási kampány idején a különböző pártok jelöltjei a szavazatmaximalizálás érdekében sokféle fortélyt bevetettek. Az önmagukat népszerűsítő politikusok a választóiknak akartak tetszeni, tehát minden propagandisztikus trükk felhasználása megengedett volt, főként, ami az illető politikai irányzatok szavazói bázisainak imponált. Ennek a kommunikációnak az volt az előfeltétele, hogy a hivatásos politikusok megpróbálták minél jobban megismerni a választók ízlését, irányultságait és különféle szokásait. A pártok által alkalmazott választási stratégiák főként a szavazók megismerésén és meggyőzésén alapultak. Azonban a választási tervek pontosan azt is megmutathatják, hogy mit is akar politikai értelemben véve elérni egy párt a demokratikus hatalmi rendszeren belül úgy, hogy a lehető leginkább hatással legyen a társadalomra. Jelen esetben Mergel azt kutatja, hogy a választási kampány tükrében melyek voltak az NSZK jellemzői, mert szerinte ezek nemcsak a szavazati eredményeket megelőző egyszerű hatalmi előjátékként értelmezhetőek, hanem magáról a politikai kultúráról és a szervezőkről is sokat elárulnak.

Eszerint ez egy olyan politikai-eszmetörténeti kereszteződés, melynek „sűrű szakaszában” a különféle pártok élenjárói és a polgárok egymás közlébe kerülnek, és egyfajta demokratikus párbeszédet folytatnak arról, hogy melyek az elkövetkező rendszerrel kapcsolatos elképzeléseik, vagyis milyen tényleges feladatokat kell egy politikusnak felvállalnia, és milyen forrásokból lehet ezeket hatékonyan megvalósítani. Így mindkét fél kicserélheti az éppen időszerű, politikával kapcsolatos ötleteit és tapasztalatait. Mergel alapfeltevése alapján a választási kampányok „sűrített fázisában” az a körülmény is folyamatosan változik, hogy miként szerveződjön és alakuljon a politikai vita. Mindez a szabadon megszervezett választások és a jelképes kommunikáció kereteiben formálódó politikai-eszmetörténeti folyamatként is felfogható.

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen típusú munkában nem előnyös az időrendi sorrend betartása. A bevezető fejezetben a szerző a politikai mozgósítás hagyományait és a transznacionális hatásokat a XIX. századtól kezdődően vizsgálja. A továbbiakban az elemzést két fő irány alapján lehet jellemezni. Az első irány kereteiben (első négy fejezet) a szerző lefedi a politikai stílus és a marketing témaköröket, azaz részletesebben vizsgálja, hogy milyen különleges feltételek és körülmények alapján lehetett egyáltalán a demokráciát Németországban népszerűsíteni. Körülírja a választási kampány lényegét, vagyis ebben az első részben a politikusok és kampányszlogenek mediális bemutatását és feldolgozását helyezi vizsgálódása középpontjába.

Mergel megállapítja, hogy a választásokat szervező bizottságok másként szakosodtak az NSZK-ban, mint Amerikában, hiszen a CDU-n és az SPD-en belül egyes tisztviselők kimondottan a kampányolás különféle módozataira specializálódtak. Ezzel azt hangsúlyozza, hogy a kampányszervezés a német pártszervezetekből nőtte ki magát. A két német néppárt kampánybizottságai csak bizonyos végrehajtási feladatokkal bízták meg a reklámügynökségeket, például képeket készíthettek bizonyos jelmondatokhoz. Ugyanígy a reklámfilmek elkészítésével kapcsolatos megbízásokat főként független és külső intézmények kapták. Így Mergel néhány általánosságot is kiemel az NSZK-ban zajló kampányokkal kapcsolatban, ugyanis a polgárok elvárták, hogy a politikusok komolyan vegyék őket, azaz a pártoknak fontos volt a választók véleményének figyelembevétele. Másrészt viszont a szavazó polgárok különösen elutasítóan viselkedtek akkor, ha azt észlelték, hogy ők váltak a politikai marketing céltáblájává.

Látható, hogy maguk a választási rendezvények egyedülálló események voltak az újonnan megalakult Német Szövetségi Köztársaságban. Például az 1950-es évek vendéglőiben vagy az 1970-es években zajló Dixieland

bankettek barátságos hangulatában megrendezett kampányokban mindenképpen a vita és a tényszerű tájékoztatás álltak a középpontban. A képi irányítás, vagyis a média ilyen típusú mesterséges beavatkozása a választási információáramlásba a szavazók irányába, hosszú ideig nem volt mérvadó, mert az információkereslet értelmében a németeknél a szöveg maradt a legfontosabb elem. Sőt, szinte mindegy hogy milyen mediális közegekről beszélünk, mert az bizonyosan megállapítható, hogy a jelöltek szakértelme és programja volt a leglényegesebb tényező. A választási szakértők még a jelölt népszerűségét is csak mellékes elemként kezelték, mely elsősorban a közönyösök figyelmét kelthette fel.

A második fő irány kereteiben (három fejezet) a szerző „a német jelentéstanokat és gondolatvilágokat” bontja ki, hiszen a fent említett körülmények alapján a különféle egyedi politikai szemantikák alakulása is adott volt. Ezekben a részekben Mergel a kampányelv visszatérő motívumait is megjeleníti, illetve megfigyeli, hogy a választási propaganda egyre mérsékeltebbé vált a megvizsgált időszakban. A kampányok kulcsfogalmait is előtérbe állítja, vagyis „az igazságosságot” és „az objektivitást”, ugyanakkor ezek kapcsán a vallás és a hit jelentőségére is rákérdez. Olyan frazeológiák kerülnek itt előtérbe, melyek az integráción és nem a konfliktuson alapulnak. Jóllehet a médiák növekvő szerepe és az egyre szűkülő időkeretek bizonyos értelemben időnként a választási viták mesterséges kiéleződését is előidézték, de a mediatizált politikai túlzások nem voltak jellemzőek a német választások idején. A „nácitalanítás” (Entnazifizierung) óta ugyanis a német politikusok óvakodtak a túlfűtöttség mindennemű változatától. Már csak a kommunizmussal kapcsolatos külső veszélyek miatt is olyan központi fogalmak váltak fontossá az NSZK-ban, mint például a biztonság, melyet később a szociáldemokraták sikeres szociálpolitikai témákkal bővítettek. Így a biztonság fogalma a kockázat antonímiájaként fejlődik a német politikai kultúrában, mely Mergel értelmezésében egy ellenhatásként létrehozott propagandisztikus elem a modern társadalomban meglévő és növekvő bizonytalansággal szemben. A politikai profilalkotási módszerek jelentéstanai elemzései is nagyon találóak, hiszen mindkét német néppárt a sajátjának tartott olyan pozitív kicsengésű fogalmakat, mint a fent említett „biztonság”. Ez a választási jelszó a CDU kulcsfogalma volt egészen a hatvanas évek közepéig. Ezek után ezt a fogalmat az SPD új jelentéstartalmakkal látta el („közös biztonság”, „társadalmi biztonság” és „biztonsági partnerség”), és közben sikeresen átformálta ezt a szociáldemokrácia témakör keretén belül. Ez a siker az SPD választási győzelmeinek rohamos növekedésén is jól nyomon követhető.

A szerző felismeri az 1968-as diákmozgalmak és a parlamenten kívüli csoportok szerepét az akkori politikai viták kiéleződése kapcsán, de ezen túlmenően a nyugat-németek továbbfejlődését is ebben⁴ látja. Habár már a könyv elején elveti az „amerikanizálódás” fogalmát a német választások kapcsán, mégis mintegy kontrasztként használja ezt a motívumot a művében. Sőt, érdekes módon azt is megállapítja, hogy az 1980-as évek közepére a német kampányok a fent említettek ellenére mégiscsak egy „késleltetett amerikanizálódásban” végződtek.

Mégsem ragad le az „amerikanizálódás” diagnózisa mellett, hanem arra ösztönzi önmagát, hogy ezen túlmenően is értékelje a német politikai kultúrát. Mergel nem akar olyan ellentétpárokból gondolkodni, mint „siker” és „kudarcc”, hanem bizonyos ellentétes fogalmakat a szemantika alapján törekszik feloldani. Ilyen értelemben olyan elvek, mint az „objektivitás” és „tisztesség” továbbra is a legfontosabbak maradnak a német választási folyamatokban. Mindemellett egy jellegzetesen német narratívát javasol értelmezési keretként, és jelzi, hogy az 1990-es évek kevésbé látványos választási kampányai a társadalomban meglévő növekvő „politikai kiábrándultság” következményeiként is felfoghatóak.

Elismeri, hogy az általa kiválasztott súlypont (a CDU és az SPD választási kampányai) az 1980-as években lassan érvényét veszíti, vagyis az 1990-es évek küszöbén ez már nem feltétlenül mérvadó, hiszen az újabb fajta társadalmi mozgalmak és a zöldek jelentős újdonságokat vezettek be az össznémet politikába. Összességében a szerző a választási kampányt, mint demokratikus szertartást értékeli, amely még az utolsó szavazati napot is magában foglalja, hiszen e kulcsfontosságú 24 óra után hamarosan eldől, hogy kik is válnak az elkövetkezendő időszakban a hatalom tényleges gyakorlóivá.

Főleg a választások politikai stílusával és tárgyilagosságával kapcsolatos észrevételek sikeresek, melyek által Mergel párhuzamosan azt is megmutatja az olvasónak, hogy a német polgárok sokáig mélyreható bizalmatlansággal fogadták a pártok demokratizálódással kapcsolatos mediális hangulatkeltését. Habár a választási témával kapcsolatos éleslátása ténylegesen lenyűgöző, az is megfigyelhető, hogy a nagyobb időszakokra kitolódó eleméletek tárgyalásánál vizsgálódásai viszonylag kevés levéltári forrásanyagra támaszkodnak.

Szembetűnő, hogy az 1960-as és 1970-es évekből idézett források igen csak bőségesek, míg ehhez képest az 1980-as évekből származóak szűköseknek tűnnek, vagyis az ezekre támaszkodó érvelések kissé egysíkúan hatnak a kritikus olvasóra.

4 Főként a demokratizálódás és a hatékony politikai mozgósítás irányában.

Mégis megállapítható, hogy Mergel kampányokkal kapcsolatos vizsgálódásaiban valójában általánosságban véve igencsak széleskörű, főként nyugatnémet forrásanyagra támaszkodik. A mű egyik sajátossága abból fakad, hogy a kampányokban résztvevő szereplőket egységesen szemléli, vagyis értékelése nemcsak a választások idejéből származó olvasói levelekre terjed ki, hanem a pártszervezetek és a média állásfoglalásaira is. A tanulmányozott sajtóanyag sokszínűsége egyben a források sokrétűségére is utal, mert a szerző a napi és helyi újságokon túl a regionális lapokat, a magazinokat, sőt a fontosabb bulvárlapokat is bevonja kutatásába. Ezen túlmenően Mergel a CDU és az SPD archívumát is megvizsgálja, ám a kisebb pártok dokumentumaira nem fordít túl nagy figyelmet, sőt főként a szövetségi választások értékelésére összpontosít, elhanyagolva a tartományi politikai hátterek fontosságát. Ez a fajta talán túlságosan is megfontolt kutatási irány és a bevállalt takarékos munkakeret kissé mérséklük az elemzésben leszűrt következtetések hatékonyságát.

Az is észlelhető a tanulmányban, hogy a szerző a szövegelemzésre helyezi a hangsúlyt és így sajnos a fényképek és szemléltetések értékelése csaknem kiesik. Jóllehet a televíziós választási hirdetéseket is megemlíti, és a különböző képanyagok, vagyis a nem írásos kampánnyal kapcsolatos anyagok is jelen vannak a műben, de ezeket nem kezeli az írott forrásokkal egyenrangúan.

Emiatt beszűkülnek az egyes értelmezési lehetőségek, annak ellenére, hogy Mergel azt is bebizonyítja, hogy nagyszerűen ért a propagandisztikus célú fotók elemzéséhez. Mivel azonban az írásos anyag értékelése kap nagyobb szerepet, ezért nem mind a 32 színekivonatolt képet használja fel ténylegesen a könyvben.

A szerző meghatározásában nem a választási kampány céljait vagy a politikai irányzatok meghatározott témáit kell figyelemmel kísérni, hanem inkább azt érdemes vizsgálni, hogy mi is történik a szavazást népszerűsítő időszakban, vagyis hogy a politikusok hogyan reklámozzák önmagukat a nyilvánosság előtt. Ez nagymértékű súlyponteltolódás, mert ebben a sűrített választási kampányokkal kapcsolatos szűk szöveggörnyezetben akarja a nemzetiszocialista propagandamódszereket is taglalni. Kérdéses, hogy ebben az összefüggésben tényleg olyan nagy szerepe volt-e a nemzetiszocialista propagandamódszereknek a demokratikus kultúra kifejlődésében, mint ahogyan azt Mergel suggerálja?

Következtetések

A szerző szerint a NSZK választási kampányai „nagyzóló papírcsaták” (159. o.) voltak, ám ez sem magyarázza az írásos forrásanyag túlsúlyát a 32 képpel szemben. Ha már ennyi képet emelt be a könyvbe, akkor az olvasó azt is elvárhatja, hogy legalább e két forrástípust egyenértékűen kezelje.

Már a könyv címe is kihívó, de alapüzenete és szintézise (a nemzetiszocialista propagandamódszerek fontossága a demokratikus politikai kultúra kialakulása kapcsán), voltaképpen nagyon vitatott témakör volt Németországban a hetvenes évekig, majd gyakorlatilag ez az általános elmélet már csak rendkívül korlátozott értelemben érvényesíthető a nyolcvanas években. Eszerint rákérdőzhetünk a mű időszerűségére, de a vizsgálódás relevanciáját már nem lehet megkérdőjelezni, mert ez nagyon is nyilvánvaló.

A propaganda csak az egyik eleme a választási gépezetnek és Hitler messzemenően nem az egyedüli probléma, amit a német politikusoknak fel kellett dolgozniuk, hiszen a felszabadítás és megszállás után ugyanígy jelentkeztek az NDK-val valamint a kommunizmussal kapcsolatos gondok és aggodalmak is.

A könyv főcíme marketingfogásként értékelhető, amellyel a szerző a nagyközönségnek üzen, de a tanulmány aprólékos részleteiből az is kiténik, hogy érvelésével voltaképpen a tudományos közönséget célozza meg. Habár előszeretettel használ anglicizmusokat, ez nem zavarja a kiforrott gondolatok folyamatosságát vagy a politikai-történelmi tények különleges érvrendszereken belüli többértelmű olvasatát. Így megállapítható, hogy ez egy rendkívül érdekfeszítő és önálló véleményalkotásra ösztönző mű.

Thomas Mergel: Propaganda nach Hitler. Eine Kulturgeschichte des Wahlkampfes in der Bundesrepublik 1949–1990 (Propaganda Hitler után. A választási kampány kultúrtörténete a Szövetségi Köztársaságban, 1949–1990). Göttingen, Wallstein Verlag, 2010. 415 o.

Eperjesi Zoltán–Urbán Judit

A britek és a Balkán. A külföldről alkotott képek formálódása, 1900–1950

Két, földrajzilag meglehetősen távol fekvő térség, Nagy-Britannia és a Balkán-félsziget kapcsolatait, pontosabban a félszigetről és az ott élőkéről a brit közvéleményben és a véleményformáló politikai elit körében kialakult kép elemzését helyezte vizsgálódásának fókuszába *Eugene Michail The British and the Balkans. Forming Images of Foreign Lands, 1900–1950* című könyvében. A szerző a Sussexi Egyetemen Európa modernkori történelméből szerzett tudományos fokozatot. Kutatásai Nagy-Britannia kultúraközi kapcsolataira és Délkelet-Európa politikai és kultúrtörténetére irányulnak. 2011-ben az elsősorban irodalmi és tudományos munkák megjelentetésére szakosodott, elismert brit könyvkiadó, a *Bloomsbury* gondozásában megjelent monográfiáját e két kutatási irány ötvözetének is tekinthetjük. Magáról a félszigetről és az ott élőkéről Nyugaton kialakult képpel kapcsolatos történeti vizsgálódások az 1990-es évektől, *Maria Todorova* úttörő munkájától (*Imagining the Balkans*. New York–Oxford, Oxford University Press, 1997.) élénkültek meg, Michail monográfiáját ezen munkák sorába illeszthetjük. A téma újfent relevánssá válását jelzi *Vesna Drapac* 2010-ben megjelent munkája is, amelyben a szerző a Jugoszláviához és a jugoszlávizmushoz kötődő fogalmak változását, az állam XX. századi fennállásához kapcsolódó toposzokat vizsgálja. (*Vesna Drapac: Constructing Yugoslavia. A Transnational History*. Houndmills, Basingstoke, Pallgrave Macmillan, 2010.)

Jelen vizsgálódásai során Eugene Mihail a XX. század első felére fordítja figyelmét. Választását több tényező is indokoltta teszi. A fenti időszak döntő fontosságúnak bizonyult Nagy-Britanniában a félszigetről kialakult kép rögzülésében. Európa egyes régiói és népei között a különböző interakciók és kulturális mechanizmusok révén felgyorsult a kapcsolat, a nemzeti függetlenségi törekvések révén gyorsan, rövid idő alatt jelentősen átalakult a Balkán politikai térképe. Mindeközben Nagy-Britannia figyelme a búr háborúkat követően, átmenetileg, ismét Európa felé fordult. A történész szerző már az *Előszóban* felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy a brit közvélemény

nem rendelkezett egységes és állandó Balkán-képpel, helyesebb lenne tehát egymással versengő Balkán-képekről beszélnünk. (xi-xii.) A monográfia megírásával Michail ezért a kapcsolatok gazdagságára és komplexitására kívánja ráirányítani a szűkebb szakmai körök és az értő olvasó figyelmét, miközben magába a képalkotási folyamatba is betekintést nyerhetünk.

Célkitűzését a monográfia szerkezeti felépítése is hűen tükrözi. A két átfogó fejezet (*People és Images; Emberek és Képek*) kronologikus és tematikus megközelítést egyaránt alkalmazó további hét fejezetre tagolódik. Az első három fejezetben Nagy-Britannia és a Balkán-félsziget közti kapcsolatok, interkulturális interakciók fejlődését és a Balkán-kép formálódásában részt vevő szereplők működését ismerhetjük meg. Michail már az első fejezet legelején nyomatékosítja az olvasóban, hogy Nagy-Britannia és a Balkán-félsziget a történelem során soha nem alkotott azonos politikai vagy kulturális közösséget. A brit lakosság a félszigetről nem rendelkezett mindennapos tapasztalattal, a közgondolkodásban korszakonként és váltakozó sikerrel más-más kép rögzült. (1. o.) A félsziget iránti érdeklődés a XIX. század során erősödött fel, de egészen a XIX–XX. század fordulójáig meglehetősen rendszertelenül áramlott az információ; a félsziget iránt megélénkülő érdeklődés háttérében pedig inkább a Nagy-Britanniában végbemenő technológiai és társadalmi-kulturális folyamatokat véli meghúzódní, míg a Balkán politikai viszonyaiban bekövetkező változásoknak csak részleges hatást tulajdonít. (4. o.)

A szerző a vizsgált fél évszázadot kronológiai alapon három részre bontja: a századfordulótól az első világháború végéig terjedő közel 20 évre, a két világháború közti periódusra és a második világháború időszakára. A második világháború következményeivel, az éleződő hidegháborús konfliktussal csak érintőlegesen, az egyes fejezetek végén, kitekintésként foglalkozik. Legrészletesebben az első periódust vizsgálja, konkrét kezdőpontként az 1903-as szerbiai királygyilkosságot és az ilindení (Illés-napi) felkelést jelöli meg. Ez utóbbi egyébként a brit nyilvános diskurzus minden szintjén megjelent, 1904 februárjában, a parlament ülésének megnyitásakor még az uralkodó is érintette beszédében. Michail szerint ez arra is utal, hogy a brit közvéleményben létezett egy szilárd és egységes Balkán-kép iránti igény, ami egyúttal előfeltételezte a brit külpolitikát vezető eszmei értékek megélét is. A korszakban két, egymással ellentétes dinamikájú folyamatot is megfigyelhetünk. Miközben a konzervatív politikusok, a diplomáciai testület tagjai és a véleményformáló média egyaránt az oszmán–brit kapcsolatok részeként, a keleti kérdés prizmjában keresztül tekintett a Balkánra és a félszigettől való minél nagyobb távolságtartásra törekedett, addig az 1905-

ben Noel Buxton liberális képviselő alapította Balkan Committee (Balkán Bizottság) a korábbinál nagyobb mértékben kívánt részt venni a Balkán ügyeiben. A gyökereit tekintve a liberális értékrendszere és a keresztény kultúrától eltérő, a keresztény eszmeköről távol álló oszmán kultúra iránti mély megvetésre visszanyúló csoport jelentőségét a történész abban látja, hogy ernyőszervezetként tömörítette a félsziget iránt érdeklődőket, és az első szervezett kísérletet jelentette a brit közvélemény formálására. Kialakult ugyanis egy szerkesztőkből, utazókból és politikusokból álló jól informált és befolyásos réteg, amely hatékonyan tudta a közgondolkodás figyelmét a térség problémái felé irányítani. E véleményformáló kör tagjai közül a szerző C. P. Scottot, a *Manchester Guardian* baloldali brit napilap szerkesztőjét (1872–1929), Henry Massinghamet, a szintén liberális-munkáspárti orientációjú *The Nation* hetilap szerkesztőjét (1907–1923) és az ókor kutató Gilbert Murrayt említi név szerint.

A brit közvélemény érdeklődése azonban összességében még mindig alacsony szinten maradt, a térség csak az első Balkán-háború (1912) kitörésével került a brit lapok címlapjára, von mérleget a szerző. Michail úgy véli, a háború a félszigetről szóló ismeretek hiányosságára is ráirányította a figyelmet. Az első világháború legfontosabb hozadékát ezzel összefüggésben abban látja, hogy a Balkán megszűnt ismeretlen föld, *terra incognita* lenni. Ezzel együtt a háború egy közel 40 éves folyamat végét is jelentette. Amíg 1914 előtt a liberálisok érdeklődésének köszönhetően a figyelem elsősorban a bolgár kérdésre irányult, Bulgária vezető szerepét a háború alatt és azt követően egyértelműen Szerbia vette át.

A két világháború közti időszakban azonban mind a brit közérdeklődés, mind a média térségre irányuló figyelme alábbhagyott. A folyamat hátterében a balkáni államok függetlenségi harcának befejeződése mellett Michail több, a félszigettől független folyamatot vél meghúzódni: az első világháború negatív emlékét, a liberális párt gyors hanyatlását és a hagyományos brit erőegyensúlypolitikát. A *Sunday Pictorial* bulvárlap 1924-ben mindössze 10 balkáni témájú cikket jelentetett meg, a *Balkan Review* önálló folyóiratként 1920-ban, a tágabb földrajzi térséget felölelő *Eastern Review* részeként 1921-ben megszűnt – támasztja alá konkrét példákkal is érvelését a szerző. A folyamatot a félszigetet dísztetként használó bűnügyi történetek (gondoljunk csak Agatha Christie *Gyilkosság az Orient-expresszen* című regényére) és az útleírások ellensúlyozták, és az erősen sztereotipizáló jelleg ellenére megismertették a korabeli olvasót a félsziget földrajzi viszonyaival és a történelmi örökségével.

A félsziget iránti érdeklődés hanyatlása a második világháború alatt csak átmenetileg torpant meg. A háború kitörését követően a figyelem kezdetben

Görögországra, majd a helyi ellenálló mozgalmakra (főként Jugoszláviára és Görögországra) irányult. A világháborút követően a Balkán iránti érdeklődés nem éledt újjá és tovább fragmentálódott a félszigetről alkotott kép is. A hidegháború eszkalálódásával a kapcsolatok megszűntek vagy nyíltan ideológiai megközelítést kaptak.

A Balkánról alkotott kép nagy-britanniai formálódásának kronologikus megközelítését követően Michail a második fejezetben (*Experts and their Networks: The Power of Image Making*; Szakértők és hálózataik. A képalkotás ereje) a félszigettel foglalkozó és ezáltal a Balkánról alkotott kép megformálásában fontos szerepet játszó szakértők munkásságát és kapcsolatait hálóját elemzi. Megállapítja, hogy társadalmi háttérüket tekintve nem különböztek a korszakban ide látogató brit utazóktól: mindkét csoport tagjai zömmel a kiváltságos társadalmi rétegekből kerültek ki. A publicisták és a szakértők (a két csoport közti határt egyébként Michail, joggal, elmosódottnak látja) közös vonása volt kalandvágyásuk és a félsziget történelme, politikai viszonyai iránti érdeklődésük. Többen orvosi javaslatra fordultak meg először a Balkánon (mint például James David Bouchier, Noel Buxton és Edith Durham) vagy az antikvitás iránti érdeklődésük irányította figyelmüket a térségre (Arnold Toynbee, R. W. Seton-Watson). Átfogó Balkán-kép megalkotására azonban még a XIX–XX. század fordulója után sem törekedtek, abban az első Balkán-háború hozott minőségi változást. Az elhúzódó konfliktusnak (1912–1913) köszönhetően a szakértők nevei hosszú időn át a lapok címlapjain szerepelhettek. Az eseményekről való tudósítás mellett azonban legalább ennyire fontos volt, hogy helyszíni benyomásaik alapján értékeljék a fejleményeket, és realista ajánlásokat fogalmazzanak meg a brit politikusok számára. A földrajzi közelség azonban paradox jelenség, mutat rá a szerző: egyrészt előfeltétel a térség viszonyainak minél alaposabb megismeréséhez, másrészt megnehezíti és megkérdőjelezhetővé is teszi az elemzők objektivitását. Az egyes balkáni nemzeti mozgalmak valóban erősen befolyásolták a szakértők tevékenységét, amit olyan szimbolikus gesztusok is mutatnak, mint az, hogy a bolgárbarát Noel és Charles Buxtonról Szófiában sugárutat neveztek el, Seton-Watson pedig több jugoszláv és román kitüntető címet, tiszteletbeli tagságot kapott. A Balkán-háborúk idejére a Balkán Bizottság hatékonysága amúgy is gyors hanyatlásnak indult, és több kisebb, az egyes nemzeti törekvésekkel azonosuló, erősebb befolyásoló képességekkel rendelkező csoportra (*Anglo-Roman Society*, *Anglo-Hellenic League*, *Albanian Committee*; Angol-Román Társaság, Angol-Hellén Liga, Albán Bizottság) esett szét.

A brit szakértők politikai befolyása az első világháború előtt csak közvetett és rendszertelen volt, az információhiány keltette űrt a brit külügyminisztérium saját szakértőivel próbálta betölteni. Nem szolgáltak kizárólagos információforrásként sem, hiszen a londoni politikusokra a balkáni államok diplomatái, politikusai és tudósai (Cedomilj Mijatović londoni szerb követ, Jovan Cvijić földrajztudós, David Mitrany román származású történész és politológus) is hatottak. A világháború azonban szükséghelyzetet teremtett, és előnyösnek bizonyult, hogy elfoglaltságuk révén az egyes szakértők kiváló helyi kapcsolatokkal rendelkeztek. E folyamatban a szerző, jogosan, az R. S. Seton-Watson köré tömörülő *New Europe* csoport szerepét emeli ki (habár fontosnak tartja megjegyezni, hogy mindössze az egyik, de kétségkívül nagy befolyással rendelkező nyomásgyakorló szervezetről van szó), legfontosabb eredményüknek a délszláv egység propagálását és elfogadtatását tartja.

A két világháború közti időszakban hasonló politikai befolyással rendelkező, új szakmai csoportok nem bukkantak fel. Hiányukat Michail részben a szükséges politikai és kulturális kontextus hiányának (a gyorsabb és szélesebb információáramlás következtében egyre nehezebbé vált a tudás kizárólagos birtokosaként fellépni), részben a professzionalizálódás, az akadémiai karrier elterjedésének tudja be. További hátráltató tényezőt jelentett, hogy a függetlenné vált balkáni országoknak már nem volt szükségük külföldi szakértőkre, miközben a Foreign Office is saját szakértői gárdát nevelt ki. Az első generációs szakértők pedig féltékenyen örködték tekintélyük fellett.

A szakértők professzionális munkássága és személyes szerepvállalása mellett a Balkánról alkotott brit kép formálódásának és a kultúraközi kapcsolatoknak egy másik, intimebb, a személyes interakciókon alapuló csatornája is létezett. E kérdéskört a szerző a harmadik fejezetben vizsgálja. A félszigeten még a két világháború között is elevenen élt Lord Byron és a brit politikum figyelmét a bolgár kérdésre irányító William E. Gladstone emléke, de a személyes interakciók valódi elmélyüléséről újfent csak az 1912–1918 közötti háborús időszak nyomán beszélhetünk. Az 1903-ban megalakult *Macedonian Relief Fund* segélyszervezet kórházakat és iskolákat működtetett, Clair Stobart saját orvosi egységeket vezetett a Balkán-háborúk alatt, 1915 nyarára pedig csak Szerbiában és Macedóniában 600 brit ápoló működött – sorolja az érzéketlen példákat a szerző. Társadalmi összetételüket tekintve a segélyszervezetek tagjai zömmel nők voltak (többen közülük a szüfrazsett mozgalomnak is tagjai), így számukra a Balkán a viktoriánus Anglia társadalmi kötöttségeivel szemben a szabadságot is jelentette. A nővéreket, a

szociális és a segélyszervezetek munkatársait azonban 1918-at követően szinte kivétel nélkül kivonták a Balkánról. Szerepüket már a görög–török háború során a Népszövetség és az Egyesült Államok vette át, a brit szervezetek jótékonsági munkája egyéni keretekben folytatódott tovább.

Az első világháború alatt egy másik társadalmi csoport, a brit hadsereg katonái is megjelentek a félszigeten, bár ez a tény a közvélemény számára szinte ismeretlen maradt. A front eseményeiről a brit sajtó csak korlátozottan, néhány rövid bekezdésnyi terjedelemben tudósított, és gyakran éles kontrasztot vont a francia lövészárkokban nélkülöző gyalogosok és a kellemes, mediterrán körülményeket élvező katonák helyzete között. Az érdektelenségben Michail három tényezőt vél meghúzódni: a földrajzi és a kulturális távolság mellett a háború kezdetétől fogva stratégiai viták zajlottak egy új, keleti front megnyitásának hatékonyságáról, és sem a stratégiák, sem a politikusok, sem a média körében nem örvendett nagy népszerűségnek az az elképzelés, hogy nagy létszámú brit erőt küldjenek a térségbe. A szaloniki fronton szolgálatot teljesítő katonák háborút követő önszerveződésével a szerző részletesen is foglalkozik. Úgy véli, hogy bajtársi egyesületeik létesítésével és lapkiadó tevékenységükkel fontos szerepet tölthettek be a személyes emlékek megőrzésében és a kollektív emlékezet formálásában. Sőt, a világháború volt az addigi egyedüli alkalom, amikor nemcsak az elit, hanem az alacsonyabb társadalmi osztályok képviselői is jelentősebb számban kapcsolatba kerültek a félszigettel. Az eseményeket így saját perspektívából szemlélhették és kialakíthatták saját kollektív emlékezetüket.

Hasonló szoros kapcsolat a második világháború alatt alakult ki, amikor már a kapcsolatok demokratizálódásának is tanúi lehetünk. A balkáni fronton tevékenykedő hírszerzők, katonai szakértők ugyanis érzékenynek bizonyultak a helyi lakosság szociális és politikai szükségletei iránt, az ellenállókat magukkal egyenlőnek tekintették, és az átlagemberekkel is szívesen létesítettek közvetlen kapcsolatokat. Jugoszláv viszonylatban Fitzroy Macleant, a görögök esetében Edmund Myerst, Christopher M. Woodhouse-t és Patrick Leigh Fermort, Bulgária vonatkozásában pedig az ott nemzeti hősként tisztelt Frank Thompsont, E. P. Thomson brit történész testvérét név szerint is megemlíti a szerző.

A Balkánról alkotott kép formálódásában aktív szerepet játszó személyek és képzalkotási csatornák elemző bemutatását követően a szerző a monográfia második részében a hosszabb-rövidebb ideig ható képeket és történeti-kulturális korszakokat vizsgálja. Helyesen állapítja meg, hogy a félszigeten is sokféle formában jelenlevő *erőszak* állandó jelleggel volt jelen a Balkánról szóló brit diskurzusokban. A Balkán-háborúkig az *erőszak*,

a *brutalitás* és az *anarchia* képe elsősorban az oszmán hatalomhoz társult, így azt Nagy-Britanniában a háborút kísérő egyfajta szükséges rossznak, a fejlődés hordozójának tekintették, a muszlimok elleni atrocitásokat pedig elnézően kezelték. A Balkán népeinek küzdelmeihez társított *progresszív, erkölcsös, szenvedélyes* jelzőket azonban a második Balkán-háború idején már az *elmaradott, irracionális, erkölcstelen, igazságtalan* és a *nem európai* jelzők váltják fel. A háborúhoz társuló erőszak képét pedig a két világ-háború között a politikai erőszak képe váltotta fel, miközben átértékelődött a Balkánnak a világháború kitörésében játszott szerepe is. Míg a háborús propaganda a „teuton agresszió” áldozataként állította be a félszigetet, 1918 után a háború kirobbantójává és végleg „Európa puszkaporos hordójává” vált. A második világháború idején a hagyományos, az ellenállás hagyományát és a függetlenség szeretetét hangsúlyozó toposzokhoz a regényeknek, képregényeknek és a filmeknek is köszönhetően a balkáni harcos pozitív képe, a *modern* és az *inspiráló* jelzők társultak. A brit történész úgy látja, hogy ez az alapvetően pozitív kép a hidegháború alatt is fennmaradt, de a monográfia korszakhatárán kívül eső korszakot a szerző érdemben már nem vizsgálja.

A brit közvélemény hasonló érdeklődéssel fordult a helyi elitek felé is. Az érdeklődés, hasonlóan az erőszak képéhez, a vizsgált korszakban végig fennmaradt, de a kategórián belül a szereplők, összefüggésben a Balkánon és Nagy-Britanniában végbement társadalmi és kulturális folyamatokkal, folyamatosan változtak. Míg az első világháborút megelőző időszakban, a bulvárlapok és a képes hetilapok terjedésének köszönhetően, elsősorban a balkáni uralkodócsaládok viselt dolgai voltak ismertek, a két világháború között a választott politikusok (Alekszandar Sztambolijfszki, Eleftheriosz Venizelosz, majd a második világháborútól kezdve, Josip Broz Tito) képe váltotta fel őket. Ezt a folyamatot a szerző a sztárkultusz demokratizálódásának tekinti. A királyi családok botrányai, félrelépései kapcsán Michail nem mulasztja el felhívni az olvasó figyelmét arra az ellentmondásra, hogy e meglehetősen modernnek számító jelenségekre éppen egy hagyományosan konzervatívnak és elmaradottnak tekintett térségben került sor. Véleménye szerint valójában egy kétirányú folyamatnak lehetünk tanúi: az egyes balkáni országokhoz társított képek visszaköszöntenek az adott személyek ábrázolásában, ahogyan az uralkodókhoz és a politikusokhoz társított képek, képzetek is hatottak magának az országnak a megítélésére. Az alapvetően kozmopolitának tekintett román uralkodó család hatására Románia egészet hasonlóan kozmopolita országnak vélték, hoz állítása alátámasztásául konkrét példát a szerző.

A Nagy-Britannia és a Balkán közti interkulturális relációban fontos képalakítási forrást jelentettek a félszigettel kapcsolatos hosszú távú kulturális megfigyelések is. A szerző a történelmi idő három különböző rétegét különbözteti meg: a távoli múlt, a birodalmi határvidék kora és a modern, kortárs idő. (117–118. o.) Az ősi, távoli múlt alatt az ókori Görögország, Bizánc és a középkori szláv államalakulatok emlékét érti. Úgy véli, hogy részben az ókori görög kultúra iránt megnyilvánuló külföldi érdeklődés hatására is, Hellász még a két világháború közti időszakban is a modern Görögország területén túlmutató hatást gyakorolt. A szerző megállapítását az 1930-as évekből származó útleírásokból konkrét példákkal is alátámasztja: a fejükön batyut cipelő montenegrói asszonyokról a kortárs brit utazónak az Erechteion kariatidái, a kóbor kutyákról Euripidész halála, a rilai kolostor szanitációs rendszeréről pedig a homéroszi állapotok jutottak eszébe. (120. o.) Az ókori Görögország kultusza a többi balkáni országot is saját ókori gyökereinek kutatására ösztönözte (albán-illír, román-dák párhuzam) és viszonyítási pontként szolgált számukra.

Amíg az ókori Görögországhoz egyértelműen pozitív képek társultak, Bizánc megítélése ambivalensebb volt. Pozitív értelemben jelenthette az egységesítő erőt, egy múltfélben lévő civilizáció utolsó sugarát, de a sötét középkor kezdetét és a ködös, zavaros (obscure) ortodox kultúrát is. Még akkor is, ha egyes, zömmel protestáns brit közösségek érdeklődve fordultak a keleti keresztény teológia és rítus felé. (122. o.) A középkori szláv államalakulatok szerepét Michail csak röviden érinti. Úgy véli, hogy a XX. század első felének brit szerzői gyakran túlhangsúlyozták a félsziget szláv jellegét, Oroszország révén pedig további negatív konnotációt kapcsoltak hozzá.

Egyszerre volt negatív és pozitív a félsziget kora újkori, újkori történelmének megítélése is. Az Oszmán Birodalomhoz a források elsősorban negatív képeket (*erőszak, barbárság, kulturális pusztítás*) társítottak, habár 1918 után a félsziget látható muszlim öröksége (*mecsetek, minaretek, bazárok*) már inkább az integráló tényezők felé mutatott. Összességében inkább pozitív volt a Habsburg Birodalom megítélése, habár a modernitás és a modernizáció zászlóvivőjeként megjelenő birodalom hatása 1918 után, a Monarchia összeomlását követően, szignifikánsan csökkent. Az Ausztria–Magyarország balkáni szerepvállalásához társult képek kapcsán Michail egy apró, de nem elhanyagolható tényezőre is felhívja a figyelmet: a Balkánra látogató legtöbb brit utazó a *Baedeker* német könyvkiadó útikönyveire támaszkodott. (128. o.) Mivel a brit utazók magukra a modernitás képviselőjeként tekintettek, a XX. század első felében leggyakrabban a primitív, félbarbár

és elmaradott jelzőket társították a félszigethez. A romantikus szemlélődők és a néprajzkutatók számára azonban éppen a modernitás hiánya jelentett vonzerőt, mutat rá egy újabb ellentmondásra a szerző.

A monográfia utolsó fejezetében Michail röviden a félsziget földrajzi-kulturális lokalizálására is kísérletet tesz. Úgy véli, hogy az egységes Nyugat-Európa képe megkövetelte egy ettől eltérő Kelet-Európa létét. Gyakori volt, hogy a félszigetet hasonlóan elmaradott térségekkel (Spanyolország, Olaszország) vagy a táj morfológiai adottságai nyomán Írországgal és Wales-szel állították párhuzamba. A Balkánon átutazó utazók, hívja fel a figyelmet a szerző, valójában csak azt hitték, hogy a félsziget egészét látták, miközben konkrét útvonalat követtek, és minimálisan érintkeztek a helyi lakossággal. Maga a Balkán is út volt Kelet és Nyugat között – erre a *hid* és az *olvasztótégely* metaforák gyakori használata is utal –, politikai határai pedig gyakran változtak. A XIX–XX. század fordulóján egyforma gyakorisággal használták a Közel-Kelet és a Balkán meghatározást, de az előbbi használata csak a két világháború közti időszak végére kopott ki a használatból. Vitatott volt (és mind a mai napig is az), hogy mely országok tartoznak a félszigethez? Két, 1924-ben megjelent földrajz tankönyv közül az egyik Romániát és Görögországot, a másik Romániát és Jugoszláviát nem sorolta a térséghez, miközben Törökországot egészét a Balkán részének tekintette. Egyes szerzőknél a Balkán tágabb fogalmi jelentéssel is bírt és Kelet-Európa szinonimájává vált. Erre utalhat, hogy Archibald Lyall 1930-ban *Balkan Road* [Balkáni út] címmel megjelent útleírásában a kötet felét a lengyelországi, csehszlovákiai és a magyarországi élmények felsorolása teszi ki. A fentiekkel összefüggésben Michail újfent nyomatékosítja, hogy a Balkán számos, gazdag identitással rendelkező, a félszigetről alkotott kép legfőbb jellemzője pedig nem az állandóság, hanem éppen annak hiánya és a rugalmasság volt.

A Balkánról a XX. század első felében kialakuló kép nagy-britanniai percepcióját bemutató munkájában Eugene Michail több fontos megállapításra irányítja rá az olvasó figyelmét. Habár Európa két, egymástól meglehetősen távol fekvő földrajzi régiója között már a XX. században is volt kapcsolat, azok valódi elmélyülése csak a XIX–XX. század fordulójára és még inkább a XX. század első felére tehetőek. E képkészítési folyamatban a szerző különösen a két Balkán-háború és az első világháború időszakát emeli ki, miközben alaposan elemzi az abban résztvevő társadalmi csoportok szerepét. A történész szerző munkájában többször is nyomatékosítja, hogy a Balkánról alkotott brit kép azonban sohasem volt egységes vagy állandó, ezért helyesebb volna, több, egymással párhuzamosan és komple-

menter futó Balkán-képről beszélünk. Michail következtetéseit primer források alapján (a londoni School of Slavonic and Eastern European Studies Seton-Watson Gyűjteményére, a korabeli brit napi- és hetilapok cikkeire, valamint a kortárs útleírásokra és beszámolókra támaszkodva) vonja le, érvelését forrásaiból vett szemléletes példákkal és rövid idézetekkel támasztja alá. A jegyzetapparátus bőséges, a visszakeresést pedig a kötet végén található részletes név- és tárgymutató könnyíti meg.

Eugene Michail: *The British and the Balkans. Forming Images of Foreign Lands, 1900–1950.* (A britek és a Balkán. A külföldről alkotott képek formálódása, 1900–1950.) London, Bloomsbury, 2011., 204 o.

Vukman Péter

Búcsú Havas László professzortól

Megrendülve búcsúzunk Havas Lászlótól, a tudós professzortól, a nemzetközileg ismert klasszika filológustól, a tudomány elkötelezett művelőjétől, a Debreceni Egyetem Latin Tanszékének volt vezetőjétől. Búcsúzunk a KLIÓ folyóirat szerzőjétől, akitől idegen nyelvű könyvek ismertetése címén olyan színvonalú cikkeket közölhattünk, amelyek mindegyike önálló kutatási eredményeket nyújtott olvasóinknak, mindegyike igényes tanulmány volt. Köszönjük, Professzor Úr, hogy tudásával, munkájával segítette a KLIÓ-t!

És végső búcsút kell vennünk a kedves, szerény, derűs embertől, a jóbaráttól, aki ezentúl immár mindig hiányozni fog.

A szerkesztőség nevében is:

dr. Fodor Mihályné

